

LUND UNIVERSITY

Kolon

en essä om smärta, tid och väntan

Arvidson, Mats

Published in:
Kultur X

2019

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Arvidson, M. (2019). Kolon: en essä om smärta, tid och väntan. I V. Höög, S. Kärrholm, & G. Nilsson (Red.), *Kultur X: 10-talet i kulturvetenskaplig belysning* (s. 187-202). (Lund Studies in Arts and Cultural Sciences; Vol. 24). Department of Cultural Sciences, Lund University.

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
Ospecificerad

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

*Victoria Höög, Sara Kärrholm
& Gabriella Nilsson (red.)*

Kultur X

10-TALET I KULTURVETENSKAPLIG BELYSNING

2010-talet går mot sitt slut. Så gör även det första decenniet som storinstitution för Institutionen för kulturvetenskaper vid Lunds universitet. Det får oss att vilja stanna upp och reflektera över hur perioden kan förstås. Finns det något specifikt, en "kultur X", för oss kulturvetare att avtäckta och sammanfatta? I den här antologin har forskare från några av institutionens olika ämnen – etnologer, konstvetare, musikvetare, intermedialister, idéhistoriker och modevetare – fått definiera vad de ser som kulturvetenskapligt intressant med 2010-talet, deras kultur X.

Några av skribenterna behandlar vad pengar betyder i det kontantlösa samhället, vilka utopier som är möjliga i en post-politisk tid, varför Sverige blivit ledande i att uppmuntra medborgarna till att operera in chip under huden, och varför alla blev så arga när museernas verksamheter blev politik. Andra ställer frågor som: Vilka nya världar öppnar sig för den som lär sig cykla i vuxen ålder? Hur många liv och skepnader har egentligen Sherlock Holmes? Varför är inte människor mer rädda för falska läkemedel? Hur transparenta är de digitala jättarnas verksamheter egentligen?

På samma sätt som institutionens ämnen representerar en stor bredd och komplexitet i ämnen och forskningsfält, representerar bidragen till den här antologin en spännvidd av olika forskningsfrågor och empiriska fält. Samtidigt synliggör helheten av bidrag några av de processer som satts i rörelse redan tidigare, men vars betydelse och aktualitet bara ökat under 2010-talet. Det handlar om den kulturella vändningens konsekvenser, såväl för individen som för akademien – en kulturell logik präglad av ökad globalisering, konsumtion, identitetspolitik, historielöshet och estetisk pastisch. Som fördjupning till detta argumenteras för humanioras viktiga roll i vetenskaplig samverkan, och för betydelsen av väntan och eftertanke i den tid som pågår nu. Med den här antologin firar vi vårt 10-årsjubileum.

LUND
UNIVERSITY

LUND STUDIES IN ARTS AND CULTURAL SCIENCES
ISBN 978-91-985459-2-0
ISSN 2001-7529

KULTUR X

Kultur X

10-talet i kulturvetenskaplig belysning

VICTORIA HÖÖG, SARA KÄRRHOLM OCH GABRIELLA NILSSON
(RED.)

LUNDS
UNIVERSITET

LUND STUDIES IN ARTS AND CULTURAL SCIENCES 24

Lund Studies in Arts and Cultural Sciences är en skriftserie för utgivning av monografier och antologier av hög vetenskaplig kvalitet i ämnen med anknytning till institutionen för kulturvetenskaper vid Lunds Universitet. Beslut om utgivning fattas av en redaktionskommitté och alla texter har genomgått peer review.

Lund Studies in Arts and Cultural Sciences kan beställas via Lunds universitet:
www.ht.lu.se/en/serie/lscs/

Copyright The editors and the authors, 2019

ISBN 078-91-985459-2-0 (print)
978-91-985459-3-7 (online)

Lund Studies in Arts and Cultural Sciences 24
ISSN 2001-7529 (print), 2001-7510 (online)

Coverdesign and photo by Johan Laserna
Printed in Sweden by Media-Tryck, Lund University, Lund 2019

Svanenmärkt trycksak, 3041 0903

Innehållsförteckning

IO-TALET I KULTURVETENSKAPLIG BELYSNING. VICTORIA HÖÖG, SARA KÄRRHOLM OCH GABRIELLA NILSSON	7
OSYNLIGA PENGAR. KULTURELLA PERSPEKTIV PÅ ETT KONTANTLÖST SAMHÄLLE. KARIN SALOMONSSON	19
DEN MIKROCHIPPADE ENHÖRNINGSSKÖTAREN. SVENSK TEKNIKOPTIMISM PÅ 2010-TALET. MOA PETERSÉN	35
FRÅN INSYN TILL INSIKT. DIGITAL KULTUR OCH TRANSPARENSENS ESTETIK. ROBERT WILLIM	45
KULTURARVET I KORSELDEN. KARIN GUSTAVSSON	61
”HON ÄR FRAMTIDEN”. ELSA VON FREYTAG-LORINGHOVEN, FONTÄN OCH RECEPTIONEN AV EN KONSTHISTORISK NYHET. MÅNS HOLST-EKSTRÖM	75
DEN INTERMEDIALE SHERLOCK HOLMES. MIKAEL ASKANDER	93

”JAG VILL INTE HA ETT REPETITIVT JOBB.” OM MODEVETENSKAP SOM ÄMNE OCH SYNEN PÅ DET KREATIVA ARBETET. PHILIP WARKANDER	107
LÄKEMEDEL PÅ NYA ARENOR. SUSANNE LUNDIN, RUI LIU OCH MARGARETA TROEIN	117
INFORMERAT SAMTYCKE I 10-TALET'S FORSKARVÄRLD. MARKUS IDVALL	129
PÅ CYKEL MOT FRIHETEN. CYKELKURSER FÖR VUXNA. CHARLOTTE HAGSTRÖM	145
UTOPIER FÖR 2010-TALET. HENRIK BRISSMAN	161
HUMANIORA I STÄNDIG FÖRVANDLING. NYTTA OCH RELEVANS I FORSKNING OCH UTBILDNING UNDER 2010-TALET. KRISTOFER HANSSON	173
KOLON: EN ESSÄ OM SMÄRTA, TID OCH VÄNTAN. MATS ARVIDSON	187
FRÅN HYPOFF TILL LUX. FRAMTIDEN I RETROSPEKTIV. BIRGITTA OLANDER OCH LYNN ÅKESSON	203
FÖRFATTARPPRESENTATIONER	215

10-talet i kulturvetenskaplig belysning.

Victoria Höög, Sara Kärrholm och Gabriella Nilsson

2010-talet går mot sitt slut. Så gör även Institutionen för kulturvetenskapers första decennium, vilket får oss att vilja stanna upp och reflektera över hur detta decennium kan förstås. Finns det något specifikt, en "kultur X", för oss att avtäckas och sammanfatta? Betraktar vi mediebruset så framstår 2010-talet som ett decennium präglad av rörelse och rörlighet. Vi har kunnat läsa om stora folkliga rörelser såsom arabiska våren, Brexit, MeToo och klimatsstrejker i Greta Thunbergs spår och 2010-talet har definierats som det decennium då digital teknik på allvar blivit "bärbar". Vi rör oss geografiskt med hjälp av GPS, betalar med Swish, hittar kärleken på Tinder, publicerar ultraljudsbilder på Instagram och förlossningsfilmer på Youtube, har "app-jobb" och landar i soffan framför Netflix. 2010-talet är decenniet då "influencer" blivit ett yrke enligt Skatteverket och Pokemon Go fått innesittande datorspelare att gå på promenad.

I medierna framstår 2010-talet även som kontrasternas decennium – som präglad av både feminism och antifeminism, rasism och antirasism, nationalism och globalisering. Det är ett decennium då USA hunnit välja både Barack Obama och Donald Trump till president. Det är decenniet då Anders Behring Breivik massakrerade 69 personer på norska Utöya och decenniet då 17-åriga Malala Yousafzai fick Nobels fredspris för sin kamp för flickors rätt till utbildning. Kronprinsessan Victoria gifte sig och fick barn, David Bowie dog, Bob Dylan fick nobelpriset i litteratur och Bill Cosby dömdes för våldtäkt. Det är den så kallade flyktingkrisens decennium, då vi först visade solidaritet med de asylsökande för att snart därpå stänga gränserna och införa passkontroller mellan Sverige och Danmark.

I början av detta decennium, eller faktiskt redan 2009 för att vara exakt, bildades alltså Institutionen för kulturvetenskaper genom omfattande

sammanslagningar. Under hela 2010-talet, parallellt med de processer och händelser som beskrivits ovan, har forskningen och undervisningen vid institutionen utvecklats i takt med mer lokala, universitetspolitiska förändringar. Med den här antologin, där forskare från institutionens olika ämnen fått definiera vad de ser som kulturvetenskapligt intressant med 2010-talet, deras kultur X, firar vi vårt 10-årsjubileum.

För kulturvetenskaper har begreppet kultur ofrånkomligen betydelse. Men vad innebär kultur för de olika ämnen som finns representerade vid institutionen? Handlar det om bildning? Om konstarterna? Eller om människors olika levnadsmönster? Bildandet av en storinstitution 2009 framstår ofta som ett administrativt och ekonomiskt nödvändigt arrangemang – som ”rätt i tiden” med Bolognaprocessen som internationellt ramverk. I den här bokens sista kapitel, ”Från Hypoff till LUX – framtiden i retrospektiv”, ger två av de tre dåvarande prefekter som genomförde förändringen, Lynn Åkesson och Birgitta Ohlander, en inblick i den process som ledde fram till att intuitionen bildades. Här beskrivs sammanslagningen som ett proaktivt initiativ för att skapa en ekonomiskt hållbar humaniora. Men kanske skulle sammanslagningen av arkivvetenskap, biblioteks- och informationsvetenskap, bok- och bibliotekshistoria, digitala kulturer, etnologi, förlags- och bokmarknadskunskap, idé- och lärdoms historia, intermediala studier, konsthistoria och visuella studier, modevetenskap, museologi och musikvetenskap under ett och samma paraplybegrepp – kulturvetenskap – även kunna ses som en konsekvens av den ”kulturella vändningen”?

Innebörden i, och de eventuella konsekvenserna av, den kulturella vändningen har debatterats i decennier inom humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning. Vändningen har dels beskrivits som en förskjutning inom akademien mot ett ökat fokus på symboliska och meningsskapande processer, dels som en mer genomgripande samhällsförändring som bland annat inneburit ett ökat ifrågasättande av allmänna sanningar, förgivettagna hierarkier och stora berättelser. I en numera klassisk text av den amerikanska litteraturkritikern Fredric Jameson, publicerad bl.a. i en samlingsvolym med just titeln *The Cultural Turn* (1998), beskrev Jameson samtidens (postmoderna, senkapitalistiska) kulturella logik som präglad av ökad globalisering och konsumtion, subjektivitet och

identitetsskapande, historielöshet och estetisk pastisch. I denna nya kulturformation, skrev Jameson, förlorade de akademiska disciplinerna sitt självklara berättigande och nya hybridkorsningar blev det visionära lösenordet för ett framåtblickande universitet. Att "postmodernism" och "identitetspolitik" blivit skällsord i 2010-talets debatt, men även kritiken mot "fake news" och "alternative facts", skulle kunna ses som en reaktion eller ett motstånd mot den kulturella vändning Jameson förutspådde. Kapitlen i den här antologin skulle på olika sätt kunna relateras till det samhälle som Jameson beskrev växte fram genom den kulturella logikens fem olika steg. Vi har därför valt att utgå ifrån dessa steg i den här inledningen, som ett sätt att blicka tillbaka på 2010-talet och kontextualisera de olika bidragen.

Digitala villkor

Det första steget i Jamesons samhälles kulturella logik beskriver hur det nya globala konsumtionssamhället i grunden har förändrat livsvillkoren för hela planeten och dess befolkning. Världen har blivit kultur. Den digitaliserade livsvärlden har genomsyrat varat med skärmarnas allestädes närvaro och turismen har blivit den största globala inkomstkällan för såväl fattiga som rika människor. Rummet har ersatt tiden.

I kapitlet "Osynliga pengar" ger etnologen Karin Salomonsson ett konkret exempel på detta, nämligen framväxten av ett kontantlöst samhälle – hur användningen av kontanter, som Salomonsson beskriver det, har utmanats av nya praktiker och sociotekniska materialiteter, värdeförskjutningar och normer. I Sverige är "swishandet" en sådan ny praktik. I alltfler situationer är kontanter inte längre gångbara och att framhärda i att betala med kontanter kan ses som ett tecken på åldrande, eller förknippas med bedrägeri och kriminalitet. Ett kontantlöst samhälle innebär emellertid inte, argumenterar Salomonsson, att individens koppling till en finansiell marknad minskat. Istället har nya finansiella lösningar domesticerats och individen kommit att ingå i, och bli beroende av, olika digitala ekonomiska nätverk. Genom att använda olika digitala betallosningar lagras kundens personuppgifter och information om dennas nättrafik, uppgifter som blir ett betalningsmedel i sig. Sätillvida, menar Salomonsson, kan kontantanvändning också vara ett sätt att göra motstånd mot digital övervakning.

Som en ytterligare förlängning av den process som Salomonsson analyserar, kan konstvetaren Moa Peterséns beskrivning av hur Sverige blivit ledande i att uppmuntra medborgarna att operera in microchipp innanför huden, ses. I kapitlet ”Den mikrochippade enhörningsskötaren”, beskriver Petersén att trots att tekniken ännu inte är särskilt utvecklad – i nuläget är det på sin höjd möjligt att öppna dörrar, skriva ut på jobbet skrivare eller identifiera sig som SJ Prio-medlem på tåget med hjälp av chippet – har drygt 6000 svenskar ”chippat” sig mellan åren 2014–2018. Medan praktiken att chippa sig i andra länder beskrivs som ett hot om ett framtida Orwellskt samhälle, och något huvudsakligen olika transhumanistiska, subkulturella grupper ägnar sig åt, menar Petersén att fenomenet har normaliserats i Sverige. Under 2010-talet har en kombination av den traditionella svenska teknikoptimismen och ett samhälle alltmer genomsyrat av en biologism utgjort grogrund för visioner om att kunna optimera den individuella människokroppen och förlösa människans fulla potential genom tekniska innovationer. Chippimplantaten är ett tidigt steg i att realisera denna idé, argumenterar Petersén.

Men är den digitala utvecklingen verkligen oproblematisk? I sitt kapitel ”Från insyn till insikt – digital kultur och transparensens estetik” beskriver etnologen Robert Willim vad som till synes är en reaktion mot den digitala övervakning som Salomonsson och Petersén stipulerar. 2010-talet är nämligen, menar Willim, det decennium då transparens och tillit hamnat i fokus för IT-industrin. I takt med den snabbt ökande användningen av bärbar digital teknik, där ”chippning” kanske är den i nuläget mest extrema formen, har förhållandet mellan artificiell intelligens och etik, data och integritet, sociala medier och demokrati hamnat på agendan. Krav på ökad transparens har inte minst väckts i kölvattnet av uppmärksammade läckor av persondata och säkerhetsklassade uppgifter liksom av avslöjanden om dubiösa påverkanskampanjer via sociala medier. Willim beskriver hur IT-industrins storföretag mött kraven genom att ge illusion av att företagen i sig är transparenta. Här visar Willim hur glasarkitektur tillämpats för att bokstavligt talat signalera genomskinlighet, och hur bilder ”inifrån”, föreställande företagens anläggningar med infrastruktur av servrar, kablar, rör och kylanläggningar, ger en föreställning om att flyktiga digitala strömmar – ”molnet” – är baserat på en påtaglig materialitet och en robust

infrastruktur. Men vilken insyn är det egentligen, frågar Willim retoriskt, som möjliggörs av genomskinliga väggar och bilder på blinkande servrar? Vilka garantier för att verksamheter är rättvisa och oklanderliga, och vilken förståelse för vad användning av specifik teknik kan betyda i längden, ger den ökade transparensen?

Kultur och minne

I det andra steget formulerade Jameson vad den kulturella logiken innebär för individernas subjektiva medvetande. Borta är känslan för historien som ersatts av en minneskultur som utgår från nuet. De museala artefakterna bestämmer inte vad vi ska minnas, utan nuet och dess rum formar det historiska minnet. Jameson gör en analys av hur känslan av historicitet formas av det elektroniska flödet som negligerar tidsmarkörer. I sin tur leder detta, menar Jameson, till en förändrad subjektivitet som i bästa fall enbart förmår markera enstaka vilopunkter i det oändliga flödet.

Den debatt som bildar utgångspunkten i etnologen Karin Gustavssons kapitel "Kulturarvet i korselden", skulle kunna ses som en konsekvens av denna process. Genom en närläsning av den så kallade museidebatten 2016 beskriver Gustavsson hur 2010-talet präglats av en intensiv diskussion om fenomenet kulturarv. Exempelvis har debatten handlat om vad museerna ska göra med de i vår tid etiskt problematiska objekt som samlats i en annan tid och vem som ska välja vad som visas för allmänheten. När 2014 års regering definierade kulturarvet som ett eget politikområde genom benämningen kulturarvspolitik indikerades en förskjutning av innebörden i begreppet, mot en syn på kulturarvet som något föränderligt som politikerna hade rätt att styra över. Gustavsson visar att kulturarvet och den politiska hanteringen av detta, innefattar stora motsättningar och väcker starka känslor. I museidebatten kritiserades regeringen, kulturdepartementet och museicheferna för att vilja definiera kulturarvet – museerna ansågs "förvandlade till propagandacentraler" som projicerade nutidskonflikter på historien. Gustavsson visar hur komplex situationen var. Även om kulturministern Alice Bah Kuncze framhöll att syftet med den nya lagen var att museerna och kulturarvet "befrias från politiken" var detta knappast möjligt för offentligt finansierade museer med politisk

representation i huvudmannskapet. Att benämna något som kulturarvspolitik är att vara tydlig med att området faktiskt är politiskt.

En förändrad minneskultur öppnar även för möjligheten att anlägga kritiska perspektiv på konstnärsmyten. I sitt kapitel "Hon är framtiden", om den dadaistiska konstnären och poeten Elsa von Freytag-Loringhoven (1874–1927), tar konsthistorikern Måns Holst-Ekström en kontrafaktisk position och ställer frågan hur museer, konsthallar och universitetens konsthistorieinstitutioner skulle ha utformat sina berättelser om skulpturen Fontän, länge tolkad som ett av Marcel Duchamps ready-madeobjekt, om den redan 1917 tillskrivits Elsa von Freytag-Loringhoven? Skulle verket ha funnits med i de konsthistoriska översiktsverken? Utgångspunkten är de senaste trettio årens utveckling av perspektiv som genusteori, queerteori och kanonkritik som vidgat kunskapsfältet kring konstvärldens villkor, och mer specifikt den omattribueringsprocess som tagit fart från 2014 efter att stöd lagts fram för att det snarare var Elsa von Freytag-Loringhoven som var upphov till Fontän. Med utgångspunkt i hur bl.a. medierna behandlat de nya rönen, diskuterar Holst-Ekström hur dessa rön bara långsamt har rört sig från periferin in mot konstens institutionella centrum. Institutionerna, skriver Holst-Ekström, agerar fortfarande som grindvakter, och i fallet Fontän gör det investerade kulturella kapitalet att det troligen kommer att ta lång tid innan frågan hamnar på grindens insida, även i Sverige.

Populärkulturen som tidens kulturella uttryck

Det tredje steget enligt Jameson innebär en förändring av modernitetens kulturbegrepp. Arkitekturens eklektiska stilblandning som öppnat för kitsch och pastisch är ett genomgående drag också inom populärkulturen som tagit mer plats i samtiden än någonsin tidigare. Utmärkande för den nya kulturformationen är en särställning för det visuella. Särskilt i filmens estetik, menar Jameson, uttrycks förlusten av känslan för historien, som ersatts av nostalgiska markörer. I filmflödet ställs inga krav på autenticitet, utan pastischen, som saknar modernismens ironiska distans till sig själv, är den dominerande uttrycksformen inom västerländsk filmindustri.

Intermedialisten Mikael Askanders kapitel ”Den intermediale Sherlock Holmes”, där han undersöker vilken kulturell betydelse pipan och förstoringsglasat har på 2010-talet, kan sägas beröra just den här förändringsprocessen. Ända sedan Arthur Conan Doyle 1887 släppte fram sin skapelse, nu en av litteraturhistoriens allra mest kända romankaraktärer, har Sherlock Holmes visat sig vara synnerligen seglivad. Ständigt har nya versioner av Doyles berättelser, men också nytolkningar och mer eller mindre tydliga allusioner av Holmes-konceptet dykt upp. Sherlock Holmes, konstaterar Askander, är en kulturell ikon och ett tydligt intermedialt kommunicerat fenomen. Boken har tolkats till teater eller tecknade illustrationer, som i sin tur har översatts till film, som sedan parafraserats för TV. Även om spridningen av Sherlock Holmes-konceptet i sig inte är nytt, så har de digitala möjligheterna på 2010-talet bidragit till att mästardetektiven tagit ytterligare nya intermediala skepnader. Pipan och förstoringsglasat förekommer nu i allt från digitaliserad marknadsföring till humoristiska memes, och olika sätt att tolka historierna och karaktärernas relationer kommuniceras genom olika hashtaggar. Decenniet, beskriver Askander, har blivit ett veritabelt Sherlock Holmes-decennium.

Även modets stärkta position och betydelse skulle kunna ses som en konsekvens av det, enligt Jameson, förändrade kulturbegreppet. I sitt kapitel om modevetenskap som ämne och synen på det kreativa arbetet, ”Jag vill inte ha ett repetitivt jobb”, menar modevetaren Philip Warkander att mode som kulturuttryck kommit att ta allt större utrymme, inte bara inom akademien utan inom kulturdebatter, näringsliv och museiverksamheter, samtidigt som förutsättningarna för branschen förändrats radikalt. Inte minst har förutsättningarna för kreativt arbete omförhandlats i ett digitaliserat, nyliberalt samhälle och kommit att präglas av visstidsanställningar och frilansuppdrag. Samtidigt som arbetsvillkoren försämrats har digitaliseringen i allmänhet och sociala medier i synnerhet enligt Warkander förändrat branschen i grunden. Nya arbetsuppgifter har tillkommit för vissa av modebranschens yrkesutövare, som att fotografer inte längre bara förväntas ta bilder utan ofta också tillhandahålla dokumentationsmaterial om själva fotograferingen, för spridning i sociala medier. Utöver detta har helt nya yrkeskategorier, som

”content manager” och ”creative manager” gjort att exempelvis stylisters kompetens nedvärderas och bortprioriteras till förmån för kunskap om digital kommunikation.

Identitet och politik

I sitt fjärde steg diagnosticerar Jameson det som blivit 2010-talets modeord: identitetspolitik. Under globaliseringens dynamik försvagas, enligt Jameson, de traditionella klasserna och har ersatts av segmenterade identiteter. Det förflytnas auktoritet väger lätt. Var du kommer ifrån sveps bort i nuets ontologi som konstruerar en tilltalande aktuell subjektivitet som dessutom länkar till en bekräftande grupptillhörighet. Om modernismens kultur var elitistisk och stod i ett symbiotiskt förhållande till ärvd finkultur är den postmoderna kulturen folklig och saknar fientlig relation till marknaden.

Även om det finns anledning att invända mot Jamesons analys av de traditionella hierarkiernas upplösning, är vissa aspekter möjliga att identifiera bland kapitlen. Ett exempel framträder i kapitlet ”Läkemedel på nya arenor”, om förfalskade läkemedel. Här undersöker etnologen Susanne Lundin tillsammans med kollegorna Rui Liu, doktorand i tjänstvetenskap, och läkaren Margareta Troein de kulturella processer och sociala kontexter som möjliggör förekomsten av förfalskade läkemedel. I kapitlet visar de hur Internet och en globaliserad värld i kombination med marknadsanpassade strukturer formar sjukvårdens arena och förvandlar vårdmötet till ett servicemöte, med nya förväntningar från den som söker vård. Istället för att lita till medicinsk expertis, eller betala för svårtillgängliga, dyra mediciner menade många informanter att de föredrog en ”alternativ expertis” på olika chattforum och köpte läkemedel på olika sajter på Internet eller på utländska marknader där undermåliga eller förfalskade läkemedel förekommer.

Etnologen Markus Idvalls kapitel ”Informerat samtycke i 10-talets forskarvärld”, kan sägas beskriva ytterligare en konsekvens av den förändring Lundin m.fl. studerar. Idvall menar att ”informerat samtycke” kommit att framstå som en gyllene standard för hur forskning ska genomföras på ett etiskt sätt i 2010-talets forskarvärld. I kapitlet undersöker Idvall hur samtycket mellan forskare och forskningspersoner görs – hur tillräcklig tillit skapas för möjligheten att initiera samtycket och hur detta

utformas och upprätthålls i forskningsprocessen – och kommer fram till att samtycke är en mångdimensionell kulturell praktik. Informerat samtycket kan betraktas som en insats som forskare gör inom sin ekonomiskt styrda verklighet för att få tillgång till forskningspersoner på ett etiskt sätt, det må vara mänskliga kroppar eller, som i Idvalls egen forskning, människors berättelser och erfarenheter. Informerat samtycke kan också liknas vid den typen av ansvariggörande inom ramen för nyliberalismens samhälle som framhäver individens valfrihet i olika kontexter, ett simultant görande av ansvar och frihet.

Men den förändring av samhället som Jameson beskriver kännetecknas av "identitetspolitiken" och kritiken mot modernismens hierarkier, har också öppnat för ökad frihet och emancipation. Ett bokstavligt exempel på detta är kapitlet "På cykel mot friheten", där etnologen Charlotte Hagström beskriver det växande fenomenet cykelkurser för vuxna. En cykel är, skriver Hagström, ett föremål med många kulturella betydelser och att cykla innebär också olika saker. Att cykla – och att inte göra det – är inte samma sak i Bagdad som i Malmö. I Sverige kan de flesta vuxna människor cykla. De lärde sig som barn och många cyklar dagligen. Cyklandet uppmuntras ur ett samhällsperspektiv och miljö- och hälsoaspekter lyfts fram. Majoriteten av deltagarna i de cykelkurser Hagström studerat är kvinnor födda i länder där cyklande i allmänhet, och kvinnor som cyklar i synnerhet, inte är lika självklart som i Sverige. I många länder är cyklandet en "pojkgrej" och kvinnor som cyklar bryter mot patriarkala normer. Men väl i Sverige är det tvärtom den som inte kan cykla som bryter mot normer om vilka kunskaper och kompetenser som följer med vuxenblivandet. Att kunna cykla, visar Hagström, bidrar till att man både ses och känner sig som en del av samhället. Det blir möjligt att röra sig på egen hand och kunna överskrida fysiska, rumsliga och kulturella gränser.

Mot dualistisk moralism

I sitt femte steg argumenterar Jameson för vilket etiskt förhållningsätt vi borde ha till postmodernitetens kulturella värld. Även om han diagnosticerat postmodernismen som ett nytt stadium i kapitalismen var ett konventionellt moraliserande, antingen som positivt bejakande eller negativt förkastande,

fel väg att gå. Dessa enkla dualistiska moralismer ledde in en återvändsgränd istället för att orientera oss i den nya globala världen, menade Jameson.

I kapitlet "Utopier för 2010-talet" tar idéhistorikern Henrik Brissman avstamp i idén om att vi befinner oss i en "post-politisk" tid då höger-vänsterideologierna omvandlats till oigenkännlighet med "globalisering" som täckmantel och då allmänhetens tro på politikens möjligheter att lösa samhällsutmaningar som klimat, migration och välfärd tycks vara försvagad. Som en konsekvens görs försök att hitta utopiska svar på samtidens frågor, som utvecklandet av alternativa, etiskt hållbara ekonomiska teorier för att möta klimatkrisen. I detta sammanhang, menar Brissman, finns det anledning att rikta blickarna både mot enskilda tänkare och mot grupper som på lokal nivå försöker realisera ett alternativt sätt att leva och verka på, och som har ambitionen att förverkliga de ideal de håller sig till utan att för den skull glömma det globala perspektivet. I kapitlet beskrivs tre exempel på utopiska förhållningssätt och praktiker - Utopia for realists, Omställningsrörelsen och Dark Mountain Project. Alla tre exemplen kan sägas vara uttryck för hur klimatomställningen samt energiförsörjningen och en hållbar ekonomi skall kunna hanteras i vår tid.

För akademins del kanske ett etiskt förhållningssätt kan handla om samarbete, eller med 2010-talets modeord, samverkan? I sitt kapitel "Humaniora i ständig förvandling" visar etnologen Kristofer Hansson hur kritiken mot humaniora kommit att intensifieras under 2010-talet genom ekonomiseringen av högre utbildning och forskning. Kritiken har ofta ifrågasatt humanioras samhällsnytta utifrån ett fokus på ekonomisk avkastning, som i Svenskt Näringslivs rapport "Konsten att strula till ett liv" från 2011. Även om kritiken inte var ny menar Hansson att rapporten öppnade för en mobilisering inom humaniora i form av ett motstånd mot den högre utbildningens ekonomisering. Många tog spjörn mot kritiken och tydliggjorde humanioras centrala ställning i samhällsutvecklingen och rapporten blev på så ett sätt en startpunkt för en konstruktiv strävan att skapa något nytt, ett integrativt anspråk genom att nya kunskapsfält och samhällsområden integrerades i den humanistiska intressesfären, såsom miljöhumaniora, digital humaniora och medicinsk humaniora. Som en möjlig väg argumenterar Hansson för en humaniora som inte enbart tillför ett kritiskt perspektiv utifrån, utan en form av konkret vänskap där

humanisten måste förstå att denna inte har något att förlora på att inifrån samverka och på så sätt utveckla områdesrelevant kunskap. Integrativ humaniora är, menar Hansson, en humaniora som inte gömmer sig i ett kritiskt utanför-perspektiv, utan som snarare experimenterar med nya arbetssätt och relationer till det omgivande samhället.

På ett individplan kan ett etiskt förhållningssätt handla om nya förhållningssätt till varandet. I sitt kapitel "Kolon: en essä om smärta, tid och väntan" frågar sig intermedialisten och musikvetaren Mats Arvidson hur tänkandet får plats i en tid som präglas av acceleration. Vad händer med människan i en tid där tidens gränser och trösklar har suddats ut, i en tid utan riktning, avbrott eller avslut? I en tid av tom varaktighet istället för stillhet? En tid av tomhet, långtråkighet och leda där målet är att göra sig av med tid som är överflödigt. Med utgångspunkt i egna nyligen genomlevda erfarenheter av cancerbehandling, reflekterar Arvidson över om smärtan kan utgöra en väg ut ur den inre tomheten, och att det i det traumatiska tillståndet kan framträda ett kontemplativt tillstånd som skapar rum för tänkandet. Om inte ett filosofiskt eller vetenskapligt tänkande, så ett tänkande som förbereder människan för möjligheter genom att bringa klarhet i det dunkla. Inte minst stunderna på onkologen, som efter en felsägning fått benämningen ontologen, blev för Arvidson den punkt i tiden som skapade rum för tänkande om vad som "händer" i detta "händelse-fattiga" rum där det droppar gift in i kroppen. Ett onko/ontologiskt tillstånd uppstår – onko som i kropp och onto som i varande/blivande. I själva smärtögonblicken, beskriver Arvidson, upplevs tiden som frusen, stillastående. Det är också där minnets funktion gör sig gällande på grund av tidens karaktär: minnet av smärta visar hur tiden kan användas till annat än att fyllas med tom varaktighet, nämligen kontemplation och tid för tänkande. För vad annars kan man göra med tiden när den står stilla?

Kultur X?

Under 2010-talet har det inom humaniora talats om en temporal vändning, som en intresseförskjutning till en historia som utgår från nuets problem, en slags krishantering av vad som omger oss nu. Såväl det förflutna som framtiden tar plats i samtiden som blir den dominerande och roterande

tidsaxeln. I den här inledningen har vi använt oss av Frederic Jamesons klassiska beskrivning av den kulturella vändningen för att strukturera de olika aspekter som påverkas av den här tänkta intresseförskjutningen. Men utan idéer om framtiden kan vi inte heller formulera ett hopp, grunden för vår mänskliga existens.

Att kulturbegreppet är under ständig förändring är en självklarhet, men att det rymmer en framtidsvision är det vår uppgift som humanister och kulturvetare att ta ansvar för. De olika kapitlen i denna jubileumsbok exemplifierar inte minst detta – hur vi med avstamp i 2010-talet kan staka ut eller åtminstone ana oss till möjliga vägar framåt. Författarna tolkar ett komplext tidsskeende som vi befinner oss mitt uppe i och bidrar med verktyg för att följa utvecklingen och utmana den när det behövs. De ger också olika förslag till svar på vad 2010-talets kulturbegrepp kan tänkas innehålla och vilka kulturella fenomen som är av särskilt intresse för de olika ämnen som samlats vid den gemensamma Institutionen för kulturvetenskaper. En önskan är att den humanistiska forskningen och undervisningen bidrar till att skapa starka och autonoma subjekt som vågar ta ställning för rättvisa och sanning. Det kräver förmåga till självreflektion och modet att ompröva, i stället för att bekräfta sig själv. Vi hoppas att artiklarna i jubileumsboken ska bidra till det!

Osynliga pengar. Kulturella perspektiv på ett kontantlöst samhälle.

Karin Salomonsson

En julidag under Almedalsveckan precis i början av 2010-talet stod Gudrun Schyman, frontfigur i Feministiskt initiativ, vid en grill och eldade upp 100 000 kronor. Lågorna slickade sedlarna och fotografierna klickade febrilt. Syftet var att uppmärksamma den summa som kvinnor i Sverige förlorar varje minut i jämförelse med vad män tjänar. Handlingen provocerade, väckte starka känslor och fick stor spridning i olika medier. Idag vore det inte lika lätt att göra samma sak. Går det överhuvudtaget att komma över så många hundrakronorssedlar på en gång? Och att swisha till en grill har knappast samma performativa och symbolladdade effekt.

Utvecklingen mot ett kontantlöst samhälle började för *mer* än tio år sedan, men har blivit alltmer påtaglig i vardagen under det senaste decenniet. ”Card is king. Vi hanterar inte längre kontanter.”; ”Inga kontanter. Här kan du endast betala med kort.”; eller bara ”No cash.” möter oss idag i butiker och på bussar, hotell, caféer, restauranger och biografier. Inte heller vill alla bankkontor längre ha med kontanter att göra, vilket har väckt irritation hos vissa kunder. ”När en bank slutar hantera kontanter är det som om en matbutik slutar att hantera mat”, säger en kvinna i ett nyhetsinslag (SVT 2015-11-01). Sedlar och mynt har blivit alltmer främmande, helt enkelt beroende på att vi sällan handskas med dem. Pengar har blivit osynliga. Därför kan det överraska att kontanter fortfarande är vanliga i vissa specifika situationer. En yngre nyanställd berättar om sina första dagar på en pantbank:

Det är väldigt mycket kontanthantering på en pantbank och det är man inte så van med. Jag betalar typ bara med kort. Räkna pengar, det var lite läskigt /.../ Jag har ju aldrig sett så mycket kontanter, eller jag har liksom aldrig varit så nära. Alltså det är väldigt mycket kontanter!

Kommer Sverige att bli helt kontantlöst? Nej, är det korta svaret. Forskare och konsulter med utredningsuppdrag kring olika betalningslösningar verkar eniga om att det i alla fall inte sker innan 2030, och knappast i betydelsen att det inte kommer att finnas kontanter överhuvudtaget. Även om majoriteten av befolkningen vill använda andra betalningssätt menar två tredjedelar av de tillfrågade i en undersökning, gjord 2018 av SIFO på uppdrag av företaget Bankomat, att kontanter trots allt bör finnas kvar i framtiden (*SvD* 2018-03-18). Följande citat ur en intervju med en 25-årig man fångar denna kluvna syn på kontanter, nya betalsätt och bankernas roll:

Jag tycker att, alltså generellt sett just med banker och allt sånt, med att dom försöker ta bort kontanter och sånt från samhället. Det känner inte jag att det riktigt är något jag gillar. Jag vill ändå ha kvar kontanter i samhället. Sen måste det ju självklart finnas nåt sånt här bankkontor och personal som kan ta hand om diverse frågor om man behöver gå dit. /.../ Men det är inget jag själv reflekterar över eftersom jag inte kommer ihåg senast jag var på ett bankkontor.

I konsultrapporten *Det kontantlösa samhället*, med underrubriken *Svenska folkets attityder till kontanter respektive digitala betalmetoder*, förutspåddes Sverige bli det första samhället att överge kontanter även om de fortfarande ses som ”en djupt rotad tradition” (2013:26). I detta kapitel vill jag belysa vad det kan innebära att denna ”tradition” – eller kultur – under det senaste decenniet i allt högre grad har utmanats av nya praktiker och sociotekniska materialiteter, värdeförskjutningar och normer som syftar till ett kontantlöst – eller kontantfritt – samhälle. Likt ekonomhistorikern Orsi Husz, i hennes studie av introduktionen av kreditkortet till svenska konsumenter på 1960-talet, vill jag se hur ”de nya finansiella lösningarna

av nödvändighet måste legitimeras (kulturellt, moraliskt, ideologiskt) och domesticeras” (Husz 2016:56). I mitt fall gäller det hur *frånvaron*, snarare än införandet, av ett betalningsmedel förstärker ”vardagslivets finansialisering” (Andersson m.fl. 2016) genom att individen i högre grad ingår i, blir beroende av och kartläggs i digitala ekonomiska nätverk av olika slag (Cochoy m.fl. 2016). Hur formeras nya sammanhang av kulturella betydelser, sociala relationer, ekonomiska intressen, tekniska innovationer, finansiella beräkningar och vardagligt handhavande (jfr Deville 2016)? Och på vilka sätt förändrar avsaknaden av mynt och sedlar den sociala och kulturella förståelsen av fenomenet pengar (jfr Maurer och Swartz (red.) 2017; Moor 2018; Zelizer 1997/2017, 2011)? Dessa frågor har väckts i samband med forskningsprojektet *Lån, makt och moral*, där bland annat marknaden för digitala privatlån, ofta kallade snabbblån eller sms-lån undersöks.¹

Kampen om kontanterna

Idag går vi också mot ett kontantlöst samhälle på både gott och ont. Nu är det nästan bara plastkort som gäller. Jag ställer mig frågan om inte min generation ställs utanför alla nymodigheter med att knappa in koder i butiker, banker och dylika inrättningar. (kvinna 75 år, svar insamlat 2001, LUF M 23545)

Kontantanvändningen i Sverige har som sagt minskat under en längre tid, men denna process har tydligt eskalerat under 2010-talet och kontanter utgör nu inte mer än cirka två procent av den totala mängden pengar (*Vad är pengar?* 2018). Sedlar och mynt ersätts av betalning med kort, internetbank

¹ *Lån, makt och moral. En etnologisk studie av lånandets sociala och kulturella betydelser i delningsekonomi och kreditsamhället*, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond. Kapitlet bygger på etnografi insamlad inom ramen för projektet och består av artiklar och debatt från massmedia, intervjuer gjorda under 2017 och 2018 samt svar på frågelistorna LUF 191 *Banken och jag*, LUF 206 *Industrisamhället och kulturarvet* och LUF 241 *Att låna och låna ut*. Jag vill tacka etnologerna Eva Malmberg och Anna Ode för deras stora insats i projektets materialinsamling.

eller olika appar i datorn eller mobilen (Arvidsson 2013; Arvidsson m.fl. 2017; *Sverige betalar* 2016). Kontanternas interoperabilitet, det vill säga förmågan att fungera på samma sätt med samma villkor oavsett av vem och var de används, har hitintills säkrat deras position. Denna hotas när de kan användas i allt färre situationer (Arvidsson 2013:11). Nästan 9 av 10 svenskar, som har en smart mobil, använder sig av tjänsten Mobilt BankID och nästan 8 av 10 använder Swish (*Svenskarna och internet* 2017). Under januari månad 2019 gjordes till exempel nästan 35 miljoner swish-betalningar av drygt sex och en halv miljon användare (*www.getswish.se* 2019-02-26). Framgångarna för betalappen, som ägs av fem banker, bygger just på dess interoperabilitet, att många är bekanta och trygga med själva proceduren och kan använda sig av den i många sammanhang. ”Jag betalar detta nu och så swishar du mig sen” – det måste vara den mest använda frasen nu för tiden!” säger en yngre kvinna i en intervju. Populariteten förstärks av att det närmast ses som normbrytande att inte *vilja* använda just den appen (Rehncrona 2018). Det finns idag också betallösningar där man ”blipper” sitt kort utan att knappa in en sifferkod eller dra en magnetremsa genom en kortläsare, så kallad *near-field communication* (NFC) som möjliggörs av att ett chipp kommunicerar med en läsare. För att helt slippa ett betalkort kan chippet till och med opereras in under huden ovanpå handen, som då hålls fram för att registrera betalningen (jfr Petersén 2019). Ansiktsgenkänning eller fingeravtryck är andra exempel på biometriska betalningssätt (jfr Rehncrona 2017).

Att använda olika digitala betallösningar är sällan förbundet med en extra avgift, vilket transaktioner på ett bankkontor sedan ett antal år tillbaka ofta är. I gengäld får mottagaren och förmedlaren av den digitala betalningen tillgång till kundens personliga uppgifter och nättrafik av olika slag. På så sätt blir personuppgifterna ett betalningsmedel i sig (jfr Larsson och Ledendal 2017). Dessa uppgifter kan i sin tur samköras med en mängd andra digitala spår och eventuellt säljas vidare som dyrbar information som avslöjar konsumentens önsksningar, val och hemligheter (O'Dwyer 2019:10).

Under senare år har diskussionen om det kontantlösa samhällets för- och nackdelar intensifierats, allteftersom fler och fler människor påverkas i vardagen. Riksbanken gjorde 2011 en undersökning som visade att önskan att betala på ett visst sätt korrelerar med ålder, ekonomi, utbildningsnivå

och betalsituation, det vill säga var och hur köpet genomförs. Äldre låginkomsttagare med kortare utbildning använde oftare kontanter; högutbildade yngre personer med god ekonomi föredrog betal- och kreditkort (*Rapport om kontanthanteringen* 2011:127–129). Nästan tio år senare har antalet som nyttjar andra betelsätt än kontanter ökat, men användarmönstret finns kvar.

De digitala pengarna möttes i början av skepsis; många var rädda för bedrägerier och tyckte att de var anonyma och överkliga, men efterhand som de har domesticerats har sedlar istället blivit alltmer suspekta och förknippade med bedrägeri och kriminalitet. Förespråkarna för kontanternas avskaffande hävdar att svarta pengar och svarta jobb kommer att försvinna, eftersom digitala pengatransaktioner kan spåras på ett annat sätt. Betalföretag, som till exempel VISA, har i reklamkampanjer i England hävdat att kontanter används av den som är kriminell, vill undvika att betala skatt eller deltar i en grå ekonomi (Scott 2016:2).

Foto Charlotte Hagström

Banker och betal företag, större butiker och en stigande andel kunder pekar på fördelar med att sluta använda kontanter. Risken för rån minskar och de som i sitt arbete hanterar kontanter slipper tunga och smutsiga pengar som ska förpackas och transporteras. Om tekniken fungerar går det också snabbare och smidigare att betala på andra sätt än med kontanter. Kritikerna, av vilka en del samlas i det så kallade Kontantupproret, varnar för att samhällets sårbarhet ökar om det endast finns digitala pengar, att nya former av bedrägerier dyker upp och att risken för att de som inte vill eller kan använda kort och digitala betalningslösningar helt enkelt hamnar utanför.² Följande berättelse är hämtad från Kontantupprorets hemsida:

En äldre släkting stod häromdagen i kö närmare en timme på Swedbank för att ta ut 2 500 kronor, för att kunna handla mat och ladda sitt busskort. När det äntligen var hennes tur fick hon beskedet att hennes pengar kunde hon inte få ut, för det här var ett kontantlöst kontor. Hon hänvisades i stället ut på gatan till en uttagsautomat. En dålig lösning eftersom hon inte har något bankkort. /.../ Lösningen skulle alltså vara ett bankkort till uttagsautomaten. För att använda kortet måste man knappa in en kod med fyra slumpmässigt sammansatta siffror. Denna kod kan vara svårt nog för en ung människa att komma ihåg. För en gammal människa med minnessvårigheter är det omöjligt. (www.kontantupproret.se 2018-05-04)

Att vilja betala kontant kopplas – implicit eller explicit – allt oftare ihop med att vara gammal, teknikmotsträvig och omodern. När Riksbanken 2015 gav ut nya mynt och sedlar skämdes jag själv först över att jag inte riktigt kunde se skillnad på de nya två- och femkronorna, eller skilja tjugan från hundrakronorssedeln, utan fick fumla och fråga. Så småningom slutade jag känna mig dum och insåg att jag kunde vända denna okunskap till att framstå som en tidsenlig och digitalt kapabel konsument som valt bort kontanter. Efterhand har jag insett att jag inte är ensam om detta främlingskap inför de nya pengarna. Som många andra har jag inte gjort dem till ”mina” eftersom jag sällan får tillfälle att använda dem (jfr Maurer 2015:4).

² Som ett sätt att motverka sårbarhet och beroendet av privata banker inledde Riksbanken 2017 ett projekt kring möjligheterna att utveckla en e-krona som ska ge allmänheten ett digitalt komplement till kontanter där staten (och inte de privata bankerna) står som garant för pengars värde (jfr Riksbankens e-kronaprojekt 2017).

Kontanternas pedagogik

Kontroll är ett ord som ofta dyker upp i uppräknandet av det kontantlösa samhällets för- och nackdelar. De som är vana användare av digitala tjänster säger sig uppskatta överblicken och möjligheten att lättare kunna öronmärka och flytta pengar för olika ändamål, men samtidigt får det inte vara alltför smidigt att använda t ex Swish, eftersom det då uppfattas som att kontrollen över pengarna går förlorad (Rehncrona 2018:390). I en drygt tio år gammal studie upplevde personer med liten erfarenhet av digital teknik att pengarna bara ”flöt omkring” och att det var svårt att få en samlad bild över vilka pengar som egentligen fanns (Linné 2006). Kontanternas konkreta och sinnliga framträdelseform har ett tydligt pedagogiskt värde (Arvidsson 2013:50). Det är lätt att förstå att pengar försvinner när de byts mot något som har ett motsvarande värde. Finns de endast som siffror i mobilappen eller inkapslade i betalkortet menar vissa vuxna att barn och unga riskerar att sluta som ”ekonomiska analfabeter”. De får ingen känsla för pengars värde och därför svårare att hushålla med dem, som en kvinna formulerade det i ett debattinlägg (SVT 2016-10-19). Tvärtom, anser andra. Nu ligger inte mynten och de skrynkliga sedlarna och glöms bort i jackfickan, utan inköp och veckopengar blir överskådliga och barnet kan lära sig att regelbundet gå in på sitt digitala konto och se sina transaktioner.

Hos många finns idag en undran kring vad frånvaron av kontanter kommer att betyda för hur vi relaterar till, förstår och hanterar pengar. En kvinna i 50-års åldern berättar i en intervju:

Jag tror också kanske att man inte riktigt förstår pengar som enhet, så som äldre personer som jag då, som använder, har använt kontanter. Man har en fysisk... när pengarna är fysiska och man vet att såhär mycket pengar måste jag ha för att kunna betala. Jag behöver såhär många hundralappar eller tusenlappar för att kunna betala. Alltså en tusenlapp såg man ju aldrig förut. Det var vansinnigt mycket pengar så om man skulle köpa nånting fick man ju spara dom här papperspengarna. Men sen när korten kom... det betyder ju ingenting. Liksom det är bara... ja, det finns liksom inget konkret att ta på och då tror jag att det är väldigt svårt att förstå pengars värde.

Fysiska pengar sätter sina spår. Etnologen Lennart Börnfors skildrar i sin avhandling om bankers förändring vilken stor omställning det var när arbetsgivare allt eftersom började betala ut lönen via ett bankkonto istället för i kontanter. Minnet av sedelbunten i handen dröjde sig kvar länge (1996:204), liksom sparbössan, vilken verkar ha varit obligatorisk antingen i hemmet eller i skolan:

Västra Göinge Sparbank tror jag det stod på min. Jag minns den blanka metallen, jag minns hur den kändes i handen, tyngden, skramlet. MEN VAR FINNS DEN? Jag har inte sört den förrän nu [när frågelistan anlände med posten]. (LUF M 21550:1)

I barndomshemmet var det en nödvändighet att spara. Det fanns inte så mycket kontanter. Jag hade en liten röd sparburk – så glad jag blev, när jag hittade en likadan på en samlarmässa häromåret. (LUF M 21549:1)

I dag behöver barn, liksom vuxna, kunna betala digitalt för att inte hamna i bekymmersamma situationer i vardagen och därför blir betalkort för barn allt vanligare. Vissa banker har en åldersgräns på 9 år för att få ett kort, medan andra helt har avskaffat en nedre åldersgräns, och menar att det är föräldrarnas ansvar att besluta när det är dags. Ett tv-inslag hösten 2018 tog upp frågan huruvida barn ska ha betalkort. Vissa förespråkade att det är bra att barn tidigt vänjer sig vid att hantera betalkort och förstår innebörden av digitala pengar, eftersom det ”med stor sannolikhet [blir] så att vi inte kommer att ha kontanter alls i framtiden” (SVT 2018-11-13). En mamma, som till yrket är privatekonom på ett försäkringsbolag, sade: ”Jag tycker det är bra att barn skolas in tidigt i digitalt pengabeteende. Min dotter fick bankkort när hon var sex år, barn förstår ju mer än vad man tror...” (SVT 2018-11-12). Läsarnas kommentarer om inslaget skiftade, men visar på bestämda åsikter: ”Självklart ska barnen ha bankkort. Det är gammeldags och otidsenligt att krampaktigt hålla kvar vid kontanter...kontanter kommer snart att vara museiföremål. Det är 2018 nu – inte 1943 och kriget är över nu. Blicka framåt!!” Andra tyckte att det ”är dumt och löjligt” att barn ska ha bankkort och beklagar att ställen som kommunala badhus och SF-bio inte längre tar emot kontanter, vilket gör att barn antingen stängs

ute eller måste vara i sällskap med en vuxen. I ett reportage tillfrågades en 11-årig flicka, som precis fått sitt första betalkort, vad hon själv tycker: ”Det är kul att ha på stan med kompisar och man känner sig lite vuxen” (*Arbetsbladet* 2016-01-18). Denna formulering förstärker intrycket av att den som av någon anledning inte är betrodd med ett betalkort lätt kan uppfattas – och känna sig – omyndigförklarad och marginaliserad, infantiliserad och placerad i utkanten av vuxenvärlden.

Kontanter, krediter och klassificeringar

Socialantropologen Keith Hart har lyft fram pengars roll som kollektivt minne, som ett sätt att minnas olika relationer som vi inleder med andra och som kan återuppväckas i framtiden (2001). Pengar har en förmåga att påminna oss om förpliktelser, sociala band, skulder och ömsesidiga åtaganden. ”Pengar” behöver inte betyda kontanter, och har historiskt sett sällan gjort det (Maurer 2015). Andra betalningsmedel, kreditsystem och årliga avräkningar av olika slag har föregått allmänt användande av kontanter. Ibland verkar det närmast som om krediterna inte var ekonomiskt nödvändiga alla gånger, utan ett sätt att visa att man är del av ett lokalt ekonomiskt och socialt system (jfr Graeber 2011; Ottosson 2018; Perlinge 2005). Detta påminner om när ett erbjudande om lån av pengar eller saker görs i syfte att bibehålla eller stärka vänskaps- och familjeband, där lånet blir ett konkret bevis på en ömsesidig, känslomässig relation (Salomonsson 2018).

Så länge transaktionerna genomförs med hjälp av kontanter är den sociala kartläggningfunktionen – som kan verka i både positiv och negativ riktning – kanske inte så heltäckande, men i den stund olika uppgifter om betalningar, krediter, konsumtionsval, köpmönster och rörelsemönster börjar registreras, blir den sociala spårbarheten mer avancerad och lättare att genomföra (Hart 2001). Redan i det tidiga 1900-talets USA sammanställdes uppgifter om kunders köpbeteende på varuhus och genom kreditkortsföretag. Alltså existerade en systematisk kartläggning av individuella betalningar redan innan algoritmer och elektroniska betalningssätt, men kvantiteten och kvaliteten i dagens

”*cache society*” är radikalt annorlunda (O’Dwyer 2019; jfr Larsson 2018). Nu samkörs uppgifter från elektroniska köp med en mängd andra digitala spår som används för att klassificera och gradera kundens konsumtionsförmåga och kreditvärdighet (jfr Skeggs 2017). Detta resulterar i individuellt utformade erbjudanden om varor och tjänster till individuellt anpassade priser.³ Framför allt kan köpargument rättas efter tidpunkt och individens geografiska och finansiella position. Företag som till exempel säljer snabbkrediter skulle genom datadriven marknadsföring möjligtvis kunna ”tajma” så att konsumenter kan få ”erbjudanden presenterade för sig i samma stund som de befinner sig i ekonomisk knipa” (Larsson och Ledendal 2017:22). Individuell prissättning och osynlig gradering av kunder spelar roll för möjligheter att låna pengar eller få bra anbud på olika varor (Moor och Lury 2018). Därmed höjs eller sänks din attraktivitet som konsument i bred bemärkelse (jfr Fourcade och Healy 2017). Att undvika denna kartläggning genom att insistera på att betala med kontanter framstår idag som en slags motståndshandling (O’Dwyer 2019:16). Andra sätt att undkomma bankers och betal företags kontroll och digitala insyn är att skapa alternativa lokala mynt och sedlar (Moor 2018), ”betala” med poäng eller helt enkelt byta eller ge bort varor gratis i en *swopshop* eller *freeshop*.

Om man håller fast i tanken att pengar uttrycker en viss form av samhörighet och kollektivitet blir detta svårare att manifesteras och minnas, när elektroniska betalningar i hemliga affärsmodeller förvandlas till sociala klassificeringar och kategoriseringar, osynliga för användarna. Studier av finansiell uteslutning antyder att tillgång till kredit och elektroniska pengar är relaterad till sociala faktorer som genus, inkomst och utbildning (Hohnen 2007:752, 2017). Om man lever under mycket begränsade ekonomiska förhållanden kan kontroll över pengarna underlättas av att ha kontanter istället för kort, och givetvis speciellt kreditkort (Dewille 2015:26-29; Hohnen 2007). Det är inte heller säkert att en person med

3 Hur påverkar till exempel det faktum att jag i arbetet med detta kapitel har gjort sökningar på nätet med hjälp av ord som försörjningsstöd, ekonomiskt bistånd och kreditvärdighet hur jag värderas och ”rejtas” som framtida konsument? Redan nu är mitt flöde, på grund av arbetet inom forskningsprojektet om lån, fullt av erbjudanden om snabbblån, konsumtionslån och så kallade förmånliga räntor.

återkommande betalningsanmärkningar och obetalda skulder ens beviljas ett *betalkort*. Men ibland behövs pengar omedelbart. Detta är en av drivkrafterna bakom företag som Lendify, där en ansökan om lån sägs gå på två minuter och svar ges direkt. Blir ansökan godkänd kan pengarna utbetalas omgående: ”Vi jobbar inte med bankdagar!” (*www.lendify.se* 2018-04-16). Ett bankkonto är dock ett krav eftersom den digitala ansökan sker med hjälp av BankID eller mobilt BankID. Lendo, som befinner sig i samma snabbväxande kreditbransch, presenterar sin låneansökan som enkel, smidig och samtidigt trygg och säker. Också här utlovas besked direkt (*www.snabbpengar.se* 2018-04-16). En aktör på kreditmarknaden som fortfarande kan betala ut (snabba) kontanter i samband med lån, är pantbanker. Den person med erfarenhet av sådant arbete, som citerats tidigare i texten, berättar:

Ja, man kan få det på kontot också och det är många som väljer det också. Men, alltså jag har ju aldrig sett så mycket kontanter. Med en kontoöverföring så tar det ju typ en dag. Så att jag fattar att många vill ha pengarna på direkten. Det blir lite en känsla av att lämna in nånting, få pengar. Jag tror att många går och sätter in dom i en sån insättningsautomat liksom efteråt. Då får man dom in på kontot på en gång liksom.

I frågelistsvaren förknippas ofta så kallade sms-lån eller snabbblån med specifika föreställningar om vilka personer som tecknar dessa, och många gånger finns det ett moraliskt budskap inbakat i avståndstagandet: ”Det skulle inte falla mig in att låna pengar till en semesterresa /.../ Jag tar helt avstånd från sms-lån och lån hos lånefirmor. Jag tycker inte om lån på pantbanker och tror att personer i desperata tillstånd använder sms-lån och pantbanker”, säger en äldre kvinna (M27152). Detta avståndstagande utmanas av vissa låneföretag, med formuleringar som: ”Du behöver inte uppge vad pengarna ska användas till utan du kan sprätta dom på precis det du vill. Lånen är avsedda för konsumtion så det går bra att använda pengarna till renovering, resor, inköp eller lyxkonsumtion” (*www.snabbpengar.se* 2018-04-16). Möjligtvis förstärks problemet med otydlig konsumentinformation, svåröverblickbara räntekostnader och alltför lockande marknadsföring av snabbblån (jfr *SOU* 2016:68) av att de digitala

pengarna är osynliga, icke-greppbara och kanske alltför flyktiga. ”Det är ju många som sitter i skiten för att man har tagit snabba lån och man betalar lån med andra lån och så fattar man inte det här med ränta, man förstår inte vad ränta betyder”, säger en intervjuad kvinna i 50-års åldern.

*

2010-talet är utan tvekan den tidsperiod då kontanternas uttag har börjat märkas på allvar i vardagen. I fler och fler situationer är de inte längre gångbara och har efterträtts av digitala betalningsmedel. Och att döma av nyhetsreportage, diskussionsforum och det ökande antalet skyltar med ”inga kontanter” verkar det gå ännu fortare än vad forskare och aktörer inom betal- och kreditbranschen förutspådde. Mynt och sedlar blir osynliga och efterträds av siffror på en skärm och har i och med digitaliseringen ”förlorat sin påtaglighet” och blivit en ”abstraktion, representation och simulering” (Linné 2006:39; jfr Bandelj m.fl. (red.) 2017; Maurer 2015:40). Det är dock viktigt att inte förledas till att tro att *pengars* betydelse för överlevnad, samhällelig delaktighet, status, möjligheter och inflytande har minskat, snarare tvärtom. Kravet på den enskilda individen att ta aktiv del i, och göra val kopplade till, en finansiell marknad är ständigt närvarande i vardagslivet. Men som sagt applåderas inte denna utveckling av alla. Det finns från både höger- och vänsterpolitiskt håll – visserligen på olika grund – en kritik mot ett samhälle och en marknad som alltmer har kommit att förlita sig på digitala system och privata globala aktörer, med övervakning och beroende som följd.

I Riksbankens kortfilm *Vad är pengar?* konstateras det, i analogi med kultur- och samhällsvetenskaplig forskning, att ”pengar är vad medborgarna i ett samhälle kommer överens om att pengar ska vara”. Just nu verkar inte alla vara helt överens om vilken skepnad dessa bör ha och därför krockar olika värden, kulturella betydelser och sociala praktiker. Fortsättning lär följa under nästa decennium.

Referenser

- Andersson, Erik, Broberg, Oskar, Gianneschi, Marcus och Larsson, Bengt (red.) (2016). *Vardagslivets finansialisering*. CFK-rapport 2016:01. Göteborgs universitet.
- Arbetsbladet, 2016-01-18. Allt fler barn får veckopengen på bankkort men vilket kort är bäst. www.arbetsbladet.se/artikel/allmant/gastrikland/allt-fler-barn-far-veckopengen-pa-bankkort-men-vilket-kort-ar-bast.
- Arvidsson, Niklas (2013). *Det kontantlösa samhället – rapport från ett forskningsprojekt*. Stockholm: KTH.
- Arvidsson, Niklas, Hedman, Jonas och Segendorf, Björn (2017). Cashless Society: When Will Merchants Stop Accepting Cash in Sweden – A Research Model. Feuerriegel, Stefan och Neumann, Dirk (red.). *Enterprise Applications, Markets and Services in the Finance Industry*. FinanceCom, LNBIP 276, Springer International Publishing.
- Bandelj, Nina, Wherry, Frederick och Zelizer, Viviana (red.) (2017). *Money Talks. Explaining How Money Really Works*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Börnfors, Lennart (1996). *Bankmannen. En etnologisk studie av yrkesvardag och yrkesidentitet 1945-1995*. Lund: Historiska media.
- Cochoy, Franck, Trompette, Pascale och Araujo, Luis (2016). "From market agencements to market agencing: an introduction". *Consumption, Markets och Culture*, 19(1):3-16.
- Det kontantlösa samhället. *Svenska folkets attityder till kontanter respektive digitala betalmetoder* (2013). Insight Intelligence. Stockholm (konsultrapport).
- Deville, Joe (2015). *Lived Economies of Default: Consumer Credit, Debt Collection and the Capture of Affect*. London: Routledge.
- Deville, Joe (2016). Debtor publics: tracking the participatory politics of consumer credit. *Consumption, Markets och Culture*, 19(1):38-55.
- Fourcade, Marion och Healy, Kieran (2017). Seeing it like a market. *Socio-Economic Review*, 15(1):9-29.
- Graeber, David (2011). *Debt: The First 5,000 Years*. New York: Melville House.
- Hart, Keith (2001). *The memory bank: money in an unequal world*. London: Profile.
- Hohnen, Pernille (2007). Having the Wrong Kind of Money: A Qualitative Analysis of New Forms of Financial, Social and Moral Exclusion in Consumerist Scandinavia. *The Sociological Review*, 55(4):748-767.
- Hohnen, Pernille (2017). Poverty, financing and social exclusion in consumption research. Keller, Margit, Halkier, Bente, Wilska, Terhi-Anna och Truninger, Monica (red.). *Routledge Handbook on Consumption*. London: Routledge.
- Husz, Orsi (2016). Att sälja kredit som pengar – kreditkortets domesticering i 1960-talets Sverige. Andersson, Erik, Broberg, Oskar, Gianneschi, Marcus och Larsson, Bengt (red.). *Vardagslivets finansialisering*. CFK-rapport 2016:01. Göteborgs universitet.
- Larsson, Stefan och Ledendal, Jonas (2017). *Personuppgifter som betalningsmedel*. Rapport 2017:4. Konsumentverket.
- Larsson, Stefan (2018). Algorithmic governance and the need for consumer empowerment in data-driven markets. *Internet Policy Review*, 7(2):1-12.

- Linné, Tobias (2006). Digitala pengar. Linné, Tobias och Persson, Marcus (red.). *Pengar – människan och hennes betalningsmedel*. Lund: Studentlitteratur.
- Maurer, Bill (2015). *How Would You Like to Pay? How Technology Is Changing the Future of Money*. Durham och London: Duke University Press.
- Maurer, Bill och Swartz, Lana (red.) (2017). *Paid. Tales of Dongles, Checks, and Other Money Stuff*. Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Moor, Liz (2018). Money: communicative functions of payment and price. *Consumption, Markets och Culture*, 21(6):574-581.
- Moor, Liz och Lury, Celia (2018). Price and the person: markets, discrimination, and personhood. *Journal of Cultural Economy*, 11(6):501-513.
- O'Dwyer, Rachel (2019). Cache society: transactional records, electronic money, and cultural resistance. *Journal of Cultural Economy*, 12(2):133-153.
- Ottosson, Mikael (2018). Reciprocitet och förtroende. Historiska perspektiv på det kontantlösa samhället. Lundberg, Victor och Riving, Cecilia (red.). *Mellan Malmö och Minneapolis. Kulturhistoriska undersökningar tillägnade Lars Edgren*. Lund: Arkiv förlag.
- Perlinge, Anders (2005). *Sockenbankirerna: Kreditrelationer och tidig bankverksamhet i Vänge socken i Skåne 1840–1900*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Petersén, Moa (2019). *The Swedish microchipping phenomenon*. Bingley: Emerald Publishing. Limited.
- Rapport om kontanthanteringen* (2011). Sveriges Riksbank Dnr 2011-817-ADM. Stockholm.
- Rehncrona, Carin (2017). Nya sätt att betala: Hur och varför unga konsument tar till sig mobila betalningar. Aslan, Devrim Umut och Fredriksson, Cecilia (red.). *Handelsstad i förvandling*. Lund: Institutionen för service management och tjänstvetenskap/ Centrum för handelsforskning.
- Rehncrona, Carin (2018). Young consumers' valuations of new payment services. *International Journal of Quality and Service Sciences*, 10(4):384-399.
- Riksbankens e-kronaprojekt* (2017). Rapport 1. Sveriges Riksbank.
- Riksbanken Play (2015). *Vad är pengar?* (kortfilm). www.riksbank.se/sv/press-och-publicerat/riksbanken-play/2015/vad-ar-pengar/, 2019-01-04.
- Salomonsson, Karin (2018). Ska vi låna grejor av varann? Om lånekultur och delandets mikropraktiker. Salomonsson, Karin (red.). *Mitt och ditt. Etnologiska perspektiv på ägandets kulturella betydelse*. Lund: Lund studies in arts and cultural sciences 17.
- Scott, Brett (2016). The war on cash. www.opendemocracy.net/brett-scott/war-on-cash, 2018-12-12.
- Skeggs, Beverly (2017). Wake up, algorithms are trawling your phone while you sleep. blogs.lse.ac.uk/equityDiversityInclusion/2017/09/wake-up-algorithms-are-trawling-your-phone-while-you-sleep/, 2018-12-18.
- SOU 2016:68 *Stärkt konsumentskydd på marknaden för högkostnadskrediter*.
- Svenska Dagbladet*, 2018-03-18. Svenskar vill inte vara kontantfria. www.svd.se/svenskar-vill-inte-vara-kontantfria.
- Svenskarna och internet 2017. En årlig studie av svenska folkets internetvanor* (2017). Internetstiftelsen.

- Sverige betalar. Svenska folkets attityder till betalmetoder och betaltjänster* (2016). Insight Intelligence. Stockholm (konsultrapport).
- SVT, 2015-11-01. Som om matbutik slutar hantera mat. www.svt.se/nyheter/lokalt/orebro/som-om-matbutik-slutar-hantera-mat.
- SVT, 2016-10-19. Utan kontanter blir vi ekonomiska analfabeter. www.svt.se/opinion/artikler/0692539.svt
- SVT, 2018-11-12. Banker tar bort åldersgränsen för bankkort. www.svt.se/nyheter/lokalt/dalarna/banker-tar-bort-aldersgransen-for-bankkort-fler-yngre-barn-far-bankkort.
- SVT, 2018-11-13. Så lär du barn värdet av pengar. www.svt.se/nyheter/lokalt/dalarna/sa-lar-du-barnen-vardet-av-pengar.)
- www.snabbpengar.se/lendo/, 2018-04-16.
- www.getswish.se/om-swish/, 2019-02-26.
- www.kontantupproret.se/berattelser/, besökt 2018-05-04.
- www.lendify.se/Loan/Process1, 2018-04-16.
- Zelizer, Viviana A. (2017/1997). *The Social Meaning of Money. Pin Money, Paychecks, Poor Relief and Other Currencies*. Princeton och Oxford: Princeton University Press.
- Zelizer, Viviana A. (2011). *Economic Lives. How Culture Shapes the Economy*. Princeton och Oxford: Princeton University Press.

Övriga källor

- Folklivsarkivet i Lund: Frågelistorna LUF 191, LUF 206, LUF 241.
- Intervjuer gjorda inom ramen för forskningsprojektet Lån, makt och moral.

Den mikrochippade enhörningsskötaren. Svensk teknikoptimism på 2010-talet.

Moa Petersén

En ledande svensk kvinnlig politiker sitter med en plåsterlapp på sin vänstra hand. Hon är glad och på reporterns fråga hur hon mår svarar hon "alldeles utomordentligt". En stund innan reportern ställer frågan har politikern placerat sin hand på ett bord där två tatuerade händer iklädda syrenlila plasthandskar nypt tag i huden mellan hennes pekfinger och tumme. En skäggpriidd man har böjt sig över handen och tagit fram ett operationsverktyg med en decimeterlång nål som han sticker in i huden han fångat mellan sina fingrar. Nålen är preparerad med ett mikrochipp som skjuts in i politikerns hand vilken därefter plåstras om. Politikern vänder sig mot TV-kameran och lovprisar mikrochippets möjligheter att katalysera omställningen till ett mer hållbart och klimatvänligt resande i Sverige genom att göra tågresandet mer "sömlöst" och bekvämt. "Man måste våga testa nya saker. Man måste våga använda ny teknik." Så säger politikern och ger tittarna en intensivt uppmanande blick.

Låter det som fiktion? Det är det inte. Det är en beskrivning av ett videoreportage från Aftonbladets bevakning av Almedalsveckan 2017 (Thornéus, 2017). Mikrochippningen i Almedalen organiserades av SJ och politikern var Karin Svensson Smith, dåvarande ordförande i regeringens trafikutskott.

Det faktum att mellan åren 2014 och 2018 nästan 6 000 svenskar opererades in likadana mikrochipp i sina händer som Svensson Smith har

rönt stor internationell uppmärksamhet.¹ Chippen är antingen av så kallad NFC-typ (Near Field Communication) eller RFID-typ (Radio Frequency Identification) och kan användas till att öppna dörrar, skriva ut på jobbetts skrivare, identifiera sig som resenär på SJ:s tåg (förutsatt att man är SJ Prio-medlem) och passera in på vissa medlemsklubbar – såsom vissa gymkedjor. Chippen sätts in med en stor nål, antingen av en piercare eller av endera av de två svenska företag som specialiserat sig på att operera in chippimplantat i människor. Själva chippen är inneslutna i en behållare av biokompatibelt glas i storlek två gånger tolv millimeter. Intresset för chippning spreds från den amerikanska biohackingrörelsen till den svenska dito under hösten 2014 och en svensk entreprenör lyckades snabbt marknadsföra idén om chippen med hjälp av ett stort genomslag i svenska och utländska medier. Subkulturella grupper som mikrochippar sig finns även i länder som USA, Australien och Tyskland, men det som skiljer den svenska kontexten från den internationella är att mikrochippning i Sverige har blivit insläppt på en samhällelig nivå långt ifrån de ljusskygga subkulturella sammanhang där den uppstod – och där den fortfarande befinner sig i andra länder.

Internationellt, inte minst i medierna, beskrivs mikrochippning av människor i alarmistisk ton, som ett hot om ett framtida orwellskt samhälle. Hur kommer det sig då att chippen i Sverige har laddats med progressiva värderingar om teknik och en bättre framtid, som i exemplet med trafikutskottets ordförande ovan? I följande text kommer jag att peka på några faktorer som gjort att chippen har kunnat bli så relativt normaliserade just i Sverige.

Biologism och medievurm

För att förstå hur och varför mänskliga mikrochippimplantat har blivit populära måste de ses som en del av en större samtida biologistisk samhällstrend. Under 2010-talet har vi rört oss mot en allt genomsyrande

¹ Följande text är en komprimerad version av några av de resonemang jag för i boken *The Swedish microchipping phenomenon* (2019). Eftersom personerna i denna undersökning är anonymiserade har referenser till källor där dessa personer kan identifieras utelämnats.

biologism, som har drivits fram i samspel med den snabba utvecklingen av biomedicinska och tekniska innovationer. Den brittiska antropologen Nicolas Rose menade redan 2007 att detta biologiska skifte hade förändrat mänskligt liv på det sättet att det fått människor att förstå livet på en molekylär nivå, och sig själva som biologiska varelser med möjlighet att styra, kontrollera och forma sina egna vitala parametrar (Rose, 2007). Utan detta epistemologiska skifte till ett biologiskt perspektiv – som i hög grad fått eko i den generella uppfattningen om vad en mänsklig kropp är, kan vara och borde vara – skulle det vara svårt att föreställa sig framväxten av såväl mänsklig mikrochippning som rörelsen den föddes in i – biohacking.

Biohacking kan se olika ut i olika länder, och vilken utvecklingsväg biohackingen tagit i ett specifikt land speglar till viss del samhället och kulturen där.² Biohacking var, när rörelsen först omtalades i amerikanska medier på 1980- och 1990-talen, synonym med att göra biologiska labbexperiment i icke-institutionaliserade miljöer, så kallad DIY-biologi, garagebiologi eller wet ware hacking. Den underliggande ideologin var ofta inriktad mot biologivetenskaplig folkbildning, eller frugal science, med syfte att förbättra levnadsstandarden i utvecklingsländer. Ända till omkring 2010 hade biohacking främst denna betydelse, men när bärbar smart teknik lanserades omkring 2010 förändrades biohackingbegreppet så att det i vissa länder blev synonymt med en ambition att optimera den individuella människokroppen i fråga om såväl kroppsliga som mentala egenskaper, exempelvis uthållighet, koncentration eller hälsa. Sverige är ett av de länder där biohackingrörelsen har gått den individualistiska vägen. Från det att rörelsen officiellt grundades 2014 har drivkraften funnits i en miljö med syftet att uppgradera kroppen med hjälp av teknik. Chippen introducerades som ett led i en transhumanistiskt orienterad strategi, där teknik och människokropp antas kunna bilda en framtida enhet och förlösa människans fulla potential. Chippimplantaten är ett tidigt steg mot att realisera denna idé, och chippbärare och entreprenörer sätter sin förhoppning till att kommande generationer av chipp ska kunna utföra mycket mer avancerade uppgifter än vad dagens chipp kan. Exempel på sådana förhoppningar är att chippen ska kunna utsöndra substanser i

2 Se Petersén (2019) för en mer ingående diskussion av detta.

kroppen på grundval av individuella behov, samla in stora mängder medicinska data som sedan kan användas för att individualisera vårdssituationer, samt att kunna användas för betalning, så kallat *biopayment*.

Den nuvarande generationen chipp är inte särskilt kraftfulla som teknik betraktad och som beskrivits ovan kan de inte göra speciellt mycket inuti en människohand. Inga transaktioner kan göras med den här typen av chipp; ändå florerar i internationella medier berättelser om att svenskarna chippar sig för att möta Sveriges ambition att bli världens första kontantlösa land (In Sweden, cash is almost extinct..., 2018). Det är i nuläget alltså inte tekniken i sig som är det intressanta utan snarare det som Jasanoff eller Latour skulle kalla "*the co-construct*" (Jasanoff 2004; Latour, 1993). Detta innebär det samtidiga och ömsesidiga förhållandet av teknik och samhälle som leder till det narrativ som projiceras på chippen, samt frågorna och argumentationen som chippen väcker. Det svenska mikrochippfenomenet har inte uppstått för att tekniken i sig är revolutionerande, utan för att berättelsen om den och om dem som chippar sig är spännande och kittlande. Berättelserna om chippen kastar ljus på en gräns mellan teknik och människokropp som hamnat under förhandling i och med den snabba biotekniska utvecklingen under senare år.

Det svenska mikrochippfenomenet är till stor del en medieprodukt, och det är inte svårt att förstå att journalister blir attraherade av detta som förefaller vara ett steg mot verklig science fiction – ett steg som dessutom har tagits i det lilla landet Sverige. Trots sin ringa omfattning (0,0005 procent av den svenska befolkningen har ett chipp), så har den svenska mikrochippningen väckt starka kritiska reaktioner utomlands, inte minst i Storbritannien. I internationella medier har chippen blivit en symbol för hur Sveriges "tekniska progressivism" gått överstyr. Diskussionen i de stora tidningarna cirklar mycket kring övervakningsfrågor och är laddade med en varnande och starkt skeptisk ton. I oberoende media är tonen råare:

So, we get it, Sweden – you're populated by futuristic cyberpunk badasses while most of us are still stuck with humdrum brass keys and overstuffed wallets that bulge like a recently-fed snake. But without additional safeguards, and guarantees of online privacy, the microchipping fad may quickly become a digital security nightmare (Tangemann, 2018).

Sverige och den svenska politiska modellen har av framför allt amerikanska journalister och skribenter sedan 1930-talet omväxlande beskrivits som en utopi och en dystopi (Trägårdh och Berggren, 2015). I samtida internationella medierapporter om vad som händer i Sverige framträder många dystopiska scenarier – inte minst i den amerikanska politiska högerns kritik mot Sveriges immigrationspolitik som målats upp som orsak till en nationell kris (Hale, 2017). Även här är det den svenska progressivismen som attackeras i vad Paul Rapacioli kallat ”The Bad Sweden Narrative” (Rapacioli, 2018). Internationell mediebevakning av det svenska chippfenomenet blir en röst i detta uppskruvade tonläge, där svensk teknikprogressivism attackeras.

I svenska nyhetsmedier är mikrochippning av människor däremot neutralt beskrivet som en livsstiltrend, eller som en innovation med stora potentiella framtidsmöjligheter – inte minst när det gäller framtida hälsokontroll. Av de sexton artiklar som skrivits om svensk mikrochippning i *Dagens Nyheter*, *Aftonbladet* och *Svenska Dagbladet* sedan 2014 är det bara en som inkluderar ett kritiskt perspektiv. De övriga artiklarna är baserade på intervjuer med entreprenörerna bakom chippen och saknar inslag av de balanserande kritiska röster som tar upp så stor plats i de många internationella artiklar som skrivits om ämnet. Tonen i de svenska artiklarna är i stället ofta präglad av fascination. I en intervju som genomförts med en av entreprenörerna bakom chippen bekräftar denne hur viktiga medierna varit för att sprida idén om chippen i Sverige: ”Det är ju inga jättenyheter men det får ju impact om det distribueras var sjätte månad. Det smäller ju till i rubrikerna varenda gång. Och det utan att man har gjort något egentligen.” Svensk mediebevakning är därför en viktig förklaring till den positiva attityd till chippen som återfinns generellt i Sverige.

Den svenske ingenjören reinkarnerad - en svensk paradox

Det är emellertid inte bara gränsen mellan samtida samhälle och kultur och själva chipptechniken som är tydligt porös. Så är även gränsen mot historiska faktorer. Mycket har skrivits om Sveriges självbild som en högtekniskt avancerad nation, och allt pekar på att denna självbild har

varit en del av svensk nationell identitet under en mycket lång tid. Exempelvis förklaras ofta den förändring som Sverige genomgick under det sena 1800-talet, från fattigdom till att bli en av världens rikaste länder hundra år senare, som resultatet av svenska uppfinningar såsom Tetra-Pak, separatorn, säkerhetständstickorna och kullagret, och av entreprenörerna som skapade en industri kring dem (Bergwik, S., Michal Godhe, M., Houlitz, A., Rodell, M., 2014). Under 1990-talet påbörjades arbetet med att modernisera den svenska sociala ingenjörskonsten genom stora satsningar på att bygga upp den digitala infrastrukturen i Sverige. I betänkandet *Informationsteknologin. Vingar åt människans förmåga*, från 1994, skrev IT-kommissionen, ledd av dåvarande statsministern Carl Bildt:

Vår position som en ledande välståndsnation kommer i framtiden att ännu mer än idag hänga samman med förmågan att utnyttja en snabb kunskapsutveckling och sörja för en effektiv informationsförsörjning (IT-kommissionen, 1994).

Med facit i hand vet vi att satsningen fungerade. Många är rapporterna som under 2010-talet har beskrivit Sverige som en av världens mest utvecklade digitala nationer, såsom i *IMD World Digital Competitiveness Ranking*, där Sverige 2018 placerade sig trea efter USA och Singapore. Sverige beskrivs ofta i utländska medier med metaforer som ”*the tech star of the North*” till följd av den framgångsrika digitala exporten under det senaste decenniet, och i mars 2015 beskrev *Financial Times* Stockholm som en ”*unicorn factory*” (Ahmed, 2015). En enhörning betecknar i detta fall ett start-up företag som är värderat till mer än en miljard dollar. Artikeln förklarade att Stockholm bara trumfas av Silicon Valley när det gäller mängden enhörningar per capita. Beskrivningen kom att ytterligare förstärka den redan etablerade svenska teknikprogressiva inställningen och självbilden av svensken som en avancerad teknikentreprenör. Ordet enhörning har därefter använts i ett stort antal sammanhang där Sverige och Stockholm marknadsförs, till exempel av den svenska regeringen och av Stockholms stad (Regeringen, 2016, Stockholm Business Region, n.d.). Den traditionella svenska självbilden av en nation som föder och fostrar skickliga ingenjörer har på så sätt reinkarnerats i en digital version. Teknik

är fortfarande Sveriges paradgren; självbilden lever vidare, liksom den positiva attityden till ny teknik och tron på dess samhällsbyggande funktion.

Utöver den positiva inställningen till teknik i allmänhet och villigheten att prova ny teknik i synnerhet måste även nämnas den långa tid av politisk stabilitet och den stora tilliten till stat och regering, som präglat den historiska formationen av Sverige och de andra skandinaviska välfärdsstaterna (Gärtner och Prado, 2012). Samtliga informanter med mikrochipp som intervjuats i min studie uppger att de tror att förklaringen till att många svenskar är okritiska mot mikrochipp och att mikrochippa sig står att finna just i den långa svenska traditionen att känna tillit till stat och regering. De flesta drar slutsatsen att svenskar känner sig trygga nog att prova ny teknik, eftersom de generellt sett inte är oroliga för övervakning. Men här tydliggörs en paradox i materialet. Samtidigt som tilliten till staten lyfts fram som en grund för chipptechnikens framväxt och möjliggörande hävdar de flesta informanterna att de vill ha chippen för att dessa i framtiden ska kunna generera bättre och mer individualiserad vård – en vård som statsapparaten i dagsläget, enligt dem, inte kan erbjuda. En informant, som uttryckt sin tro att svenskar i allmänhet är villiga att mikrochippa sig på grund av en stor tillit till systemet, avslutar sitt resonemang på följande vis:

(...) det här med biohacking och den här extremt snabba teknikutvecklingen har ju möjliggjort att du som person eller individ kan börja samla dina data på ett sätt som inte var möjligt för den kostnaden om du bara backar bandet tjugo år. Och om man är lite insatt så vet man ju att sjukvård och hälsovård och framför allt läkemedelsbolag inte är den mest snabbväxande branschen. (...) om man tittar på forskningen så ser man att det har ju också gjort att man har gjort en del missar. En del mediciner fungerar olika beroende på om du är man eller kvinna. Det beror helt och hållet på din vikt och din längd och vad du äter och hur mycket du rör dig. Så det här är ett sätt, tror jag, för sjukvården att lära sig mer. Och jag tror att vi kommer gå mot en mycket mer individualiserad sjukvård där jag som patient kan välja att dela mina sjuk- och hälsovårdsdata med exempelvis ett sjukhus. Och då kan de se mina blodfetter och min träning och alltihopa, och utifrån den kunskapen kan läkarvetenskapen säga att du bör

äta 3 1/2 tablett, eller du bör äta 4 tabletter. För det är åt det hållet vi går ju. (...) Och det gör ju att det behövs människor som förmår att tolka den här datan. Så jag tror att det finns en jättestor framtid för människor som jobbar inom sjuk- och hälsovården till exempel som förmår att tolka den här datan (...). Och det här är den kanske viktigaste frågan för mig: vem är det i slutändan som äger dina data? Och den frågan tror jag... den kanske blir lite motsägelsefull när det gäller tillit...men jag tror att vi faktiskt måste gå mot ett system där den enskilda individen äger sin data och där det inte är sjukhusen eller staten som äger individernas data.

Flera av informanterna framhåller, som informanten i citatet ovan, hur ny biomedicinsk teknik och biohacking som praktik erbjuder en möjlighet att öka individens kontroll över sin hälsa via privat insamlade data som kan delas med sjukvården. Framtida mikrochipptechnik tänks spela en central roll i den datainsamlingen samt i överföringen, vilket kan medverka till att göra sjukvårdssystemet mer individanpassat.

Bland de mikrochippade finns det alltså en åsikt att tilliten till stat och regering har möjliggjort den svenska befolkningens framskjutna position som teknikanvändare. Men på samma gång finns en åsikt att den teknikanvändning som denna tillit till systemet gjort möjlig snart ska kunna användas för att individualisera och revolutionera den relativa rörlighet i processer som systemet de känner tillit till är uppbyggt kring. Ambivalensen mellan individualism och kollektivism skär genom mitt insamlade material kring chippen och sätter dem i skärningspunkten mellan statsideologi och libertarianism.

Mikrochippen och intresset för dem är ett symptom på något som händer just nu – en förhandling om gränsen mellan teknik och människa, som satts igång av avancemang inom digitalisering, bioteknisk forskning och innovation. Men de säger också något om det samtida Sverige. Trägårdh och Berggren hävdar att svenskar länge har varit hypermoderna och mycket autonoma individualister som genom en allians med staten fungerar inom ett Gesellschaft som är framställt och utklätt till ett solidariskt Gemeinschaft. Författarna kallar detta kontrakt för *den svenska statsindividualismen* (Trägårdh och Berggren 2015, Inledning). Således föreslår författarna i denna hypotes att Sverige präglas av en samtidig

individualistisk-libertarianistisk och kollektivistisk-socialistisk ideologi.³ Det den svenska versionen av biohacking – och chippen i synnerhet – sätter fingret på är denna till synes paradoxala slitning mellan, å ena sidan, Sverige som en högteknisk välfärdsnation byggd på tillit till stat och regering och, å andra sidan, en superindividualistisk befolkning som tangerar en neoliberalistisk syn på kontrollen över kroppsdata gentemot ett trögrörligt system. Är det kanske just i denna zon av statsindividualism, ett bräckt vatten där två ideologiska strömmar möts och samexisterar, som en teknik som mikrochipp kan frodas och bli accepterad på en samhällsligt normaliserad nivå? Är det kanske där en ledande politiker i en socialdemokratiskt ledd regering kan spänna ögonen i en befolkning och tala om för dem att man faktiskt *måste* våga prova nya saker, ny teknik?

Referenser

- Ahmed, Murad (2015). Stockholm: the unicorn factory. *Financial Times*, 2015-03-31. <https://www.ft.com/content/e3c15066-cd77-11e4-9144-00144feab7de>, 2019-02-14.
- Berggren, Henrik och Trägårdh, Lars (2015). *Är svensken människa?* (2:a utgåvan.). E-bok, Norstedts: Elib.
- Bergwik, Staffan, Godhe, Michael, Houltz, Anders A. och Rodell, Magnus (red.) (2014). *Svensk snillrikhet? Nationella föreställningar om entreprenörer och teknisk begåvning 1800-2000*. Lund: Nordic Academic Press.
- Gärtner, Svenja och Prado, Svante (2012). Inequality, trust and the welfare state: the Scandinavian model in the Swedish mirror. Högre seminariet, Institutionen för Ekonomisk historia, Göteborg universitet, 2012-11-07. https://www.science.gu.se/digitalAssets/1389/1389332_g--rtner_prado-2012-hs.pdf, 2019-02-14.
- IMD World Competitiveness Centre (2018). IMD World Digital Competitiveness Ranking 2018, <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-digital-competitiveness-rankings-2018/>, 2019-05-03.
- Financial Post*, 2018-11-23. In Sweden, cash is almost extinct and people implant microchips in their hands to pay for things. <https://business.financialpost.com/news/economy/swedens-push-to-get-rid-of-cash-has-some-saying-not-so-fast>, 2019-02-14.

³ Hypotesen bekräftas av resultaten från undersökningarna utförda av forskningsinstitutet World Value Survey som under flera decennier gjort globala långtidsstudier av värderingar i olika länder. Enligt resultaten uppvisar Sveriges befolkning mycket tydligt värderingar som är centrala för libertarianismen, såsom individfrihet och rätten till individfrihet (WVS 2018, van der Vossen & Vallentyne, 2018).

- IT-kommissionen (1994). Informationsteknologin - Vingar åt människans förmåga. Betänkande av IT-kommissionen. SOU 1994:118. Statsrådsberedningen. Digitaliserad 2014. https://data.kb.se/datasets/2015/02/sou/1994/1994_118%28librisid_17381764%29.pdf, 2019-05-03.
- Jasanoff, Sheila (2004). Ordering Knowledge, Ordering Society. Jasanoff, S. (red.) (2004). *States of Knowledge: the co-production of science and the social order*. London: Routledge.
- Latour, Bruno (1993). Ethnography of high-tech: about the Aramis case. Lemonnier, P. (red.). *Technological Choices: Transformation in Material Culture since the Neolithic*. London: Routledge.
- Petersén, Moa (2019). *The Swedish Microchipping Phenomenon*. Bingley: Emerald publishing.
- Rapacioli, Paul (2018). *Good Sweden Bad Sweden. The use and abuse of Swedish values in a post-truth world*. Stockholm: Volante.
- Regeringskansliet (2016). The Swedish Affair på SXSW. <https://www.regeringen.se/artiklar/2016/03/the-swedish-affair-pa-sxsw/>, 2019-05-02.
- Rose, Nikolas (2007). *The politics of life itself. Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*. Princeton: Princeton University Press.
- Stockholm Business Region (n.d.). Stockholm - the unicorn factory. <https://www.stockholmbusinessregion.com/press/story-ideas/stockholm-the-unicorn-factory/>, 2019-02-14.
- Tangemann, Victor (2018). All the Rage in Sweden: Embedding Microchips Under Your Skin. RIP wallets, implanted microchips are here to stay. *Futurism Magazine*, 2018-05-14. <https://futurism.com/sweden-microchip-trend>, 2019-02-14.
- Thornéus, Ebba (2017). MP-politiker får SJ-chip inskjutet i handen. Aftonbladet, 2017-07-04. <https://www.aftonbladet.se/nyheter/a/8yOnW/mp-politiker-far-sj-chip-inskjutet-i-handen>, 2019-03-19.
- Hale, Virginia (2017). Sweden: Looting, Cars Torched, Police Attacked as Riots Break out in Migrant Suburb. <https://www.breitbart.com/europe/2017/02/21/sweden-cars-torched-looting-riots/>, 2019-05-02.
- van der Vossen, Bas och Vallentyne, Peter (2018). Libertarianism. Zalta, Edward N. (red.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2018 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/libertarianism/>, 2019-05-03.
- World Values Survey (n.d.). Values change the world. <https://www.iffs.se/media/1931/wvs-brochure-web.pdf>, 2019-05-03.

Från insyn till insikt.

Digital kultur och transparensens estetik.

Robert Willim

I slutet av 10-talet var debatten livlig kring frågor om tillit och digital kultur. AI (artificiell intelligens) och etik, data och integritet, sociala medier och demokrati var några av de fenomen som diskuterades. Under decenniet hade en rad kontroversiella avslöjanden briserat, som till exempel Facebooks relation till det tvivelaktiga företaget Cambridge Analytica (Cadwalladr 2018) och hur persondata och säkerhetsklassade uppgifter från Transportstyrelsen hanterades av icke-säkerhetsklassade utländska företag (Koskelainen m.fl. 2017). I samband med dessa avslöjanden, och i samband med debatter om tillit i fråga om digital teknik, ställdes det krav på att företag, myndigheter och olika organisationer, inklusive de enorma företagen Apple, Amazon, Facebook och Google, skulle vara mer transparenta.

Frågan är vad transparens betydde i detta sammanhang? Hur förhöll sig idéer om insyn och transparens till digital kultur och till de stora dominerande företagens verksamheter? Låt oss börja med att se på några av det tekniska förändringar som skett under 10-talet, för att sedan se närmre på just transparensen för att bättre förstå vad det var som hände i slutet av decenniet.

Det digitala 10-talet

Under 2010-talet blev den digitala tekniken alltmer mobil. Redan innan detta decennium hade Apples iPhone och liknande smartphones introducerats. Nu utvecklades också allt snabbare trådlösa nätverk (i form av vidsträckt 4G-täckning och lokala WLAN). De bärbara tingen, som smartmobiler och surfplattor fick nya funktioner, till exempel platsrelaterade

tjänster baserade på GPS, som dejtingappen Tinder eller det första riktigt framgångsrika *augmented reality* (AR)-spelet Pokemon Go. Nu blev också strömmad video i stor skala en realitet. 10-talet blev Youtube-decenniet, då fenomenen *youtubers* och *influencers* etablerades. Samtidigt blev flera strömningstjänster för såväl film, musik som ljudböcker framgångsrika.

Från att tidigare ha varit lokalt lagrade, blev data något som allt oftare sparades och hanterades via olika molntjänster. Det innebar att användandet av digitala medier i hög grad var beroende av infrastruktur som var placerad på geografiskt avlägsna platser. Servrar som förvarade data kunde vara placerade någonstans i Sverige, i något annat land eller rentav på en annan kontinent. Under 10-talet etablerade Facebook en stor serveranläggning och ett datacenter utanför Umeå (Vonderau 2017) medan Google hade en stor anläggning i ett omvandlat pappersbruk i finska Hamina etc. Det innebar en ny marknad för transnationell datahantering och behandling av dataflöden (Velkova 2016).

En annan tydlig utveckling var hur flera prylar kopplades samman med digitala nätverk. Det så kallade Sakernas internet (Internet of Things) började bli verklighet. Allt från bilar och aktivitetsarmband till diverse hembaserad utrustning som lampor och larm fick sina egna adresser på internet. Tingen försågs med sensorer som kunde samla in data samt processorer som kunde bearbeta insamlade data. Via nätverkskopplingar kunde sedan prylarna kopplas samman med avlägsna infrastrukturer, med datacenter och med andra ting.

Alla dessa tjänster och fenomen gick hand i hand med ökad teknisk och organisatorisk komplexitet. Teknisk infrastruktur, liksom sammansättningen av tongivande företag som Google, Amazon, Apple och Facebook, blev närmast omöjlig att greppa. I samband med denna ökade komplexitet och de alltmer svårbegripliga relationer och förbindelser som etablerades via digitala nätverk började det mer och mer talas om ett behov av ökad transparens (Pasquale 2015; se även Larsson 2018).

Den ökade transparensen blev ett krav som proklamerades med eftertryck, speciellt i kölvattnet av kriser som dataläckor och dubiösa påverkanskampanjer via sociala medier. Kraftfulla men skilda aktörer som EU och de stora teknikföretagen förordade vikten av digital transparens, ofta med skilda utgångspunkter och hållningar. EU krävde till exempel att

villkoren och förutsättningarna för att bedriva handel via onlineplattformar (olika sociala medier, e-marknadsplatser etc.) skulle vara transparenta (Europeiska unionens råd 2019). Därmed ställdes det krav på företag som Facebook och Google. Företagen å sin sida hävdade att de ville skydda sig och sina användare mot att myndigheter skulle kunna kräva att få tillgång till användaruppgifter. Därför publicerade de insynsrapporter, där de tillfällen då användaruppgifter hade krävts ut av myndigheter presenterades.

Insynsrapporter och spektakulär infrastruktur

År 2010 släppte Google sin första insynsrapport, kallad *Google Transparency Report*. De följande åren började flera andra av de USA-baserade it-företagen, som Apple, Facebook, Twitter och Microsoft, släppa egna insynsrapporter. I dessa redogör de bland annat för vilken information myndigheter har begärt ut, vad gäller datahantering och andra delar av verksamheten. Rapporterna är ett försök att få ökad trovärdighet och tillit. År 2018 står följande att läsa på den webbplats där Google presenterar rapporten: ”Sedan Google lanserade den första insynsrapporten år 2010 har vi delat uppgifter som visar hur myndigheters och företags policyer och åtgärder påverkar sekretess, säkerhet och åtkomst till information online (<https://transparencyreport.google.com/about>). Google redogör även för bakgrunden till dessa rapporter och beskriver hur de i USA sedan 2016 har brottats med myndigheters begäranden att de skulle lämna ut stora mängder information om sin verksamhet. Företaget reagerade med motstånd: Google hävdar att begäran är ”onödig, alltför omfattande, svår att tillmötesgå, skulle äventyra affärshemligheter och potentiellt avslöja uppgifter som kan identifiera användare”, och vägrar att tillmötesgå justitieministeriets begäran om att lämna över register över sökfrågor som har gjorts av miljontals användare” (ibid.).

Sedan visar Google hur de medvetet har arbetat med att synliggöra mer av sin verksamhet. Insynsrapporterna blev ett led i detta arbete. En annan del utgjordes av kampanjer där de erbjöd viss insyn i företagets datacenter. År 2012 publicerade Google suggestiva bilder som visade företagets annars dolda infrastruktur (<https://www.google.com/about/datacenters/>). Ledordet för

den kampanjen var just transparens, medan kampanjerna under kommande år kom att handla om energi, intelligenta lösningar eller företagets anställda.

Genom att navigera sig fram via webbplatsen kunde användare se fångslande bilder från företagets enorma anläggningar. Flera av fotona var tagna i skymnings- eller gryningsljus, då belysning och konstruktioner framträdde på suggestiva sätt. På andra bilder sågs långa rader med servrar försedda med lysande olikfärgade lampor eller vindlande färgglada rör sträcka sig bort mot en föreställd horisont. Stilen påminde om en genre av bilder som för över ett sekel sedan dök upp i samband med 1800- och 1900-talets tidiga industrier. Då visades stålverk och textilindustrier upp på liknande sätt. På bilderna sträckte sig rader av maskiner och stora konstruktioner liksom mot en horisont. Det var storskaligheten och det intrikata maskineriet som estetiserades. Bilderna var tänkta att frammana en fascination för fabrikernas respektingivande storlek och deras noggrant planerade och designade konstruktioner (Willim 2017). Teknikhistorikern David E. Nye menar att dessa visuella framställningar och den fascination som frammanades präglas av fenomenet industrial sublime (1996). Bilderna och visualiseringarna ger associationer till kraftfullhet parad med precision och framhäver värdet och potentialen hos industrierna: att konstruktionerna och verksamheterna har potential att vara ett framtidens ymnighetshorn.

När Google visade upp sina anläggningar med deras spektakulära infrastruktur av servrar, kablar, rör och kylanläggningar skrev de in sig i en tidigare historia av industrivisualiseringar. Det var också ett sätt att visa att flyktiga digitala strömmar var baserade på en väldigt påtaglig materialitet och en robust konkret infrastruktur. Googles molnbaserade tjänster blev nu associerade med faktiska platser. Genom att visa upp bilder på datacenter i till exempel Finland och USA, i kombination med kortare förtroendeskapande berättelser om dessa platser, pekade de ut de delar av sin infrastruktur som utgjorde just molnet. När användares bilder eller andra dokument var uppladdade till molnet, så lagrades de i själva verket på några av de servrar som nu visades upp. De långa raderna av servrar, alla färgglada lampor och de leende människorna som arbetade i datacentren skulle skapa tillit.

Under 2019 presenterades verksamheten i Europa, delvis som ett led i att besvara frågor om EU:s dataskyddsförordning (GDPR – General Data

Protection Regulation) som hade trätt i kraft i maj 2018. Texten som välkomnade besökare och introducerade en lekfull animerad video löd: "Have you ever wondered about the magic behind the Cloud? In this video, see how Google Data Centers – the physical infrastructure that supports the Cloud – work to keep the internet up and running 24/7/365, while supporting the communities where they're located." (<https://www.google.com/about/datacenters/eustory/>). Videon gav en förenklad och pedagogisk introduktion till hur molnbaserade tjänster kan fungera.

Var detta insyn och transparens? När Google berättade att de tog hållbarhet på allvar och att de ville skapa arbetstillfällen på de platser där de etablerade sig så erbjöds enbart en ytlig förståelse av hur verksamheten egentligen var organiserad. När de visade upp fotografier från de faktiska anläggningarna så berättade de inte särskilt mycket om hur det hela fungerar. Bilderna skulle på ett estetiskt tilltalande sätt illustrera att verksamheten är väldigt avancerad och komplicerad, men att allt fungerar som planerat. Transparenskampanjen visade upp bilder av en intrikat och komplex, men välplanerad, världsomspännande industri. Bilderna var samtidigt något mystiska. Hur fungerar allt detta egentligen?

Googles uppmaning att via webbplatsen kika in i serveranläggningarna ska jämföras med att det var mer eller mindre omöjligt för journalister, forskare eller andra utomstående att få en inblick i vad som hände eller hur det såg ut på dessa platser. Endast ett utvalt antal personer fick under dessa år möjligheten att besöka datacentren, till exempel journalister (dock ej granskande) som ville göra reportage. Annars var anläggningarna hemliga och onåbara utrymmen.

Transparens som uppvisning

Hur ska vi förstå betydelsen av ordet transparens? När det gäller it-företagens användning av ordet kan det kopplas till två sammanhängande fenomen, dels krav (från myndigheter och diverse externa intressenter) på att få insyn i företag och organisationer (*corporate transparency*), dels behovet hos användare av de olika tjänsterna att förstå de enormt komplexa tekniska system och plattformar som många användare idag är beroende av i sin vardag.

De exempel på transparenskampanjer som jag här har pekat på ger egentligen ingen större inblick i företaget, och säger inte heller så mycket om hur tekniken är uppbyggd. Googles insynsrapport är mest en redogörelse för hur företaget har reagerat på myndigheters krav på information och insyn, och hur de förhåller sig till allmän problematik på internet kring till exempel säkerhet och upphovsrätt. Insynsrapporten säger inte särskilt mycket om den faktiska verksamheten.

Som ett komplement till ovanstående insynskampanjer ger företag i regel viss information till användare om villkoren för de överenskommelser de tvingas acceptera för att använda produkter och tjänster. Under slutet av 10-talet dök det allt som oftast upp uppmaningar att kontrollera och godkänna rådande villkor när digitala tjänster och produkter skulle användas, till exempel när en sökning skulle ske via Google. Frågan är hur många användare som verkligen skärskådade dessa villkor. Att alltför ofta be en användare läsa igenom och godkänna villkor samtidigt som de håller på med en specifik uppgift (till exempel söker efter något med hjälp av Googles tjänster) kan leda till att uppmaningen att se på villkoren mer eller mindre ignoreras. En sorts verifieringsmatthet infinner sig lätt när hela tiden rutor med godkännandetexter och villkor dyker upp på skärmar. En sådan matthet kan medföra att många stänger rutorna med uppmaningar utan att reflektera över eller läsa igenom specifika villkor och verifikationer.

Uppvisningen av infrastrukturen är i sin tur mest ett sätt att selektivt illustrera estetiskt tilltalande delar av verksamheten. Det påminner som sagt om tidiga fabriksvisualiseringar och det David E. Nye kallat för det industriellt sublima, men också om en rad olika samtida sätt att visa upp spektakulära anläggningar. Något decennium tidigare hade Volkswagen öppnat sin *showcase*-fabrik Die Gläserne Manufaktur (The Transparent Factory) i Dresden. Här visades en tillrättalagd och uppseendeväckande bilproduktion upp. Väl valda delar av företagets tillverkningsverksamhet kombinerades med påkostad arkitektur och upplevelsedesign riktad till besökare och bilköpare. Denna typ av *showcase*-anläggning kan ses som en del av företags *brandscares*, det vill säga platser och anläggningar som i fysisk form manifesterar företagets varumärken (Klingmann 2007). Det vanligaste exemplet på *brandscares* har varit konceptbutiker som Apple Store eller Nike Store. Men det finns alltså exempel på att även tillverkning

och annan infrastruktur konstrueras på sätt som manifesterar de olika varumärkena. Jag har tidigare beskrivit denna typ av förskönad industri som exempel på *industrial cool*, ett sätt att göra tillverkningsindustri estetiskt tilltalande och fascinerande (Willim 2008).

Brandscapes och glasarkitektur

Många av de i Sverige dominerande it-företagen hade under 10-talet sina rötter på den amerikanska västkusten. Amazon, Apple, Facebook, Google och Microsoft med flera hade startats och sedan under en lång tid varit starkt närvarande antingen i Silicon Valley eller kring Seattle, där de hade sina huvudkontor. I takt med att företagen blev alltmer dominerande och förmögna blev det allt tydligare att de med hjälp av iögonfallande byggnader ville visa upp sin status. Under 10-talet växte en rad spektakulära huvudkontor och *brandscapes* fram. Liksom industrialister under 1800- och 1900-talen hade uppfört storslagna byggnader som skulle manifesterat företagen, byggde de amerikanska teknikgiganterna nu uppmärksammade anläggningar. Med hjälp av tidens stjärnarkitekter, som Norman Foster (Apple), Frank Gehry (Facebook) och Heatherwick/Bjarke Ingels (Google) planerades och byggdes nya huvudkontor. Påfallande många av dessa anläggningar präglades av glas. Apples cirkelformade huvudkontor i Cupertino var en enorm konstruktion i välvat glas och stål. Glasdelarna till byggnaden var de största som någonsin använts i en byggnad (Moore 2017). Amazon byggde, som del av sina anläggningar i Seattles innerstad, glaskupoler som inneslöt tropiska parkmiljöer med ett mikroklimat liknande det i Puerto Ricos skogar. Google planerade ett enormt komplex med glassjok, som även det inneslöt olika slags växtlighet.

Glaset kom i dessa byggnader genom sin transparens att symbolisera insyn och glans. Det finns också många historiska exempel på att glas har använts i spektakulära byggnadsverk, ofta med stark symbolisk kraft. Ett av de mest anmärkningsvärda exemplen är Kristallpalatset (Crystal Palace) som byggdes till Londonutställningen (The Great Exhibition) 1851. I detta viktoriaiska byggnadsverk visades attraktioner från det brittiska imperiets olika delar upp. Byggnaden fick med sin utopiska karaktär en starkt symbolisk betydelse och kom att inspirera framtida arkitektur: ”It not only

inspired the most elegant architectural solution to the emerging urban problem of the multi-line railway station, resulting in sweeping iron and glass structures which have been rightfully hailed as the true cathedrals of the nineteenth-century metropolis, but seized the popular imagination concerning an architecture appropriate to the future” (McQuire 2003:106).

I slutet av 1910-talet gavs glaset i vissa kretsar, inte minst i Tyskland, politisk och utopisk kraft. Där hade Paul Scheerbart 1914 gett ut boken *Glasarkitektur*, som inspirerade arkitekten Bruno Taut att bilda samfundet Glaskedjan (Die Gläserne Kette). De odlade visionära idéer om hur glasarkitektur skulle kunna skapa ett bättre samhälle bortom instängt murrig borgerlighet. Glas var oskuldens och transparensens material. Kritikern Adolf Behne skrev i Glaskedjans korrespondens om glasets potential för social förändring:

It is not the crazy caprice of a poet that glass architecture will bring a new culture. It is a fact. New social welfare organizations, hospitals, inventions or technical innovations and improvements – these will not bring a new culture – but glass architecture will (citerad i McQuire 2003:107).

Under decennierna som följde blev glasarkitekturen tillämpad av rörelser som Bauhaus och kom att prägla allt från storstäders skyskrapor till visionära byggnationer som Buckminster Fullers geodetiska domer (Wilson 2003).

Det är mot bakgrund av denna arkitekturhistoria som vi ska förstå it-företagens *brandsapes* under 2010-talet. Samtidigt som Apple byggde sitt glaspräglade huvudkontor i Cupertino etablerade de sig i allt fler städer med sina Apple Stores. De hade i slutet på decenniet långtgående planer på att öppna en glimrande flaggskeppsbutik karaktäriserad av glas i Kungsträdgården i Stockholm. I oktober 2018 beslutade dock politikerna i staden att neka Apple bygglov (Rönnlund 2018). Företaget etablerar sig dock på andra håll med sina *brandsapes*, med arkitektur som signalerar transparens. Deras butiker kallades från och med 2018 för *town squares* i företagets PR: “We view our stores as a modern-day town square, where visitors come to shop, be inspired, learn or connect with others in their community” (Apple press release 2017), enligt Angela Ahrendt, Apples chef för detaljhandel, i samband med att de 2017 öppnade sin butik i Dubai.

Glasarkitekturen har dock fler attribut än sin transparens. Glaset är också en barriär, som ger en visuell förnimmelse av närhet och tillgänglighet men som samtidigt skapar ett avstånd mellan inne och ute, mellan det som försiggår innanför och utanför glasväggarna. Transparensen och tillgängligheten är ofta främst symbolisk. Även om affärerna präglades av glas och i marknadsföringen kallades för *town squares*, där gemenskap skulle skapas, så var de ändå platser där kapital förväntades flöda in i företaget.

Lanseringsevenemang och hemlighetsmakeri som strategi

De metoder och strategier som drevs av företag som Apple och Google kom att präglade utvecklingen av såväl marknader som andra industrier. Apple hade sedan starten etablerat en sorts lanseringslogik som inte precis hade transparens i fokus. I stället handlade det om att skapa förväntan och att organisera spektakulära evenemang och om att omfamna idéer om innovationernas kraft att skapa söndring (*disruption*). Denna logik kunde vara närmast charmig, när Apple under slutet av 1900-talet fortfarande var en underdog i it-världen, men frågan är hur passande den är när företaget är världsledande i sin bransch?

I samband med sin lansering av Macintoshdatorn 1984 använde sig Apple av en reklamfilm som byggde på George Orwells roman 1984. Den korta reklamfilmen visades bara en gång nationellt i USA, i samband med den oerhört populära tv-sändningen av det amerikanska fotbollsevenemanget Super Bowl (Scott 2012). I filmen stapplar en grå massa av passiva människor med uttryckslösa miner genom gångar mot en stor sal. I salen bänkar de sig i rader och ser på en stor skärm med ett ansikte i närbild. Storebrors röst förkunnar sitt budskap om kontroll för den anonyma massan i bänkraderna. Då springer en kvinna, jagad av maskförsedda vakter fram med en slägg. Till skillnad från allt annat i filmen, som har en grådaskig ton, så är kvinnan skildrad i klara färger. Hon kastar släggan mot skärmen som exploderar i ett vitt sken. Sedan följer en text och en mansröst som läser upp orden. ”Den 24 januari kommer Apple att lansera Macintosh. Då får du se varför 1984 inte kommer att bli som 1984” [min

översättning]. Filmen avslutas med Apples varumärkessymbol, som vid denna tid var bjärt regnbågsfärgad.

Reklamfilmen fick stor uppmärksamhet, och bröt mot samtida konventioner inom reklambranschen: ingen berättarröst som genom filmen försäkrade tittaren om förträffligheten hos det som marknadsfördes; inga produktbilder och inga glada miner. Filmen hade dock ett tydligt budskap. Apple skulle framstå som ett nytt revolutionärt alternativ, som en David mot Goliat. Goliat var företaget IBM, som på den tiden hade skapat sig ett stort övertag på marknaden för företagsdatorer. När Apple i stället ville marknadsföra sina produkter som ett alternativ tog företaget spjörn mot IBM och dess hegemoni på datormarknaden.

Macintosh uppmålades som en färgglad och "vänlig" dator som uppmuntrade till kreativitet, som skulle ge ett välkomnande intryck, men som samtidigt var revolutionärt söndrande och splittrande i relation till de andra företag som då dominerade datormarknaden. Mellan 1977 och 2002 använde sig företaget av sin marknadsföringsslogan "*think differently*", där de bland annat använde sig av porträtt av framgångsrika personer som Mahatma Gandhi, Pablo Picasso och Jimi Hendrix.

Sedan Apple 1984 började med spektakulär marknadsföring har företaget använt sig av uppmärksammade produktlanseringar, ofta med budskapet att företaget är både innovativt och (liksom Gandhi, Picasso och Hendrix) präglad av alternativt tänkande. Under 1990-talet utvecklade sedan Microsoft lanseringsspektaklen, speciellt i samband med sin omtalade lansering av Windows 95. Paradoxen när det gäller Apple är att företaget under 2010-talet inte längre var någon revolutionär outsider – än mindre en David som kämpade mot Goliat. Apple var istället ett av världens rikaste och mest inflytelserika företag. Ändå fortsatte de med sin något mystiska affärslogik, där de aldrig innan lanseringen av en produkt berättade om sina konkreta planer. I stället var hemlighetsmakeriet ett led i att skapa uppmärksamhet kring kommande lanseringsevenemang.

Hemlighållandet av kommande produkter var starkt integrerat i Apples företagsstrategi. Den aura som skapades kring eventuellt kommande produkter genererade uppmärksamhet, och då kunde små läckor alstra spekulation kring det kommande på ett sätt som var centralt för hur företagets affärslogik fungerade i slutet av 10-talet.

These days, leaks play a big role in the buildup to a new product announcement, I'd argue. The full hype cycle around new Apple products – starting with the very first rumors and leaks – is a steadily building drama that leads up to the pleasurable suspense before the launch, the delight of the reveal, and (hopefully) the consumer's decision to buy it in the days and weeks following the event. The leaks are like little splashes of gasoline that keep the fire building throughout. (Sullivan 2017)

Hemlighetsmakeri skapade buzz och uppmärksamhet, men det kunde också skapa förtret för såväl konsumenter som andra intressenter som var beroende av vad företaget förväntades göra och lansera. Det finns ett spänningsfyllt förhållande mellan skapandet av mystik och lockelse kring kommande produkter och idéer om insyn. Inga transparenskampanjer hade någon chans att tränga igenom Apples mur av hemlighetsmakeri kring kommande produkter.

Från insyn till insikt

Frågan är vad transparensen i slutet av 2010-talet hade för betydelse i it-branschen, och vad användare skulle basera sin tillit på? Den som försökte få insyn i Apples kommande planer fick brottas med företagets hemlighetsmakeri och förlita sig på spekulationer och mer allmänna strategier som företaget hade visat upp. Konkret information om kommande produkter och specifikationer var svår att få. På liknande sätt hade den som försökte få konkret information om vad som egentligen hände med de data som laddades upp med hjälp av någon av Googles tjänster, inte mycket hjälp av företagets insynsrapporter eller de flotta bilderna från deras datacenter. Användaren tvingades i stället lita på de överenskommer hen tidigare hade klickat sig igenom för att få använda sig av tjänsterna, liksom att företagen följde sina etiska riktlinjer.

Det finns ett transparensdilemma som försvårar påtaglig förståelse för företags verksamhet. Det är problematiskt, även för stora företag som Apple eller Google, att synliggöra för mycket av verksamheten. De kan inte visa upp industrihemligheter som algoritmer och infrastrukturella lösningar i sin helhet, eftersom dessa är kritiska och värdefulla för

verksamheten. De kan inte avslöja alla detaljer om vad de avser att göra i framtiden, i alla fall inte om de liksom Apple bygger hela sin marknadsföring och affärslogik på mystik och skapande av uppmärksamhet och spekulation kring kommande produkter. Just samexistensen av industrihemligheter och insynskampanjer i företag kräver en balansgång där olika aktörers intressen ställs mot varandra.

Politiska och juridiska beslut, liksom regleringar och förordningar, var styrande krafter och kunde skapa viss förändring. Tanken var att genom förordningar som till exempel EU:s GDPR skulle medborgare ha bättre möjlighet att kontrollera hur data om dem hanterades. Förordningen tvingade även de stora teknikföretagen att ändra sin verksamhet. Men inom teknikbranscher som präglades av snabb innovationstakt förekom också idén om att verksamheten och utvecklingen helt enkelt var för snabb för att kunna regleras. Idén blev synlig i allt från Facebooks tidiga slogan *"move fast and break things"* till allmänna idéer om hur teknisk utveckling skapar någon form av flykthastighet för de som först tillämpar den nya tekniken. Detta blev kanske mest tydligt i samband med den så kallade dotcombubblan kring millennieskiftet, då it-företag skulle utvecklas snabbare än någonsin och då hastighet fetischerades inom digital affärsutveckling (Willim 2002). Mycket av logiken från den tiden ser ut att återkomma i olika skepnader. För även om Facebook ändrade sin officiella slogan till *"move fast with stable infrastructure"* (Statt 2014) så var idén om den höga hastigheten oförändrad.

Trots regleringar som skulle skydda användares och konsumenters intressen var det fortfarande oerhört svårt att som enskild användare av olika tekniktjänster bilda sig en uppfattning om vad som egentligen skedde i den överskådliga infrastrukturen, som flätade samman olika intressenter, tekniker och processer. Här blev insyn ett ord som ibland användes som en klyscha. Insyn samsades med processer där innehavanden doldes i "svarta lådor", i affärshemligheter, liksom tekniska lösningar som byggde på abstraktion av underliggande processer (tänk hur mjuk-och hårdvara samspelar i olika lager under ytan när en uppgift genomförs med till exempel en dator eller smartphone). Just detta kamouflerande av verksamheter är något som flera forskare och debattörer har sett som ett omfattande problem (Pasquale 2015; Selbst et.al. 2018).

Dessutom är förståelse och insikt något annat än insyn. Att metaforiskt glänta på dörren och låta utomstående kika in i verksamheter kan ge viss insyn, men det erbjuder långtifrån någon insikt. Det ger inga egentliga garantier för att verksamheter är rättvisa och oklanderliga, ingen djupare förståelse för vad användning av specifik teknik kan betyda i längden. Bilder på flotta datacenter och transparenta kontor säger inget om vare sig de affärsstrategier eller de algoritmer som används av ett företag. De säger inte mycket om eventuella följder av specifik teknikanvändning. Inte heller säger de något om alla de svåröverskådliga relationerna mellan infrastrukturer och olika intressenter.

Ett nytt decennium och nya utmaningar

De symboliska transparensinitiativ, som insynsreportage, bilder av anläggningar och transparensrapporter, som präglade 2010-talets it-industri för tankarna till utopiska och kanske även naiva idéer och visioner om glasarkitektur i 1910-talets Tyskland. Vad lär vi oss egentligen om teknikgiganternas verksamheter genom att ta del av deras transparens-pr? I bästa fall ger det en aning insyn, men det ger långtifrån *insikt* om vad tekniken egentligen spelar för roll i samhälle och vardagsliv.

När teknikens gränssnitt blir alltmer obestämbara, när relationer blir både mer intrikata och osynliga, och när avancerad digital vardagsteknik blir mer eller mindre ambient krävs mer insikt. Vi behöver större kunskap och förståelse om villkoren för 20-talets teknikpräglade vardag. Hur flätas avlägsen infrastruktur samman med människors mest intima vardagssfärer? Vad finns det för likheter, men framförallt skillnader, mellan företag som till exempel Apple och Google. Behöver vi kanske veta mer om hur de är organiserade, inte bara tekniskt, utan även ekonomiskt, kulturellt och socialt?

Ytterligare en viktig transparensparadox är att samtidigt som de stora digitala teknikföretagens verksamheter har blivit alltmer svåröverskådliga och opaka så levererar de tjänster som gör människors vardagsliv mer spårbart och kontrollerat. En mängd tjänster är knutna till insamling av användardata, alltifrån var människor är i det fysiska rummet till vad de

har för sig med hjälp av de olika digitala tjänster de använder. Om 10-talet har varit transparensens årtionde handlar detta i så fall om transparens kring vad teknikanvändare gör och inte vad de gigantiska multinationella företagen har för konkreta planer, system eller verksamhet. Maktförhållandet när det gäller insyn är helt enkelt väldigt asymmetriskt.

Vad betyder sedan politiska, juridiska och kulturella skillnader mellan nationer för hur 20-talets it-värld kommer att se ut? Mycket av den mer eller mindre globalt dominerande tekniken, som idag används i de nätverkskopplade systemen, har präglats av koncept och tankegodis från den amerikanska västkusten. Go West! Nybyggaranda och alternativkultur, kalifornisk hacker- och startupfilosofi och estetik. Vad händer när istället tjänster och produkter från Kina expanderar globalt? Kina har ett annat ekosystem än Sverige eller USA vad gäller teknik, ett system där staten har en central och styrande roll. Kommer produkter, tjänster och villkor som härrör ur detta sammanhang att bli annorlunda? År 2013 blev kinesiska Lenovo världens största pc-tillverkare, DJI Innovations var världsledande som tillverkare av drönare och luftburen kamerateknik. Huawei tillverkade telekommunikationsutrustning och hade stora marknadsandelar i flera delar av världen. It-konglomeratet Alibaba hade expanderat enormt under 10-talet, och söktjänsten Baidu var en av världens mest besökta webbplatser. Videoappen TikTok var oerhört populär bland barn och tonåringar, inte minst i Sverige. Listan på hur kinesisk digital kultur blev allt viktigare även i Sverige kan göras lång. Hur denna utveckling kommer att se ut under kommande år är centralt för hur digital teknik flätas samman med människors vardagsliv. Frågor om transparens i samband med teknik går aldrig att koppla loss från organisationer och kulturella och politiska sammanhang.

2010-talet var ett årtionde då transparensen och insynen hamnade i fokus i it-industrin. Frågan är vad denna insyn egentligen betydde? För att svara på frågan behöver vi gå från insyn till insikt. Vi behöver veta mer om hur digitalisering och teknikanvändande förhåller sig till de kulturella sammanhang i vilka digital teknik ingår. Förhoppningsvis blir 2020-talet därför insiktens årtionde, ett årtionde då satsningarna på att öka förståelsen av och kunskapen om det digitalas betydelse håller samma takt som samhällets digitalisering.

Referenser

- Apple Press release 2017. Apple Dubai Mall opens April 27. https://www.apple.com/newsroom/2017/04/apple-dubai-mall-opens-april-27/?utm_medium=websiteochutm_source=archdaily.com, 2018-12-21.
- Cadwalladr, Carole (2018). Our Cambridge Analytica scoop shocked the world. But the whole truth remains elusive. *The Guardian*, 2018-12-23. <https://www.theguardian.com/uk-news/2018/dec/23/cambridge-analytica-facebook-scoop-carole-cadwalladr-shocked-world-truth-still-elusive>, 2019-05-03.
- Citarella, Joshua (2018). Adventures in TikTok, the Wildly Popular Video App Where Gen Z Rules. *Artsy*. <https://www.artsy.net/article/artsy-editorial-tiktok-wildly-popular-video-app-gen-rules>, 2019-05-02.
- Encyclopaedia Britannica. [The Crystal Palace]. <https://www.britannica.com/topic/Crystal-Palace-building-London>, 2018-12-21.
- Europeiska unionens råd (2019). Ökad transparens i samband med affärer via onlineplattformar. <https://www.consilium.europa.eu/sv/press/press-releases/2019/02/20/increased-transparency-in-doing-business-through-online-platforms/>, 2019-02-20
- Google Datacenters. <https://www.google.com/about/datacenters/>, 2018-12-20.
- Google Insynsrapport 2018. <https://transparencyreport.google.com/about>, 2018-12-20.
- Klingmann, Anna (2007). *Brandsapes. Architecture in The Experience Economy*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Koskelainen, Adam, Djurberg, Joakim A., och Lindström, Karin (2017). It-skandalen hos Transportstyrelsen snart i KU – detta har hänt. <https://www.idg.se/2.1085/1.686237/transportstyrelsen-data-sakerhet>, 2019-05-03.
- Larsson, Stefan (2018). Sju nyanser av transparens: Om artificiell intelligens och ansvaret för digitala plattformars samhällspåverkan. *Plattformssamhället: Den digitala utvecklingens politik, innovation och reglering*. Stockholm: Fores.
- McQuire, Scott (2003). From Glass Architecture to Big Brother: Scenes from a Cultural History of Transparency. *Cultural Studies Review*, 9(1):103–23.
- Moore, Rowan (2017). The Billion-dollar Palaces of Apple, Facebook and Google. *The Guardian*, 2017-07-23.
- Nye, David E. (1996). *American Technological Sublime*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Pasquale, Frank (2015). *The Black Box Society. The Secret Algorithms That Control Money and Information*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Rönnlund, Emil (2018). Stockholms nya blågröna styre stoppar kritiserade Applehuset. *Digital*, 2018-10-12. <https://digital.di.se/artikel/stockholms-nya-blagrona-styre-applehuset-stoppar>, 2018-12-23.
- Scott, Linda M. (2012). “For the Rest of Us”: A Reader-Oriented Interpretation of Apple’s “1984” Commercial. *Advertising och Society Review*, 13(2): 1–16.
- Selbst, A. D., boyd, danah, Friedler, S., Venkatasubramanian, S., och Vertesi, J. (2018). *Fairness and Abstraction in Sociotechnical Systems 1*. <https://ssrn.com/abstract=3265913>

- Statt, N. (2014). Zuckerberg: "Move fast and break things" isn't how Facebook operates anymore. *CNet*, 2014-04-30. <https://www.cnet.com/news/zuckerberg-move-fast-and-break-things-isnt-how-we-operate-anymore/>, 2019-05-02.
- Sullivan, Mark (2017). Apple's Obsession With Secrecy May Be A Self-Fulfilling Prophecy. *Fast Company*. <https://www.fastcompany.com/40433541/apples-obsession-with-secrecy-may-be-a-self-fulfilling-prophecy>, 2019-05-03.
- Velkova, Julia (2016). Data that warms: Waste heat, infrastructural convergence and the computation traffic commodity. *Big Data och Society*, 3(2): 1–10.
- Vonderau, Asta (2017). Technologies of Imagination: Locating the Cloud in Sweden's North. *Imaginations. Journal of Cross-Cultural Image Studies/Revue d'Études Interculturelle de l'Image*, 8(2) : 8–21.
- Wilson, Richard Guy (2003). Fuller, R(ichard) Buckminster. *Oxford Art Online* Oxford: Oxford University Press.
- Willim, Robert (2002). *Framtid.nu: Flyt och friktion i ett snabbt företag*. Stockholm/Stehag: Östlings bokförlag Symposion.
- Willim, Robert (2008). *Industrial Cool - Om Postindustriella Fabriker*. Lund: Lunds universitet, Humanistiska fakulteten.
- Willim, Robert (2017). Imperfect Imaginaries. Digitization, Mundanisation and The Ungraspable. G. Koch (red.). *Digitisation: Theories and concepts for empirical cultural research*. London: Routledge.

Kulturarvet i korselden.

Karin Gustavsson

I april 2015 samlades ungefär 500 personer från institutioner, myndigheter och organisationer med verksamhet inom museisektorn för en konferens i Sigtuna. En av huvudtalarna var kultur- och demokratiminister Alice Bah Kuhnke, som då varit statsråd i ett halvår. Konferensens tema var ”Museet – ett nav i demokratin”, och konferensens deltagare fick lyssna till ett mycket engagerat inlägg av ministern, där hon talade om hur viktigt kulturarvet är för ett samhälles utveckling och för demokratin. Hon beskrev också sina ambitioner att se till att Sverige skulle ha inte bara en kulturpolitik utan också en specifik kulturarvspolitik.

Under 2010-talet blev fenomenet kulturarv föremål för debatt och diskussioner med en intensitet som inte riktigt förekommit i Sverige tidigare, och kulturarvet blev också ett definierat politikområde. Vid tiden för ministrarnas framträdande i Sigtuna arbetade en utredning med det betänkande som något år senare skickades på remiss under namnet ”Ny museipolitik (SOU 2015:89)”. Utredningen hade initierats av den föregående regeringen i januari 2014 och hade då som syfte att klargöra ett antal frågor relaterade till de statliga museernas uppdrag, organisation och styrning (Dir. 2014:8). I februari 2015 hade utredningen fått tilläggsdirektiv, som bland annat innebar att den också skulle se över hur de statliga museernas samlingar skulle kunna tillgängliggöras för befolkningen i hela landet (Dir. 2015:14).

Statliga utredningar arbetar ofta i det tysta, samtidigt som de har kommit till som svar på ett behov att undersöka och klargöra olika aktuella samhällsfrågor. Betänkandet ”Ny museipolitik” kom till och hanterades samtidigt som museifrågor och fenomenet kulturarv hamnade i hetluften. Hösten 2016 blossade vad som har benämnts som ”museidebatten” upp i

massmedia, där både kulturministern och flera myndigheter som sorterar under Kulturdepartementet fick hård kritik. I den här artikeln kommer jag att kort beskriva kulturarvets inträde i den svenska kulturpolitiken på 2010-talet, och genom att granska museidebatten reflektera över de motsättningar och starka känslor som kulturarvet i sig, och den politiska hanteringen av det, väcker.

Kulturarvets ursprung och inträde i kulturpolitiken

”Kulturarv” har blivit gängse svensk översättning för det engelska ”heritage”, men detta ord betecknar något större och bredare och inkluderar också fenomen som inte är skapade av mänsklig hand. Unescos ”World Heritage Convention”, antagen 1972, omfattar det som i svensk översättning blivit natur- och kulturarv (Unesco 1972). Termen ”heritage” har också varit etablerad i det engelska språket längre än vad som är fallet med ”kulturarv” på svenska.

Termen ”kulturarvspolitik” som kulturministern använde har inte någon lång historia, även om frågor som skulle kunna benämnas kulturarvspolitiska, kopplade till bevarandestrategier och museiutveckling, länge har befunnit sig inom kulturpolitikens ram. Etnologen Owe Ronström publicerade 2008 en bok med titeln *Kulturarvspolitik*, där fenomenet världsarv behandlas, med hansestaden Visby som exempel. Det är ett av de tidigaste exemplen på användning av ordet. Kulturpolitik, däremot, har diskuterats under hela 1900-talet – sammansättningen ”kulturpolitik” användes första gången 1897 (Klockar Linder 2014:25).

Inte heller ordet ”kulturarv” har någon lång historia i svenska språket. Det var vid en föreläsning på Stockholms högskola 1887 som det introducerades, när Viktor Rydberg talade om kulturarv (Svensson 2004:27). Med tanke på Viktor Rydbergs betydelse i det sena 1800-talets kultur- och bildningssammanhang skulle det vara rimligt att tro att begreppet därefter blivit väl känt och förankrat. Men under större delen av 1900-talet talades det sällan om kulturarv, varken i politiken och akademien eller inom kulturjournalistiken. Det var först i slutet av 1980-talet som ordet började användas allt mer frekvent. När den tillträdande

statsministern Carl Bildt läste upp sin regeringsförklaring hösten 1991 sade han bland annat att ”kulturarvet ska värnas”, när han presenterade den politik som skulle föras de närmaste åren (Protokoll 1991/92:6). Den korta frasen indikerade att kulturarvet var något både angeläget och skört, som behövde skydd, och det var det allmännas uppgift att se till att detta skydd var gott.

Carl Bildts yttrande var ett tecken i tiden. Kulturarv introducerades som ett område för den statliga kulturpolitiken i mitten av 1990-talet i den museiutredning vars betänkande fick namnet *Minne och bildning. Museernas uppdrag och organisation* (SOU 1994:51), och det är då som det fält som senare kom att benämnas kulturarvspolitik framträder. Riksantikvarieämbetet, som reformerat sin terminologi på 1980-talet när man övergick från att tala om kulturminnesvård till kulturmiljövård, kom under 1990-talet att använda ordet kulturarv mer och mer.¹ Kulturdepartementet började 1996 benämna en av sina enheter ”kulturavsenhet”, där ansvaret för det som tidigare kallats bevarandefrågor hanterades (Lagrådsremiss 2016-12-08, s. 36f). De ekonomiska resurser som staten satsade på kulturarvsvärldning, det vill säga museer, arkiv och kulturmiljövård, ökade också successivt (Jacobsson 2014:133).

Uttrycket ”kulturav” var länge i första hand akademiskt och inomprofessionellt och användes inte i vidare kretsar i Sverige. Exempelvis fanns ordet inte med i den första tryckta utgåvan av Nationalencyklopedin 1993. Senare under 1990-talet kom det dock att användas mer och mer, och under 2000-talets inledande decennier har det blivit ett etablerat begrepp som kommit att bli ett verksamt sätt att kategorisera både materiella företeelser som kulturhistoriska byggnader och miljöer, de samlingar som bevaras hos museer, arkiv och bibliotek liksom lite mer svårdefinierade immateriella fenomen som traditioner och talesätt. Men det var egentligen först med 2014 års regering som kulturarvet kom att tydligt definieras också som ett eget politikområde med benämningen ”kulturavspolitik”,

¹ Riksantikvarieämbetet gav med början 1976 ut en tidskrift med titeln *Kulturminnesvård* som publicerades fyra gånger per år. Från nr 1/1989 fick den titeln *Kulturmiljövård* som en anpassning till ett synsätt där kulturvärden sågs som helheter och inte enstaka objekt (Biörnstad 1989:2). I årgångarna kring decennieskiftet 1990 framträder ordet ”kulturav” bara sparsamt i artiklarna.

något som bland annat resulterade i införandet av museilagen 2017. Alice Bah Kuhnkes engagerade framträdande inför den stora skaran museiverksamma våren 2015 var på många sätt ett tecken i tiden, inte bara ett tillfälle för en ny och etablerad politiker att profilera sig inför en viktig målgrupp. Som bekant är det när fenomen börjar benämnas specifikt som de blir konkreta. Genom introduktionen av termen ”kulturarvspolitik” blev de frågor som rör museer och kulturarv tydliga som ett kulturpolitiskt viktigt fält.

Varför är alla så arga?

Den så kallade ”museidebatten” startade i september 2016, när Svenska Dagbladet publicerade artikeln ”Regeringen förvandlar museer till propagandacentraler”. Artikelförfattaren, frilansjournalisten Ola Wong, kritiserade där myndigheten Statens museer för världskultur, som brottades med ekonomiska svårigheter (Wong 2016). Myndigheten består av fyra museer – Etnografiska museet, Medelhavsmuseet och Östasiatiska museet i Stockholm samt Världskulturmuseet i Göteborg. Etablerandet av museet i Göteborg och uppbyggnaden av myndigheten hade ungefär 20 år tidigare varit föremål för skarp kritik från många håll (en noggrann genomgång av detta finns i Johan Lunds avhandling i ämnet vetenskapsteori, *Museet vid Korsvägen*, från 2015). Det ekonomiska underskott som myndigheten nu hade skulle möjligen kunna lösas genom omorganisationer och samlokalisering av verksamheter – det var i alla fall förslag som överintendenten Ann Follin presenterade i lite olika versioner i en skrivelse till regeringen. Förslagen var inga plötsliga hugskott från Follin – tidigare samma år hade hon fått ett uppdrag från Kulturdepartementet att presentera lösningar på de ekonomiska bristerna (Skrivelse, dnr 331/2016). Det var denna skriftväxling mellan departementet och myndigheten som hade fått journalisten Ola Wong att reagera och samtidigt kritisera myndighetens sätt att arbeta och dess professionella kompetens. Artikeln fick en lång rad efterföljare i både dagspress och olika inslag i Sveriges Radio och SVT. Inte bara världskulturmuseerna diskuterades: även andra statliga museiverksamheter utsattes för kritik med innebörden att de inte längre var kunskapsbaserade och kunskapsförmedlande, utan i stället

ideologistyrda och redskap för politikens budskap (t.ex. Dahlberg 2016, Forsberg 2016, Linder 2016 och Lindeborg 2016; se Fredholm 2018, Gustavsson 2018).

Samma höst kom litteraturvetaren Johan Lundbergs bok *Det sista museet*. Både denna, den inledande artikeln i SvD och många av de uppföljande var starkt kritiska, för att inte säga arga, på kulturminister Alice Bah Kuhnke. Redan på första sidan, på sjätte raden i sin bok, menade Johan Lundberg att hon vid utnämningen saknade erfarenhet av det politikområde hon satts att styra över, ”om man inte räknar in programledarskap för barnprogrammet Disneyklubben” (Lundberg 2016:9). Lundbergs påpekande om Disneyklubben var inte något undantag, utan snarare regel för hur tonläget var hos kulturministerns kritiker. Många återkom till att hon mer än 20 år tidigare, 1992–1993, varit programledare för ett barnprogram i TV som visade Disneyfilmer, något som Lundberg och flera med honom uppenbarligen menade inte skulle vara rätt bakgrund för en plats i regeringen.

Det var inte bara Lundberg som var kritisk. Påfallande många inlägg som publicerades under 2016 och 2017 hade en raljant, ibland direkt fientlig, ton mot kulturministern och Kulturdepartementet, regeringen och Miljöpartiet, mot museiinstitutioner och mot museichefer. Också i sociala medier förekom direkt aggressiva inlägg riktade mot ministern och mot överintendenten Ann Follin, som utförde det som ingår i hennes tjänst, nämligen att genomföra ett utredningsuppdrag som hon blivit ålagd av Kulturdepartementet.² Varför var då alla, eller i alla fall väldigt många, av debattörerna så arga? Vad var det som väckte så mycket känslor? Kulturministern hade ju som ingen tidigare på den posten talat med engagemang om vikten av kulturarv, hon hade gett en pågående utredning utökat uppdrag så att fler frågor skulle få en genomlysning och hon aviserade att en svensk museilag var på väg. Budgetarbetet gick också bra – hösten 2017 presenterades en öökning av Kulturdepartementets budget med 745 miljoner kronor så att den sammanlagda summan som regeringen

2 Exempel på detta är Facebookgruppen ”Rädda Östasiatiska museet”, startad i september 2016 i samband med att förslagen till lösning på världskulturmuseernas ekonomiska underskott presenterades.

satsade på kultur uppgick till över 8 miljarder kronor. Ökningen som presenterades hösten 2017 var den största ökning som någonsin gjorts på området (Regeringskansliet 2017-09-20).

De flesta som yttrade sig i museidebatten företrädde inte professionen, utan dominansen av journalister, kritiker och enstaka företrädare från akademien, som Johan Lundberg, var stor. Även en välkänd politiker, som liberalernas Birgitta Ohlsson, gav sig in i debatten och framförde sin uppfattning om världskulturmuseernas uppdrag, som i hennes version handlade om information och inte kunskap: "Världskulturmuseerna ska ge information om andra kulturer, och om hur historien har sett ut" (Ohlsson 2016). Den museologiska forskningsmiljön är liten i Sverige, men ämnets enda professor, Kerstin Smeds, tog till orda med en artikel där hon beskrev hur konflikter kring museers uppdrag varit ständigt återkommande under en mycket lång tidsrymd. Motsättningarna mellan å ena sidan bevarande och förvaltande, å andra sidan det publika uppdraget som Smeds benämnde "att förevisa", är enligt henne närmast inbyggda i museiväsendet, och dessa motsättningar har tagit sig lite olika uttryck under olika epoker. Hon framhöll också att museernas uppdrag successivt utvecklats och breddats och att det inte längre är tillräckligt med ämnesspecialister för en framgångsrik museiverksamhet (Smeds 2016).

Kulturarvet hade nu verkligen hamnat i korselden, både i politiken och i massmedier. Den stundtals så intensiva "museidebatten" visade med stor tydlighet två saker: dels ett stort engagemang för museer som offentliga, tillgängliga verksamheter, dels en stor okunskap hos många av dem som tog till orda i debatten, både om vad det praktiska arbetet på ett museum ofta handlar om och om hur museer styrs och får sina uppdrag. Etnologen Eva Silvé, själv med ett långt yrkesliv i museisektorn, menade, i en artikel 2018 som summerade vad som dithills hade sagts i museidebatten, att det finns stora skillnader mellan museiprofessionens tolkning och genomförande av museernas uppdrag och allmänhetens syn på vad ett museum ska syssla med. Hon menade också att museologin som disciplin har en viktig uppgiften i överbryggandet av denna skillnad (Silvé 2018:119, 127).

Kulturminister Alice Bah Kuhnke talar på riksförbundet Sveriges museers vårmöte i Sigtuna 2015. Foto: Maria Larsdotter, tidningen Sigtunabygden.

Divergerande uppfattningar om innebörden i begreppet kulturarv blev också tydliga. Kulturministern fick våren 2016 en fråga i riksdagen från sverigedemokraten Angelika Bengtsson, som undrade hur arbetet med den kulturarvspolitik som hade utlovats i Sigtuna fortskred. Ministern svarade genom att redovisa tidplanen för utredningen *Ny museipolitik*, och hon beskrev också sin egen syn på kulturarv: "...kulturarvet [har] alltid varit ett resultat av kulturellt utbyte mellan människor med olika bakgrund och erfarenheter. Det har alltid påverkats av intryck och impulser från omvärlden. Det kulturarv som vi fått överta från tidigare generationer är således ett resultat av en lång historisk utveckling, en kontinuerlig process som i dag fortsätter med nya sätt att bruka kulturella uttryck." (Skrivelse till riksdagen, dnr Ku2016/00599/KL).

Att på det här sättet hävda att kulturarvet är något föränderligt och under ständig utveckling, och att vilja föra in nya fenomen i det, väcker motstånd hos många som menar att kulturarv är något konstant, en gång för alla kategoriserat och fastslaget, och inte ett resultat av en ständigt pågående process (jfr Jönsson 2017:9). En sådan syn på kulturarv gör det

ju också mycket enklare att hantera och administrera. Museer, arkiv och bibliotek benämns ibland minnesinstitutioner – namnet *Minne och bildning* på betänkandet från 1990-talets museiutredning talar sitt tydliga språk. Förekomsten av offentligt styrda och finansierade institutioner av denna karaktär är ett uttryck för den vikt samhället fäster vid att både lära och hjälpa sina medborgare att minnas utvalda företeelser (jfr Hegardt och Lundemo 2016:15). Kerstin Smeds skildrade i artikeln som citeras ovan hur museiväsendet är tätt förknippat med nationalstaternas uppkomst, och hur museer i denna process blev redskap för medborgarfostran, folkbildning och identitetsbygge. Därmed är museer ofrånkomligen politiska och ideologiska (Smeds 2016). Att museer alltid har varit politiska var också en synpunkt som framfördes i debatten av flera personer, bland annat arkeologen Anna Källén (Källén 2016). Följden av ett sådant synsätt blir att det minnesinstitutionerna ska hjälpa oss att minnas är sådant som är i samstämmighet med den politiska makten i samhället.

En persons minne omfattar både ljusa och mörka sidor av livet och likadant förhåller det sig med ett samhälles förflutna. Såväl goda och behagliga som mindre goda och obehagliga företeelser ingår i ett samhälles kollektiva minne, något som minnesinstitutionerna har att hantera. Då har de goda minnena tenderat att dominera, eftersom de är lättare att handskas med. Sedan början av 2000-talet har emellertid framförallt museer arbetat med fenomen som kan vara plågsamma och svåra både för individer och för samhället i stort (Silvén 2018:123f). Museernas magasin inrymmer många objekt som är representanter för den epok då de samlades in och den politiska och vetenskapliga kontext som rådde då, objekt som idag kan väcka anstöt och framstå som just obehagliga (se t ex Gustafsson Reinius 2008). Inte sällan utsätts museiprofessionen för påtryckningar om att föremål ska återföras till den kontext de en gång hämtats från, eller förstöras. I slutet av 2010-talet ställdes en sådan fråga på sin spets i Göteborg. Den politiska ledningen för Västarvet, som är huvudman för Göteborgs naturhistoriska museum, krävde att gallring skulle göras bland de mänskliga kvarlevor som förvaras på museet. Museipersonalen kände sig överkörd och menade att politikerna bröt mot museilagen. En av intendenterna uttalade sig för massmedia: "Det kan vara ett problem att

rensa ut det material som visar på vår svenska historia. Det kan vara en obekväm historia och ett obekvämt material men då kan det vara än viktigare att förvalta det så att inte bevisen för historien faller bort.” (SVT nyheter, 2018-06-01).

Det är förstås frestande att i efterhand lägga historien till rätta, genom åtgärder som syftar till att korrigera vad som framstår som misstag begångna i det förflutna, som till exempel att låta små döda siamesiska tvillingar ingå i en museiutställning – tvillingarna, födda 1863 och bevarade i formalin i en glasburk, är ett av de omstridda objekten i Göteborg (Göteborgs naturhistoriska museum). Många göteborgare har sett de siamesiska tvillingarna vid besök på museet under sin skoltid, och oavsett vilket syftet var 1863 med att inte begrava dem utan göra dem till utställnings- och studieobjekt, så har de blivit en del av göteborgarnas kollektiva minne och kulturarv. Historikern Peter K Andersson har i en mikrohistorisk studie av en individ som levde under 1800-talet framhållit hur objekt, i hans fall handskrifter, som härrör från människor i det förflutna har ”potential att erbjuda en inblick i ett sätt att tänka och se på världen som är förlorat” (Andersson 2017:12). Det är ett synsätt som kan överföras till hur vi idag kan närma oss både goda och mindre goda fenomen ur det förflutna: i stället för att lägga historien till rätta kan vi se på och tolka de obehagliga företeelserna som ledtrådar till en förfluten tids tankevärld.

Det finns en förväntan på det som kategoriserats som kulturarv att det ska representera förflutenhet: det ligger ju i betydelsen av ordet ”arv” att det är något som övertagits från någon annan som varit verksam tidigare. Idéhistorikern Victoria Fareld har med hänvisning till den amerikanska historikern Lynn Hunt resonerat om det förflutnas roll i nutiden. Enligt Hunt finns det en benägenhet i samtiden till att projicera nutidskonflikter på historien (Fareld 2017:22). Möjligen uppfattade alla de arga debattörerna sådana tendenser i kulturministerns och de statliga museernas kulturarvssyn, en syn som de själva inte delade.

Ur ovanstående resonemang vill jag formulera möjliga svar på frågan om varför alla var så arga. Hos många som yttrade sig fanns ett motstånd, eller i alla fall motvilja, mot att definiera kulturarv, inte som något stabilt och förgivettaget, tillhörande ett förflutet som inte står i förbindelse med nutiden, utan som något föränderligt som kan omtolkas gång på gång. Alice Bah

Kuhnke uttryckte det i citatet ovan som att kulturarvet alltid har ”påverkats av intryck och impulser från omvärlden”. Ett sådant resonemang innebär att de kategorier som betecknas som kulturarv inte är konstanta utan föränderliga. Om kulturarvsprocesser handlar om att fästa minnet vid olika utvalda fenomen, såväl materiella som immateriella, innebär en utökning och förändring av vad som kategoriseras som kulturarv också en förändring av vad samhället ska minnas. Min tolkning av reaktionerna hos dem som var så arga i debatten är att förändring och etablerande av nya kategorier inom vad som är samhällets minnen är en process som tydliggör att vad som definieras som kulturarv är och alltid har varit resultatet av politiska förhandlingar. Detta fenomen har dock blivit allt mer synbart sedan 1990-talet (Jönsson 2017:14). Kulturarvet är, som jag ser det, ohjälpligt politiskt, även om långt ifrån alla kulturarvsprocesser har ett tydligt samband med dagspolitiken. Men när det går att se sådana samband väcks ilskan.

Går det att klippa banden?

I ett svar på kritiken hösten 2016, där regeringen och kulturministern beskylldes för att styra över de statliga museernas innehåll och göra dem till ”propagandacentraler”, utvecklade Alice Bah Kuhnke sin syn på relationen mellan museer och politiker i en debattartikel i Svenska Dagbladet med rubriken ”Museerna behöver befrias från politiken” – detta samtidigt som hon alltså beskylldes för att detaljstyra och politisera museer. Där skrev hon bland annat: ”I den kommande propositionen kommer den vägledande principen vara att frigöra kulturarvsinstitutionerna, däribland museerna, från politiken. Vi behöver klippa banden för att förhindra ideologisk styrning av verksamheternas innehåll.” (Bah Kuhnke 2016).

Propositionen som hon refererade till kom att leda till att Sverige i augusti 2017 fick en museilag, något som har funnits länge i många andra länder. Ett syfte med lagen är det som ministern kallade att ”klippa banden”, att garantera museernas oberoende av den politiska makten. Lagens femte paragraf lyder: ”Museihuvudmännen ska säkerställa att ett museum har ett bestämmande inflytande över verksamhetens innehåll.” (§5 SFS nr: 2017:563) Det är denna paragraf som uttrycker det som Bah Kuhnke i sin artikel kallade att ”befrias från politiken” och att ”klippa

banden”. Emellertid är detta knappast möjligt för offentligt finansierade museer med politisk representation i huvudmannskapet. Kerstin Smeds – som i sin forskning har en bred internationell utblick – framhöll hur den svenska staten lägger sig i vad museer gör på ett sätt som inte förekommer i andra länder: genom återkommande utredningar, direktiv i myndighetsinstruktioner och årliga regleringsbrev som styr de statliga museerna (Smeds 2016). De kommunala museerna styrs av kommunala kulturnämnder, regionala museer har styrelser med politisk representation. I fallet med de omstridda mänskliga kvarlevorna vid Göteborgs naturhistoriska museum hävdar representanter för museets huvudman att det är där beslut ska fattas (Dagens Nyheter 2019-02-28). Politiken är således nära knuten till de institutioner som har som uppdrag att välja vad som ska omfattas av kategorin kulturarv och därmed vad samhället ska minnas. Makten över kulturarvet finns fortfarande i hög grad hos politiken, trots ministerns intentioner med museilagen. Att benämna något ”kulturarvspolitik” är att vara tydlig med att området faktiskt är politiskt.

Kulturarvet i korselden

Kulturarvsfrågor handlar inte primärt om att museer och andra institutioner, med Birgitta Ohlssons ord, ska ”ge information”, även om uppgiften att svara på allmänhetens frågor och bistå med specialistkunskap i en mängd olika sammanhang naturligtvis är grundläggande. Kulturarvsfrågor handlar om vad ett samhälle ska minnas och därmed om makten över det kollektiva minnet. Då är det inte så konstigt att kulturarvet hamnar i korselden. 2010-talets debatt om museer och kulturarv måste trots de hårda ord som förekom, och ett ibland infekterat tonläge, ses som ett positivt tecken på att frågorna har dignitet i samhället och på ett starkt engagemang. Eva Silvén menar att museologi som vetenskaplig disciplin har en viktig roll att spela för att förankra museernas nutida uppdrag hos allmänheten. Som lärare i etnologi och museologi håller jag förstås med, och jag vill gärna se att museernas nutida uppdrag verkligen förankras också hos politiska beslutsfattare och att det blir känt hos kulturskribenter och samhällsdebattörer. Den forskning som bedrivs vid Institutionen för kulturvetenskaper, liksom utbildningen av en ny generation museipersonal,

har en viktig roll att spela för att fortsätta museidebatter – för sådana kommer garanterat att komma – grundas i aktuell forskning och får nyanserade och initierade inslag.

Referenser

- Bah Kuhnke, Alice (2016). Museerna behöver befrias från politiken. *Svenska Dagbladet*, 2016-10-04. <https://www.svd.se/museer-har-alltid-varit-politiska>.
- Biörnstad, Margareta (1989). Tidskriften byter namn! *Kulturmiljövärd*, 1/1989:1-2.
- Dagens Nyheter* 2019-02-28. Naturhistoriska i Göteborg JO-anmäler politiker för brott mot museilagen. <https://www.dn.se/kultur-noje/naturhistoriska-i-goteborg-jo-anmaler-politiker-for-brott-mot-museilagen/>
- Dahlberg, Anna (2016). Rädda museerna från normpolisen. *Expressen*, 2016-10-01 <https://www.expressen.se/ledare/anna-dahlberg/radda-museerna-fran-normpoliserna/>.
- Dir 2014:8. Översyn av den statliga museipolitiken. Kommittédirektiv. <https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/kommittedirektiv/2014/01/dir.-20148/>.
- Dir 2015:4. Tilläggsdirektiv till museiutredningen 2014/15 (Ku 2014:01). <https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/kommittedirektiv/2015/02/dir.-201514/>.
- Fareld, Victoria (2017). Tiden är nu. I: Burman, Anders och Lennerhed, Lena (red.). *Samtider. Perspektiv på 2000-talets idéhistoria*. Göteborg: Daidalos.
- Forsberg, Nils (2016). Uppfostringskonst på Etnografiska museet. *Expressen*, 2016-11-01. <https://www.expressen.se/kultur/uppfostringskonst-pa-etnografiska-museet/>
- Fredholm, Anna (2018). Vem blir ihågkommen på Armémuseum? Om militärhistoriska samlingars möjligheter och begränsningar. *Gränslös*, 9:34-48. Lund: Centrum för Öresundsstudier, Lunds universitet.
- Göteborgs Naturhistoriska Museum. De siamesiska tvillingarna. En del av samlingen. <http://www.gnm.se/samlingar/olika-samlingar/de-siamesiska-tvillingarna/>, hämtad 2019-04-30.
- Gustafsson Reinius, Lotten (2008). Elden eller evigheten. Om materiella punctum i museisamlingar. *Tidsskrift för kulturforskning*. 7(4) sid. 23-44.
- Gustavsson, Karin (2018). Debatter och verkligheter. Kulturpolitik, maktutövning och museivardag på båda sidor sundet. *Gränslös* vol 9. Sid. 21-34. Lund: Centrum för Öresundsstudier, Lunds universitet.
- Hegardt, Johan och Lundemo, Trond (2016). Inledning. Hegardt, Johan och Lundemo, Trond (red.) *Historiens hemvist III. Minne, medier och materialitet*. Göteborg: Makadam.
- Jacobsson, Bengt (2014). *Kulturpolitik. Styrning på avstånd*. Lund: Studentlitteratur.
- Jönsson, Lars-Eric (2017). Politiska projekt, osäkra kulturarv. En inledning. Jönsson, Lars-Eric (red.). *Politiska projekt, osäkra kulturarv*. Lund: Lund Studies in Arts and Cultural Sciences 14.
- Klockar Linder, My (2014). *Kulturpolitik. Formeringen av en modern kategori*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet, 2014.

- Källén, Anna (2016). Museer har alltid varit politiska. *Svenska Dagbladet*, 2016-10-03. <https://www.svd.se/museer-har-alltid-varit-politiska>.
- Lagrådsremiss 2016-12-08. Kulturarvspolitik. <https://www.regeringen.se/4ae5fd/contentassets/8abb7ebac7004bdc966b49937e859341/kulturarvspolitik>
- Linder, P J Anders (2016). Museerna ska bli en politisk lekplats. *Axessbloggen*, 2016-09-30. <https://www.axess.se/blog/2016/9/30/mu>.
- Linderborg, Åsa (2016). Normkritiken satt i tvångströja. *Aftonbladet*, 2016-10-03. <https://www.aftonbladet.se/kultur/a/QIEv6A/normkritiken-satt-i-tvangstroja>.
- Lund, Johan (2015). *Museet vid Korsvägen*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet, 2016.
- Lundberg, Johan (2016). *Det sista museet. Reflektioner om identitetspolitik, kultur och integration*. Stockholm: Timbro.
- Ohlsson, Birgitta (2016). Politisera inte museerna. *Svenska Dagbladet*, 2016-09-30. <https://www.svd.se/birgitta-ohlsson-politisera-inte-museerna>.
- Protokoll 1991/92:6. Riksdagens snabbprotokoll, 4 oktober 1991. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/protokoll/riksdagens-snabbprotokoll-1991926-fredagen-den_GF096
- Regeringskansliet 2017-09-20. Pressmeddelande: Regeringen höjer kulturbudgeten med 745 miljoner. <https://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2017/09/regeringen-hojer-kulturbudgeten-med-745-miljoner>
- Ronström, Owe (2008). *Kulturarvspolitik. Visby. Från sliten småstad till medeltidsikon*. Stockholm: Carlsson.
- SFS 2017:563. Museilag. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/museilag-2017563_sfs-2017-563
- Silvén, Eva (2018). *Museums, museology and cultural heritage studies in Sweden 1993-2017. Some experiences and effects. Nordisk museologi* 2018:1.
- Smeds, Kerstin (2016). Historien tillhör inte enbart det förflutna. *Svenska Dagbladet*, 2016-11-02.
- Skrivelse till riksdagen, dnr Ku2016/00599/KL. Kulturdepartementets svar på fråga 2015/16:891 av Angelika Bengtsson (SD), Kulturarvspolitik.
- Skrivelse, dnr 331/2016. Från överintendent Ann Follin till Kulturdepartementet 2016-09-29. Förslag till åtgärder för att förbättra Statens museers för världskulturs ekonomiska förutsättningar.
- SOU 1994:51. *Minne och bildning. Museernas uppdrag och organisation*.
- SOU 2015:89. *Ny museipolitik*. www.regeringen.se/contentassets/a7f58685a4964dbfb276541303516196/ny-museipolitik-sou-201589.pdf
- Svensson, Birgitta (2004). Viktor Rydberg som kulturhistoriker. *Saga och sed. Kungl. Gustav Adolfs akademis årsbok* 2003. Sid. 15-30.
- SVT nyheter 2018-06-01. *Museianställda känner sig överkörda av politiker*. <https://www.svt.se/kultur/museianstallda-kanner-sig-overkorda-av-politiker>, 2019-04-30.
- Unesco (1972). Unescos världsarvskonvention. <https://whc.unesco.org/en/convention/>, 2019-08-16
- Wong, Ola (2016). Regeringen förvandlar museer till propagandacentraler. *Svenska Dagbladet*, 2016-09-08.

”Hon är framtiden”.

Elsa von Freytag-Loringhoven, *Fontän* och receptionen av en konsthistorisk nyhet.

Måns Holst-Ekström

Elsa von Freytag-Loringhoven, baronessa, ursprungligen *Else Hildegard Plötz*, född 12 juli 1874 i Swinemünde, i dåvarande tyska kejsardömet, död 15 december 1927 i Paris, var en dadaistisk konstnär och poet verksam i Tyskland, USA och Frankrike. Hon är mest känd för sitt konsthistoriskt banbrytande skulpturala verk *Fontän* från 1917.¹

Citatet kommer från inledningen till den svenska artikeln om Elsa von Freytag-Loringhoven i Wikipedia. Eller så gör det inte det. Detta uppdiktade citat är en kontrafaktisk historieskrivning, där vi tänker oss att det förflutna av olika skäl ändrade riktning och sedan försöker förstå vilka konsekvenser riktningsändringen skulle ha fått. Eller som Kristian Gerner skriver i inledningen till *Vad hade hänt om...* (Gerner 2015: 8): ”Kontrafaktisk historieskrivning är framtidsforskning från en förfluten tids utgångspunkt.”

Utifrån den inledande kontrafaktiska positionen, som inte behöver vara helt kontrafaktisk, ställer jag den retoriska frågan: Hur skulle museer, konsthallar och universitetens konsthistorieinstitutioner ha utformat sina berättelser om skulpturen *Fontän*, en urinoar liggande på den platta sidan,

¹ Det inledande utropet är ett ofta citerat uttalande av Marcel Duchamp gällande Freytag-Loringhoven. Det är här hämtat från John Higgs bok *Stranger Than we Can Imagine. Making Sense of the Twentieth Century*. Med tre undantag är citaten översatta av mig. Undantagen är utdragen från Lindbergs antologi, Olsson och Kosuth. Det insamlade materialet härrör från tiden före 2019 men det digitala kan vara hämtat senare.

liksom på rygg, skapad av en kvinna och signerad R. Mutt, om den redan 1917 tillskrivits Freytag-Loringhoven? Skulle den ha funnits med i de konsthistoriska översiktsverken? Frågorna har varit en drivkraft i arbetet med denna artikel.

2004 kunde Louise Jury från *The Independent* rapportera att *Fontän* av femhundra konstexperter utnämnts till den moderna konstens mest inflytelserika verk. Det har under många decennier inräknats i den franske konstnären Marcel Duchamps (1887–1968) *oeuvre*. Fram till 2002 har det relativt entydigt varit tillskrivet honom av konstvärlden även om upphovspersonskapet ifrågasatts. Konsthistorikern William A. Camfield har skrivit att "[v]i vet inte ens med absolut säkerhet att Duchamp var konstnären" bakom verket (Camfield 1987: 64). Den etablerade termen för ett konstobjekt som *Fontän* är ready-made, men den började först användas 1938 (Breton och Eluard 1938: 2), omkring tjugo år efter det att *Fontän* skapades. Duchamp anses central för konceptkonstens utveckling, där konstnären bestämmer vad som är konst snarare än tillverkar den. Joseph Kosuth, själv konstnär, uttryckte 1968 betydelsen av Duchamps ready-made-objekt (Kosuth 2006: 88). Han menade att de utgjorde "en förändring – från 'utseende' till 'konception' – [och] var begynnelsen på den 'moderna' konsten och på den 'konceptuella' konsten." Ett digert symboliskt kapital, i Pierre Bourdieus mening (Bourdieu 1994: 161), finns alltså investerat i *Fontän*.

Vi har idag en betydligt större samlad kunskap om Freytag-Loringhovens liv och konst än för två decennier sedan och mycket pekar på att *Fontän* är ett verk av henne. I denna artikel behandlas aspekter på Freytag-Loringhovens konstnärskap, Duchamp och *Fontän*. Men lika mycket, om inte mer, rör den sig kring receptionen av nya rön, perspektiv och läsningar av verket. Receptionsprocessen började i och med 2002 års publicering av litteraturprofessorn Irene Gammels konstnärsbiografi över Freytag-Loringhoven, *Baroness Elsa: Gender, Dada and Everyday Modernity*, den första omfattande studien i ämnet. I den behandlas både Freytag-Loringhovens konst och hennes poesi. Samtidigt har, under de senaste trettio åren, perspektiv som genusteori, queerteori och kanonkritik vidgat kunskapsfältet kring konstvärldens villkor. Perspektiven finns med i Gammels bok och de finns med här.

Först något om artikelns innehåll i förhållande till antologins tema, 10-tal. Vi använder ofta historien för att beskriva större skiften men också för att göra bekräftande, ofta bedrägliga, speglingar av vår egen tid. Ett skifte kan också betraktas som en tröskel. I en sådan spegling hamnade jag vid en annan tröskel, det 10-tal som föregick vårt eget. Vår tid präglas alltmer av miljökatastrofer, globala konflikter, radikaliserings och intensifierad digitalisering. Som individer utmanas vi av förändringar som berör föreställningar om kropp och genus. Det föregående 10-talet präglades även det av stora förändringar. 1800-talets viktiga uppfinningar, till exempel telefoni och järnvägar, hade då fått brett genomslag. Tiden präglades av politisk radikaliserings och konflikter som ledde fram till ett världskrig, men också av ifrågasättande av etablerade föreställningar om kön och kropp. Freytag-Loringhoven fanns vid den tiden mitt i, och var en viktig del av, ett skifte inom konsten som givit eko in i våra dagar. Nutidens diskussion om en möjlig omattribuering av ett verk från 1910-talet har potential att fortsätta, och förändra, den berättelsen.

I denna artikel ska jag försöka förmedla en förändringsprocess initiala förlopp. Jag diskuterar de skilda ståndpunkterna i frågan om *Fontäns* attribuering och dessas empiri. Artikeln innehåller också en kort beskrivning av verkets historia, samt ett försök att karakterisera Freytag-Loringhovens och Duchamps respektive konstnärskap. Receptionen av nyheten om attribueringsfrågan i anglosfären redovisas kort och bildar underlag för en beskrivning av den svenska situationen.

Freytag-Loringhoven och Duchamp vistades i New York under första världskriget. De kände varandra. De fanns i samma kretsar, de kretsar som beskrivs i Lucy Lippards *Dadas on Art: Tzara, Arp, Duchamp and Others*, men deras respektive konstnärskap ser radikalt olika ut. För att beskriva olikheten använder jag begreppsparet dionysisk och apollonisk, lånat från Friedrich Nietzsches *Tragedins födelse*, utkommen på tyska 1872. Dionysiskt är kaos, gränslöshet, excess och förbrukning. Apolloniskt är ljus, ordning, fulländning och beständighet.

Freytag-Loringhoven var dionysisk. Hon hade en mängd relationer med kvinnor och män. Hon krävde ”en sexualitet skild från reproduktion” och framhärskade i att ”preventivmedel – och en kvinnas vägran att skaffa barn – [var] en del av hennes sexuella frihet” (Gammel 1995: 154), en frihet som

Elsa von Freytag-Loringhoven (1874-1927), troligen 1910-1920. Fotograf okänd. Ingår i George Grantham Bain Collection, Library of Congress, USA (Wikimedia Commons, public domain, Fotot nedladdat 2019-05-09)

kan kopplas till begreppet queer. Genusteoretikern David Halperin skrev 2003 om queerbegreppets "makt att visa vägen in i en ny tid av sexuell radikalism och flytande genusmöjligheter" (Halperin 2003: 339).

Sexuell frihet var hos Freytag-Loringhoven oskiljaktigt kopplad till radikal konstnärlig frihet. Hennes konstnärliga material var, förutom kroppen, ofta flyktiga föremål som hon bar i en pågående performance, även om termen inte fanns då. Målaren George Biddle har givit följande beskrivning av ett möte med henne (Olsson et al. 1980: 166): "På bröstvårtorna hade hon ett par små burkar som innehållit tomatpasta, hon hade knutit fast dem med ett snöre runt ryggen. Mellan burkarna hängde en mycket liten bur, i vilken det satt en kanariefågel med hängande huvud." Hon tog funna vardagsföremål, upphöjde dem till konst och vände upp och ned på värdehierarkier. Performanceforskaren Peggy Phelan har skrivit (Holst-Ekström 1999: 28): "Performance motstår den balanserade finansiella cirkulationen. Den sparar inget, den bara spenderar." Många kvinnliga konstnärer under 1960-talet använde också den egna kroppen i uttryck besläktade med Freytag-Loringhovens. Performanceaspekten av hennes konst tas upp i James M. Hardings bok *Cutting Performances* (Harding 2010: 35–41), där hon lyfts fram som central för genren. Trots det tillskriver Harding Duchamp *Fontän*. Först 2014 tar diskussionen om attribueringen fart på allvar.

Majoriteten av Freytag-Loringhovens verk är försvunna, förbrukade. Hennes poesi, redan från början mer immateriell, som röstens flyktighet, är det mest bestående. Den finns samlad i *Body Sweats: The Uncensored Writings of Elsa von Freytag-Loringhoven*. Hos henne flyter text samman med bilder på de bevarade manusarkerna. Hennes konst var gränslös. Hur hanterar man inom samma ramar texter, teckningar, dräkter och skulpturer? Flytande genrebestämningar är problematiska i en konstvärld som med sina åtskilda institutioner i praktiken motarbetar gränslösheten.

Duchamp var apollonisk. Verken var utmejslade både som idéer och objekt, ifrågasättande men noggrant kalkylerade. Han var en habil schackspelare, en strateg, vilket syns i hans konst. Intressant i sammanhanget är att han inte offentligt började tala om företeelsen ready-made, och sig själv som upphovsman till *Fontän*, förrän kring 1960 och därefter (Camfield 1987: 81–82; Sanouillet och Peterson 1989: 141–142). 1963

Fontän, skulptur signerad med pseudonymen R. Mutt, 1917. Fotograf, Alfred Stieglitz (1864-1946). (Wikimedia Commons, public domain, Fotot nedladdat 2019-05-09)

signerade han i Stockholm en ny version av *Fontän*, en urinoar köpt på en Stockholmskrog, och autentiserade den. Den var frukten av ett samarbete mellan konstnären och DN:s konstkritiker Ulf Linde. Den köptes in av Moderna Museets Vänner och finns i museets samlingar. År 1964 tillverkades tretton signerade exemplar efter ett fotografi från 1917, i ett samarbete mellan Duchamp och konsthandlaren Arturo Schwarz. De såldes till museer och samlare för 10 000 dollar styck (Linde 1986: 52–58). Totalt gjordes sexton av Duchamp signerade kopior mellan 1950 och 1964. De finns på en lista i *Cabinet Magazine* från 2007. Attribueringen av *Fontän* är idag ifrågasatt: därför använder jag här termen kopia eftersom den är mer neutral än replik, som brukades av bland andra Linde (Linde 1986: 52). Replik används fortfarande för att beskriva en av Duchamp godkänd reproduktion.

Från 1935 fram till 1960-talet skapade Duchamp stora editioner av boxar betitlade *Boîte-en-valise* (Sanouillet och Peterson: 136). De återfinns i Stockholm och på en mängd andra museer, exempelvis MoMa i New York. När det gäller upphovsperson anger han det mångtydigt skrivna: Från eller av Marcel Duchamp eller Rrose Sélavy. Det senare namnet är ett kvinnligt alter ego (Duve 1996: 399), som han började använda omkring 1920 (Linde 1986: 159). I varje låda finns miniatyrer av det som ska vara Duchamps samlade produktion och *Fontän* ingår (Duve 1996: 417).

Inom konsten har det apolloniska verket inneboende fördelar. Det kan bevaras fysiskt och bli ett värdeobjekt, vilket gör det lättare att handla med, prissätta och bevara i samlingar. Sedan 1917 har ingen vetat vart *Fontän* tog vägen. Det betonar dess performativa och flyktiga karaktär. *Fontän* provocerade redan 1917 med sina opassande skatologiska associationer, vilka i sin tur betonar det förgängliga (Gammel 2003: 222–226). Gammels bok är startpunkten för den intensifierade omattribueringsprocess som pågår. Den innebär att radikala omtolkningar som betonar det dionysiska också är nödvändiga. ”Baronessans påtagligt kroppsliga praktik involverade slutgiltigt risker för både kroppen och självet: hennes var mycket bokstavligt det dagliga uppförandet av *le sujet en procès*, det postmoderna subjektet som samtidigt är *process* och något som befinner sig *under prövning*.” (Gammel 2003: 190). Det fysiska verket *Fontän* lever bara kvar på det nämnda fotografiet i en tidskrift från tiden och som kopior, samt i en oändlig mängd texter.

Att en allmänt accepterad attribuering av verket till Freytag-Loringhoven skulle komma att påverka upplevelsen av verket, historien kring det och tolkningarna av det behöver knappast påpekas. Konsthistorikern Wolfgang Kemp tankar kring estetisk reception är relevanta i detta sammanhang:

[U]ppgiften att återställa konstverket till dess ursprungliga miljö och förståelsekontext tas på stort allvar av receptionsetetiken [...]. Och det är lika viktigt att uppdaga processerna som kan framkalla en förändring av kontexten, det vill säga att inte värdera konstverket ensidigt under enbart de villkor som rådde vid dess första och sista uppträdande men att följa verk och kontext genom den historia som de båda ömsesidigt har skapat (Kemp 1998: 185).

Verkets kontext tolkar jag här som sådant som skrivits om *Fontän* och Freytag-Loringhoven samt nyheten om verkets möjliga omattribuering.

År 2002 publicerades i New York Times en recension av Gammels bok, med titeln "The Mama of Dada", skriven av Holland Cottermayer. "Gammel presenterar starka bevis för att baronessan försåg Duchamp med urinoaren av vilken 'Fontän' skapades", skriver Cottermayer. Han är försiktig vad gäller attribueringsfrågan, men det är vid denna tid som Freytag-Loringhoven förs in i den mediala diskussionen kring verket. Före Gammels bok finns bara ett mindre antal akademiska publikationer där hon diskuteras. En är Gammels egen *Breaking the Bonds of Discretion: Baroness Elsa and the Female Sexual Confession* (Gammel 1995: 163). Den avslutas med orden: "hennes opposition [mot det konventionella] blev effektivt begravd och tystad under mer än femtio år".

Detta är en feministisk position, men problemet är i sig inte feministiskt. Det handlar om att skapa en bredd i historieskrivningen om den ska förbli trovärdig. År 1971 publicerade konsthistorikern Linda Nochlin en artikel med den avsiktligt provocerande titeln "Varför har det inte funnits några stora kvinnliga konstnärer?" (Nochlin 1995: 24). Hon observerar angående historieskrivningen och den överordnade manliga subjektiviteten att den är "en av flera intellektuella förvrängningar som måste korrigeras för att vi ska få en mer adekvat och exakt syn på historiska situationer". Artikeln är

skriven för nästan femtio år sedan. Den är vald med tanke på diskussionerna som nu förs om *Fontän*. Duchamp är ett av de främsta exemplen på denna överordnade subjektivitet inom konsten.

Innan jag går vidare med receptionen av uppgifterna om Freytag-Loringhovens och Duchamps kopplingar till *Fontän* är en kort sammanfattning av skulpturens historia och attribueringsdiskussionen nödvändig. Sammanfattningen är huvudsakligen baserad på Camfields artikel, Gammels bok samt en artikel av Julian Spalding (före detta chef för Glasgow Museums) och Duchampforskaren Glyn Thompson. Deras artikel, *How Duchamp Stole the Urinal*, publicerades i *Scottish Review of Books* 2014.

I början av april 1917 lämnade Duchamp in den signerade urinoaren till The Society of Independent Artists i New York. Den skulle vara med på en utställning organiserad av föreningen. Utställningen var öppen för alla som betalt medlemsavgift. Den saknade kriterier för vad som skulle anses vara konst. I ett brev daterat den 11 samma månad, från Duchamp till systemen Suzanne Duchamp (Gammel 2003: 223), skrev han: ”En av mina kvinnliga vänner, som hade antagit pseudonymen R. Mutt, sände mig en porslinsurinoar, som skulptur; eftersom det inte fanns något oanständigt över den fanns det ingen anledning att refusera den.” Utställningsledningen beslutade att inte visa den trots protester från styrelseledamöterna Walter Arensberg och Duchamp. Händelserna kring verket och verket i sig själv väckte uppmärksamhet i stadens konstliv. Efteråt fotograferades skulpturen av fotografen Alfred Stieglitz. Bilden trycktes i majnumret av Dadatidskriften *The Blind Man* tillsammans med en text som kritiserade juryns beslut. Något som verkar vara urinoaren syns också på ett fotografi från samma tid taget i Duchamps ateljé, där han temporärt kan ha förvarat verket. Där någonstans slutar spåren efter skulpturen som fysiskt objekt. Den nämns inte igen förrän på 1930-talet och framöver, i olika människors publicerade minnen. Att minnet som källa är svekfullt tar journalisten John Higgs upp i sin essäbok från 2015, *Stranger Than We Can Imagine: Making Sense of the Twentieth Century* (Higgs 2016: 40). Han hänvisar där till Ebblinghauskurvan, använd av psykologer, och anför: ”[B]eigeistringen som åtföljer en god idé [...] kan ofta leda till att många människor tror att idén var deras.” Freytag-Loringhoven intar för övrigt en framträdande plats i boken.

Duchamp själv är en av dem som sagt minst om verket, och då långt efteråt. Däremot har många andra gjort det. Ett av de mest genomgående dragen i det som skrivits om *Fontän* och Duchamp är förekomsten av obekräftade antaganden och påståenden. Det skulle kunna kallas hypotesstapling. Thierry de Duve, professor i konstteori, skriver apropå brevet till systemen, att "Duchamp själv såg omsorgsfullt till att ingen, förutom hans närmast sammansvurna, skulle få reda på" vem som stod bakom verket. Vilka de närmast sammansvurna var preciseras inte. Längre fram gör Duve antagandet att de troligen var Man Ray och Arensberg (Duve 1996: 104–105). Resonemanget leder till att Duchamp blir upphovsperson, just därför att han döljer att han är det, till och med för sin syster. Liknande argument framförs i en kortare artikel av Jennifer Mundy på Londonmuseet Tates hemsida. Också där anförs brevet som det mest sannolika beviset på att Duchamp är *Fontäns* upphovsperson. Tate har en av de signerade kopiorna.

Gammel, Spalding och Thompson stödjer sina argument på empiri. De senare håller till exempel brevet för sant eftersom de har svårt att motivera varför Duchamp i en privat korrespondens med en familjemedlem skulle ljuga om vem som låg bakom *Fontän*. Andra argument för en omattribuering är att den urinoarmodell som Duchamp mycket senare hänvisade till inte salufördes vid tiden för utställningen. Författarna hänvisar också till stilistiska drag och Freytag-Loringhovens föredragna arbetsmaterial. Hon skapade, också 1917, verket *Gud* – ett avloppsrör monterat på en grov träbit. Råheten och intresset för kroppsliga utsöndringar förenar verken. Detta låg mycket långt från Duchamps konst. Ändå framförs på Tates hemsida uppfattningen att "det inte finns något i von Freytag-Loringhovens andra verk som antyder en släktskap med det tänkande som uttrycks i *Fontän*". Argumenten för Duchamp som upphovsperson framförs med emfas. Till Tates fördel måste ändå sägas att av de museer som har en kopia av *Fontän* i sina samlingar är Tate det enda som ens tar upp frågan för genomlysning.

Hur ser receptionshistorien kring den eventuella omattribueringen av *Fontän* ut i övrigt? Efter en kortare kontextualiserande översikt av den akademiska och mediala receptionssituationen i den engelskspråkiga världen ser jag på det massmediala mottagandet av nyheten om den

ifrågasatta attribueringen i Sverige. Mestadels håller jag mig till material av dagstidningstyp. Att undersöka den svenska receptionen har både ett värde i sig och ett värde i förhållande till de historiska diskussionerna av *Fontän* i Sverige, och till Moderna Museets Duchampsamling. Jag tar inte upp den akademiska receptionen i Sverige eftersom den är praktiskt taget obefintlig, men i ett skriftligt examensarbete av Johanna Stillman från Konstfack dyker Freytag-Loringhoven upp (Stillman 2017: 23). Stillman skriver, ur en konstnärs perspektiv, om Freytag-Loringhoven som upphovspersonen bakom *Fontän* och hur hon som bäst betraktas som en marginaliserad konstnärsmusa.

Hur presenteras Freytag-Loringhovens konstnärskap i ett referensverk som *A Dictionary of Modern and Contemporary Art* med Ian Silver och John Glaves-Smith som redaktörer? I nätupplagan från 2015 finns Freytag-Loringhoven med i en artikel med titeln Dada. På hennes sex rader nämns också relationen till *Fontän* och Duchamp: ”Hon har nyligen, kontroversiellt, erkänts som den person vilken initialt var ansvarig” för *Fontän*. Artikeln refererar till den uppmärksammade tidningsartikeln *Did Marcel Duchamp steal Elsa’s Urinal?* av Spalding och Thompson, publicerad 2014 i *The Art Newspaper*, en förkortad version av den ovannämnda artikeln i *Scottish Review of Books*. I uppslagsverkets artikel nämns nästan inga kvinnliga konstnärer trots att de var många inom Dada, se till exempel Ruth Hemus *Dada’s Women*.

Kvinnliga konstnärer, genus- och queerperspektiv har fått mer plats i konsthistorien sedan tiden för Linda Nochlins artikel. Än mera så sedan 1990-talet då Anna-Lena Lindbergs antologi *Konst, kön och blick: Feministiska bildanalyser från renässans till postmodernism*, där Nochlins artikel ingår, kom ut. Men det är också tänkvärt vad Lindberg då skriver i sitt förord till antologin angående genusinriktad konsthistorieforskning (Lindberg 1995: 21). Hon menar att den ”kommit att ses som ett isolerat och politiserat intresseområde, vid sidan av den etablerade forskningsfåran”. Gammels och andras texter kring Freytag-Loringhoven, till exempel konsthistorikern Amelia Jones *Irrational Modernism: A Neurasthenic History of New York Dada*, har fram till 2014 skrivits utanför denna fåra. Att Duchampforskningen har funnits mitt i fåran har knappast gynnat Freytag-Loringhovens inkludering i historieskrivningen.

Vad var det då som hände i media 2014? Spaldings och Thompsons artikel väckte stor uppmärksamhet. *The Art Newspaper* är mer journalistisk i stilen och har mycket stor spridning. Snarare än att presentera nya rön gör artikelförfattarna en effektiv summering av forskningsläget och talar med enfaset om vikten av en omattribuering. Gammels konstnärsbiografi är en av de viktigare angivna källorna för artikeln, men där litteraturvetaren Gammel är försiktigt akademisk agerar Spalding och Thompson utifrån sitt eget rum, konstvärldens, om än i periferin; i det Bourdieu kallar "livsstilarnas rum" (Bourdieu 1996: 169).

Nu får det förnyade intresset för Freytag-Loringhovens konst och *Fontän* genomslag även i Sverige. Den 27 november 2014 lades en filmad intervju med dåvarande överintendenten för Moderna Museet, Daniel Birnbaum, ut på *Svenska Dagbladets* hemsida. Under rubriken "Birnbaum: 'En otrolig upptäckt om det är sant!'". Den refererar till artikeln i *The Art Newspaper*, publicerad i början av månaden. I inledningen säger Birnbaum: "Det här blev jag överraskad över." Längre fram säger han apropå Freytag-Loringhoven: "Jag visste ingenting om henne, jag har hört hennes namn. Det är en otrolig uppgift om det verkligen är sant." Senare får han frågan om en eventuell omattribuering och svarar: "Det där är en bra fråga för jag skulle vilja säga att Duchamps konst inte handlar om objekten utan om alla de konstellationer som finns runt objekten." Och angående vad som skulle kunna kallas den etiska dimensionen: "Det kan ju hända att det är en stöld, men vem var det som gjorde stölden, ja det var Duchamp." Birnbaum står här mitt i det livsstilarnas rum som är museirummet och är bunden till att för institutionens skull försvara denna position. "Det är nästan som att han [Duchamp] på ett försåtligt sätt har skapat ett problem för oss som ska tänka på vad det betyder att ett konstverk är gjort av någon." Birnbaum följer synen på Duchamp som gåtfull, en syn som Duchamp schackspelaren var med och skapade. Som när Linde skriver att han var "en outtömlig fond av gåtor" (Linde 1986: 48).

Mot slutet av intervjun visar sig ett behov av att försvara de personer som verkade på museet på 1960-talet och som genom de täta kontakterna med Duchamp såg till att Stockholmskopian inlemmades i samlingarna, något som bidrog till att legitimera institutionen som ett internationellt modernt museum. "Jag kan inte se att det skulle kasta negativt ljus över

Ulf Linde eller Pontus Hultén [...] men det lägger till nya tankar och ställer intressanta frågor.” Intervjun gör det lättare att förstå de strategier en konstinstitution använder, när den tar emot nyheter som kan leda till förändringar i hur samlingarna ska betraktas. Ett antal museer står inför samma utmaning.

Intervjun med Birnbaum föregicks dagen innan av en artikel i *Svenska Dagbladets* nätupplaga, skriven av tidningens kritiker Clemens Poellinger. Den har titeln ”Baronessa gjorde Duchamps urinoar”. Så här kommenterar Poellinger kopiorna: ”I dag är de utställda på prestigeplats på museer runtom i världen. Baronessan Elsas pionjärinsats – och här blir det hela möjligen konspirationsteoretiskt – förtigs därför att alltför många mäktiga intressen värnar om Marcel Duchamps konsthistoriska huvudroll.” Han påminner oss också om att många kvinnliga konstutövares verk approprierats av män, som Bertolt Brecht, vilken ”publicerade [sina partners verk] under eget namn”.

Hur tar *Dagens Nyheter* upp nyheten? Konstkritikern Birgitta Rubin gör det i en recension med titeln ”Duchamp avklädd och avmystifierad”, publicerad dagen efter Poellingers artikel. Ämnet är den stora Duchamputställningen i Paris samma höst. I förbigående nämner hon att i ”den internationella konstvärlden cirkulerar det nu uppgifter om att Duchamp troligen inte var upphovsman till pissoaren [...] utan i stället baronessan Elsa von Freytag-Loringhoven”. Källan bör vara artikeln i *The Art Newspaper*, men den nämns inte. Detsamma gäller för det övriga materialet. Hon menar vidare att Duchamps brev till systemen kan vara något som pekar i Freytag-Loringhovens riktning men utvecklar inte attribueringsfrågan. Huvudämnet är Duchamp. I december publiceras en recension av Milou Allerholm i samma tidning. Den har titeln ”Drömspel, Ebba Matz möter sin idol Marcel Duchamp”. I slutet förstår man att Allerholm, med en referens till Rubin, är trött på Duchamp när hon om *Fontän* skriver att den mycket väl kan ”vara ett verk av Elsa von Freytag-Loringhoven som Duchamp sonika [sic!] stal efter hennes död” och avslutar: ”Där går kanske gränsen för när bildlån blir bildrån.”

2017 nämner Rubin åter Freytag-Loringhoven, när hon recenserar en utställning på Bildmuseet i Umeå. Hon menar där att ”Elsa von Freytag-Loringhoven är förevigad i tokroliga poser”. I nästa mening nämner hon

att ”häromåret publicerades bevis för att det var baronessan som kläckte idén till att ställa ut en urinoar, vilket Marcel Duchamp fått äran av”. Att attribueringsfrågan tas upp i förbigående, som här, är vanligast i materialet.

Bara en text nämner både Freytag-Loringhoven och Duchamp som upphovspersoner. Det görs i en artikel av konsthistorikern Linda Fagerstöm i *Helsingborgs Dagblad* 2016. Den behandlar Dadas hundraårsjubileum och konstprovokationer under perioden. Attribueringsfrågan följs upp med konstaterandet att med *Fontän* föddes 1917 konceptkonsten. Men om Duchamp inte skapade *Fontän* så kan den inte skrivas in i konceptkonstens historia, annat än som en efterkonstruktion från tiden efter andra världskriget.

Få aktörer förespråkar Freytag-Loringhoven som ensam upphovsperson. En är litteraturkritikern Boel Gerell i *Sydsvenskan* 2015. Recensionen har titeln ”Vikten av punkkolor”. Ämnet är författaren Siri Hustvedts roman *Den lysande världen*, där Freytag-Loringhoven och relationen till *Fontän* finns med, samt en dramatisering av den. Gerell menar, som Hustvedt, att Freytag-Loringhoven skapade verket. Hon skriver också att ”detta är ingen sanning som anammats av någon av institutionerna som betalat mångmiljonbelopp för objekten i tron att de skapats av ett av 1900-talets stora manliga genier”.

Andra skribenter tar upp attribueringsfrågan i mer utomkonstnärliga syften. I en krönika i *Affärsvärlden* 2015 använder debattören Johan Hakelius upphovspersonfrågan för att kritisera det han kallar ”feministiska kretsar”, som enligt honom vill befria mannen. I diskussionen framförs enligt Hakelius ”en hypotes baserad på avslöjandet att det var Elsa von Freytag-Loringhoven [...] som först lät ställa ut en urinoar som konstverk”. Mot slutet konstaterar han att ”den enda konkreta tolkning av manlig frigörelse som jag [...] står bakom är den som ser urinoaren som en förhatlig patriarkal dominanssymbol” och frågar sig varför män måste stå och urinera. I en krönika av Anders Q. Björkman i *Svenska Dagbladet* 2018 blir *Fontän* ett tema, där olika händelser som olika versioner av *Fontän* genomgått, bildar struktur, men hans ärende är att ta upp Svenska Akademien och dess upphöjda status i kulturlivet.

Ett avslutande exempel på hur diskussionerna kring *Fontän* kan se ut är en essä av konstkritikern Dan Jönsson sänd i Sveriges Radios OBS i

september 2017. Titeln är ”Duchamps ’Fountain’: Pissoaren som förändrade världen”. Jönsson säger att ”[p]å senare tid har det spekulerats i om det kanske var [...] Elsa von Freytag-Loringhoven [...] som var [...] upphovspersonen till det som [...] utsetts till nittonhundratalets mest inflytelserika konstverk. Det vore [...] en piruett helt i Duchamps anda.” Detta påminner om vad Birnbaum sade i intervjun 2014: ”Det är nästan som att han [Duchamp] på ett försåtligt sätt har skapat ett problem för oss.” Jönsson fortsätter sedan att tala om verket som Duchamps.

Initialt väcker förändringar nästan alltid motstånd. Egentligen är det inte förvånande att kritiken mot *Fontäns* attribuering i början kom utifrån, mer specifikt från litteraturprofessorn Irene Gammel, som dessutom är kvinna. Bara långsamt har den rört sig från periferin in mot konstens institutionella centrum, i detta fall främst via en pensionerad museichef, en oberoende Duchampspecialist och en journalist. Institutionerna, som ofta leds av män, agerar fortfarande som institutionella grindvakter. Just i fallet *Fontän* gör det investerade kulturella kapitalet att det troligen kommer att ta lång tid innan frågan hamnar på grindens insida; detta gäller också Sverige. Här har receptionen av nyheten varit blandad men det finns en stor skillnad mellan i stort sett tiggande institutioner och massmediala aktörer. De senare tar upp frågan, och stödjer i flera fall omattribueringen, men med ett undantag görs det på ytliga grunder och frågan behandlas mest i förbigående. Med tanke på att Duchamp och *Fontän* har en lång historia i Sverige kan det verka förvånande men ligger ändå i linje med den internationella situationen.

Spalding och Thompson skriver i slutet av artikeln i *Scottish Review of Books* att ”Elsas urinoar var inte en idé ’vald’ av intellektet; den ’sågs’ i ett inspirerat och visionärt ögonblick. Som sådan bekräftar den på nytt synens primat i visuell konst.” Det för oss tillbaka till den dikotomi i bildkonsten som skiljer apolloniskt från dionysiskt och frågan om hur *Fontän* ska tolkas i framtiden: som en kalkylerad intellektuell övning eller som kopplad till den kroppsliga erfarenheten, processen, känslan och intuitionen.

Referenser

- Allerholm, Milou (2014). Drömspel. Ebba Matz möter sin idol Marcel Duchamp. *Dagens Nyheter*, 2014-12-11. www.dn.se/arkiv/kultur/dromspel-ebba-matz-moter-sin-idol-marcel-duchamp/, 2019-02-27.
- Birnbaum, Daniel (2014). ”En otrolig uppgift om det är sant”. Videointervju. *Svenska Dagbladet*, 2014-11-27. <https://www.svd.se/birnbaum-en-otrolig-upptackt-om-det-ar-sant>, 2019-02-27.
- Björkman, Anders Q. (2018). Försöker Akademien skapa konst i stil med urinoaren? *Svenska Dagbladet*, 2018-05-26. <https://www.svd.se/forsoker-akademien-skapa-konst-i-stil-med-urinoaren>, 2019-02-27.
- Bourdieu, Pierre (1996). *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. 8. uppl. Cambridge MA: Routledge och Kegan Paul.
- Bourdieu, Pierre (1994). *Raisons pratiques*. Paris: Editions du Seuil
- Breton, André och Eluard, Paul (1938). *Dictionnaire Abrégé du Surréalisme*. Paris: Galerie des Beaux Arts.
- Cabinet Magazine (2007). *An Overview of the Seventeen Known Versions of Fountain*. http://www.cabinetmagazine.org/issues/27/assets/pdf/duchampchart_updatedo81607.pdf, 2019-01-18.
- Camfield, William A. (1987). Marcel Duchamp's Fountain: Its History and Aesthetics in the Context of 1917. *Dada/Surrealism*, vol 16
- Chilvers, Ian och Graves-Smith, John (2015). *Dada. A Dictionary of Modern and Contemporary Art*. <https://www-oxfordreference-com.ludwig.lub.lu.se/view/10.1093/acref/9780191792229.001.0001/acref-9780191792229-e-653?rsk=y=qB1qbNochresult=684>, 2019-02-27.
- Cottermayer, Holland (2002). The Mama of Dada. *New York Times*. <https://www.nytimes.com/2002/05/19/books/the-mama-of-dada.html>, 2019-02-27.
- Duve, Thierry de (1996). *Kant after Duchamp*, Cambridge MA: The MIT Press.
- Fagerström, Linda (2016). Konsten att ge fan i allt. *Helsingborgs Dagblad*, 2016-12-03.
- Gammel, Irene och Zelazo, Suzanne (2011). *Body Sweats: The Uncensored Writings of Elsa von Freytag-Loringhoven*. Massachusetts: MIT Press.
- Gammel, Irene (1995). Breaking the Bonds of Discretion: Baroness Elsa and the Female Sexual Confession. *Tulsa Studies in Women's Literature*, 14(1):149–166.
- Gammel, Irene (2003). *Baroness Elsa: Gender, Dada and Everyday Modernity*. 2. uppl. Massachusetts: MIT Press.
- Gerrell, Boel (2015). Vikten av punkkulor. Hustvedts skarpa kritik av konstvärlden på scenen. *Sydsvenskan*, 2015-05-12.
- Gerner, Kristian (2015). Förord. Gerner, Kristian (red.). *Vad hade hänt om: åtta kontrafaktiska historier*. Lund: Historiska media.
- Hakelius, Johan (2015). Vad vill feministerna befria mig ifrån? *Affärsvärlden*, 2015-05-21. <https://www.affarsvarlden.se/premium-nyheter/vad-vill-feministerna-befria-mig-ifran-6776263>, 2019-02-27.

- Halperin, David M. (2003). The Normalization of Queer Theory. *Journal of Homosexuality*, 45(2-4):339-343.
- Harding, James M. (2010). *Cutting Performances: Collage Events, Feminist Artists, and the American Avant-Garde*. 4 uppl. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Hemus, Ruth (2009). *Dada's Women*. New Haven och London: Yale University Press.
- Higgs, John (2016). *Stranger Than we Can Imagine. Making Sense of the Twentieth Century*. Pocketupplaga. London: Weidenfeld och Nicolson.
- Holst-Ekström, Måns (1999). Act! Holst-Ekström, Måns (red.). *Body Act, An international Performance Weekend in Malmö October 17-18, 1998*. Malmö: Tryckeriteknik AB.
- Jones, Amelia (2004). *Irrational Modernism: A neurasthenic History of New York Dada*. Cambridge MA: The MIT Press.
- Jury, Louise (2004). "Fountain" most influential piece of modern art. *Independent*, 2004-12-02. <https://www.independent.co.uk/news/uk/this-britain/fountain-most-influential-piece-of-modern-art-673625.html>, 2019-03-20.
- Jönsson, Dan (2017). Duchamps "Fountain": Pissoaren som förändrade världen. Sveriges Radio OBS, 2017-09-14. <https://sverigesradio.se/sida/avsnitt/960157?programid=503,> 2019-02-27.
- Kemp, Wolfgang (1998). The Work of Art and Its Beholder: The Methodology of the Aesthetic of Reception. Cheetham, Mark A. (red.). *The Subjects of Art History: Historical Objects in Contemporary Perspectives*. Cambridge: Cambridge UP.
- Kosuth, Joseph (2006). Konsten efter filosofin. Wallenstein, Sven-Olov (red.). *Kairos II Konceptkonst*. Stockholm: Raster Förlag.
- Lindberg, Anna Lena (1995). Inledning. Lindberg, Anna Lena (red.). *Konst, kön och blick: Feministiska bildanalyser från renässans till postmodernism*. Stockholm: Norstedts Förlag.
- Linde, Ulf (1986). *Marcel Duchamp*. Stockholm: Rabén och Sjögren.
- Lippard, Lucy (red.) (2007). *Dadas on Art: Tzara, Arp, Duchamp and Others*. London: Dover Publications.
- Mundy, Jennifer (2015). Marcel Duchamp, Fountain, 1917, Replica 1964. Fountain. *Tate*, 2015-08. Augusti. [https://www.tate.org.uk/art/artworks/duchamp-fountain-to7573,](https://www.tate.org.uk/art/artworks/duchamp-fountain-to7573) 2019-02-27.
- Nietzsche, Friedrich (1902). *Tragediens födelse*. Stockholm: C och E Gernandts förlags AB.
- Nochlin, Linda (1995). Varför har det inte funnits några stora kvinnliga konstnärer. Lindberg, Anna Lena (red.). *Konst, kön och blick: Feministiska bildanalyser från renässans till postmodernism*. Stockholm: Norstedts Förlag.
- Olsson, Freddy m.fl. (red.) (1981). *Andra hälften av avantgardet 1910-1940*. Stockholm: Bokomotiv Förlags AB.
- Poellinger, Clemens (2014). Baronessa gjorde Duchamps urinoar. *Svenska Dagbladet*, 2014-11-26. <https://www.svd.se/baronessa-gjorde-duchamps-urinoar>, 2019-02-27.
- Rubin, Birgitta (2014). Duchamp avklädd och avmystifierad. *Dagens Nyheter*, 2014-11-27. <https://www.dn.se/arkiv/kultur/duchamp-avkladd-och-avmystifierad/>, 2019-02-27.
- Rubin, Birgitta (2017). Dadaisternas anda går igen. *Dagens Nyheter*, 2017-12-14. <https://www.dn.se/kultur-noje/konst-form/dadaisterna-anda-gar-igen/>, 2019-02-27.

- Sanouillet, Michel och Peterson, Elmer (red) (1989). *The Writings of Marcel Duchamp*. Boston MA: Da Capo Press
- Spalding, Julian och Thompson, Glyn (2014). Did Marcel Duchamp steal Elsa's Urinal? *The Art Newspaper*, 2014-11.
- Spalding, Julian och Thompson, Glyn (2014). How Duchamp Stole the Urinal. *Scottish Review of Books*, 2014-11-04. <https://www.scottishreviewofbooks.org/2014/11/how-duchamp-stole-the-urinal/>, 2019-02-27.
- Stillman, Johanna (2017). *Love Song*. Masteruppsats, Konstfack.

Den intermediale Sherlock Holmes.

Mikael Askander

Ett enda ord kan räcka: ”Elementärt!” Och visuellt avkodar de flesta av oss en bild som visar en pipa och ett förstoringsglas. Mer behövs inte, associationerna leder i en och samma riktning – Sherlock Holmes. Det rör sig om en av de allra mest kända romankaraktärerna i hela litteraturhistorien. Sir Arthur Conan Doyle (1859–1930) släppte fram sin skapelse för första gången år 1887, i berättelsen *En studie i rött* (*A Study in Scarlet*). Doyles samlade produktion om Sherlock Holmes kom att omfatta fyra romaner och femtiosex noveller, samlade i fyra novellsamlingar. Den sista boken, novellsamlingen *The Casebook of Sherlock Holmes*, publicerades år 1927.

Ända sedan Doyles dagar har Sherlock Holmes visat sig vara synnerligen seglivad; ständigt har det dykt upp nya versioner av Doyles berättelser, men också nytolkningar och mer eller mindre tydliga allusioner till eller omskrivningar av Holmes-konceptet (se fig. 1 för några exempel i mängden). En förklaring till denna uthållighet och det faktum att Sherlock Holmes gång efter annan finner nya generationer av beundrare står att finna i själva karaktären Holmes, så som denne utformades av Doyle, menar författaren Lyndsay Faye i sin uppslagsrika och läsvärda introduktion till antologin *Sherlock and Transmedia Fandom. Essays on the BBC Series* (2012). Faye skriver att:

Sherlock Holmes as a popular heroic figure displays a remarkable level of tantalizing opacity. [...] Therein lies the magic, I would posit, both for fans and for Sherlockians, at least for those inclined to create their own transformative works (Faye, 2012, s. 5–6).

Med det sistnämnda syftar Faye på all den så kallade ”fan fiction” som genom åren har skrivits och producerats av beundrare av Sherlock Holmes. Här syns alltså enligt Faye en förklaring till den omfattande fascinationen inför Holmes, i detektivens gäckande framtoning. Det är själva ogenomskinligheten (*opacity*) som lockar till ständiga nytolkningar och försök att förstå och förklara. Sherlock Holmes är med andra ord en gåta, en gåta vi alla söker – och gillar att söka – svaret på.

Spridningen av Sherlock Holmes-konceptet i och genom en rad olika medier, konstarter och plattformar är ingalunda något sentida fenomen. Redan när Doyle hade börjat publicera sina första romaner och noveller under sent 1800-tal, och sedan under tidigt 1900-tal, blev det en populär företeelse att omskriva och omgestalta Sherlock Holmes på scen, på film och i radiodramatikens form. Längre fram under 1900-talet blev Holmes också en av de mest populära skönlitterära figurerna att basera TV-serier på (Boström, 2013, s. 84–85; 178–179; 230–235; 455–457). Och attraktionskraften tycks inte avta. Under den senaste tioårsperioden har det fortsatt på den inslagna vägen: mängder av nya Holmes-varianter har sett dagens ljus.

I det följande ska jag lyfta fram ett antal exempel på hur Sherlock Holmes under 2010-talet i olika former har manifesterat sig lite varstans omkring oss. Den grundläggande tesen är att Sherlock Holmes, såväl historiskt som i samtiden, framträder i intermedialt kommunicerad form. Under 2010-talet blir det dessutom påkallat att förstå mästardetektivens olika intermediala skepnader utifrån digitala sammanhang av olika slag, och detta återkommer jag till längre fram.

Intermedialitet

Intermediala studier är ett forskningsfält på framväxt. Det är till sin karaktär tvärvetenskapligt. Intermedialitet handlar om olika medier och olika typer av medier i samspel, eller relaterade till varandra. Med termen ”medium” avses inom intermedialitetsforskningen oftast (men inte endast) så kallade basmedier, det vill säga ord, bild och ljud (Askander, 2017, s. 89–90; Elleström, 2010, s. 27; Bruhn, 2016, s. 19; Lund, 2002, s. 12). Huvudsakligen kan en tala om två olika grundläggande typer av

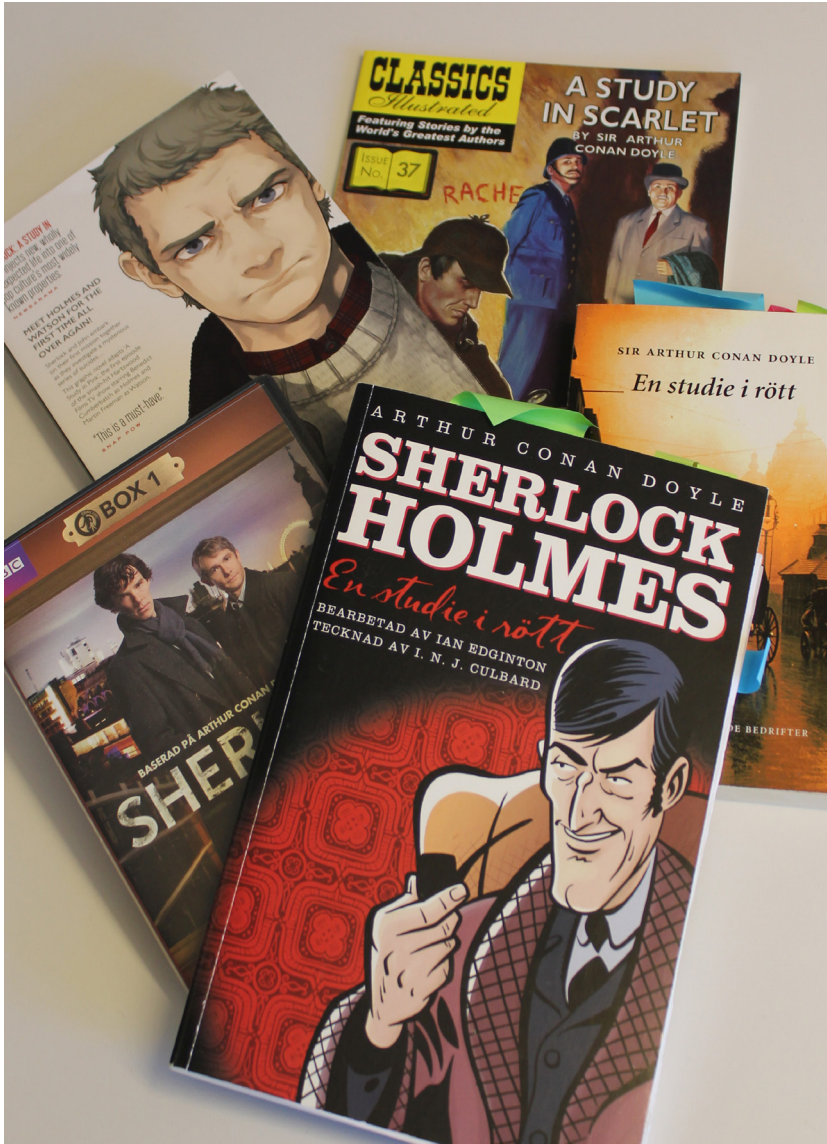

Fig. 1. Foto: Åsa Lundgren

intermedialitet: dels kombinationer av medier, dels transpositioneringar/förflyttningar av något som uttryckts i ett medialt sammanhang, och som flyttats till (minst) ett annat medialt sammanhang (Bruhn, 2016, s. 25–27). Ett tydligt exempel på sistnämnda kategori utgörs av filmatiseringar av litterära texter. Även filmer och TV-serier, vars berättelser och/eller koncept görs om till olika typer av spel, hör hemma i denna kategori.

Snart sagt alla tänkbara former av intermedialitet kan identifieras med utgångspunkt i Sherlock Holmes-berättelserna. Här återfinns kombinationer av alla de slag, såsom ord-och-bild-relationer i serieromaner och i illustrerade romaner och noveller. I audiovisuella format, som film och TV, handlar det om rörliga bilder i kombination med ljud (inklusive musik) och (både muntlig och skriftlig) text. I spel tillkommer också en dimension av interaktivitet.

Vidare kretsar mycket av spridningen av Sherlock Holmes-materialet över mediegränserna om intermediala transpositioneringar: en berättelse överflyttas exempelvis från romanens form till vita dukens filmformat. Doyle- och Holmes-experten Mattias Boström redogör också övertygande för hur dessa förflyttningar konkret ägde rum redan tidigt i Holmes ”karriär”: någon vid en teater hade läst och gillat någon av Sherlock Holmes-historierna, och bearbetade den sedan för scenen; senare inspirerades olika människor i filmbranschen av scenkonstens framställningar. Det är också belagt att de flesta som tog och har tagit Sherlock Holmes-karaktern vidare tydligt lät sig influeras av de illustrationer som följde med många av Doyles berättelser. Sidney Paget torde vara den mest berömde och inflytelserike illustratören i dessa sammanhang (Boström, 2013, s. 148–149; s. 230–232). Likheter mellan Pagets tecknade version av detektiven och de många skådespelare som genom åren kom att gestalta Holmes är slående.

Andra typer av frågor som kan föras fram inom intermediala teoretiska ramverk rör exempelvis frågan om hur de litterära berättelserna via sitt verbalspråkliga, skrivna teckensystem gestaltar andra konstarter, medier och kommunikationsformer. Exempelvis är musik i Sherlock Holmes-sammanhang en icke betydelselös aspekt att vrida och vända på för att komplettera en viss analys av ett visst verk. Bland annat bevisas konserter, och Holmes själv spelar emellanåt fiol, när han vankar omkring i lägenheten

på Baker Street 221 B, och grubblar på något av alla de fall som han har råkat dras in i. Att analysera exempel som dessa handlar om att dels identifiera och kategorisera de olika mediala egenskaperna, dels analysera hur mening produceras via de samverkande medierna.

Fig. 2. Skärmdump, inlägg på tidningen *Gaffa*:s Facebooksida, som visar bild och länk till artikel om Spotify (10.3.2018).

Ett annat sätt att förstå intermediala fenomen möjliggörs genom begreppet ”kulturell ikon”. Enligt Hans Lund är en kulturell ikon ”en företeelse som rör sig inom alla mediegenrer, både de visuella, de textliga och de tonande”, och vidare: något ”som satt sig fast i det allmänna minnet under kortare eller längre tid” (Lund, 2012, s. 13). Lund betonar också att det inte enbart handlar om den mediala konstruktionen eller någon artefakt i sig, utan att det är ”ett sätt att läsa”, och att den kulturella ikonen uppstår i läsarens/betraktarens kunskap om relationerna mellan ett original och olika parafraser på det. Att läkaren House och hans kollega Wilson i TV-serien *House* (se nedan, i avsnittet om TV-serier) kan läsas som något av en parafras på Holmes och Watson blir därmed tydligt.

Det är med andra ord inte svårt att argumentera för att Sherlock Holmes har kommit att bli en synnerligen väletablerad kulturell ikon, en som numera framträder också på nätet och i sociala medier. Såväl mem som marknadsföringsmaterial blir inte sällan ett slags kulturella ikoner – om än tidsbegränsade sådana. I fig. 2 syns ett exempel på hur musikstreamingtjänsten Spotify uppmärksammas i en artikel i musiktidningen *Gaffa* (10.3.2018). Texten ledsagas av ett bildmontage, där en mycket välkänd silhuett/profil syns. Det går inte att ta miste på vem förstoringsglaset, pipan och deerstalker-hatten tillhör.

I det närmast följande ska jag peka på ett antal exempel, som också visar variationsrikedomen i detta universum av omskrivningar, omtolkningar, hyllningar och humoristiska blinkningar.

2010-talets Sherlock Holmes - intermediala och digitala perspektiv

Sherlock Holmes har alltså kommit att bli en utgångspunkt för böcker, pjäser, filmer, TV-serier, spel, men också andra, lite mer ovanliga verksamheter. År 2015 slogs exempelvis dörrarna upp till Sherlocked i Malmö. Det är ett så kallat ”escape room”, ett format som går ut på att en tillsammans med några vänner bokar in sig som grupp och under cirka en timmes tid blir inlåst i något av rummen. Sedan ska gruppen – i Sherlock Holmes anda – med hjälp av olika ledtrådar knäcka koden och ta sig ut ur det låsta rummet. Det hela artar sig till en form av

rollspel, där gåtan kollektivt löses genom att gruppmedlemmarna sätter samman delar, såsom olika prylar, skrivna texter, samtal, bilder med mera, till en intermedial helhet som ger svaret. Det rollspelsliknande och lite teatrala draget förstärks också i de fall då gästerna har klätt sig i kläder som för tankarna till Sherlock Holmes och sent engelskt 1800-tal. Sherlockeds hemsida kombinerar såväl bild- som textmaterial i sitt upplägg, och på sociala medier laddas bilder också upp av olika kompisgäng efter avslutade uppdrag (se hemsidan Sherlocked.se och den officiella Facebooksidan Sherlocked).

Filmer

Sherlock Holmes är en av de mest filmatiserade karaktärerna någonsin. Under 2010-talet fanns inga tecken på att en sådan tendens skulle avta. Filmerna (som i urval diskuteras i det följande) utgör audiovisuella kombinationer av ord i muntlig och tryckt form, ljud som hör till och utgår från händelseförloppet och visualiteten i de rörliga bilder som avbildar karaktärer, miljöer och allehanda ting. Dessutom, till skillnad från de tecknade serierna, ligger filmmusik i långa partier som ett ljudlandskap mer eller mindre i bakgrunden. Musiken i en film bidrar till att understryka budskap och teman. Ibland utgår musik också ifrån själva berättelsens verklighet (så kallad intradiegetisk musik), i fallet Holmes exempelvis när han plinkar på sin fiol. I många fall är Sherlock Holmes-filmer rena filmatiseringar av Doyles berättelser, och är då att betrakta som intermediala transpositioneringar, från boksidan till filmduken. Som ovan nämnts, händer det emellertid också att det dyker upp nyskrivna historier; detta syns också i de exempel som lyfts fram i det följande.

Stor medial uppmärksamhet kom Guy Ritchies två filmer om Holmes och Watson att få. Holmes spelas här av Robert Downey Jr. och Watson av den brittiske skådespelaren Jude Law. År 2009 hade den första, *Sherlock Holmes*, premiär. Den andra filmen, *Sherlock Holmes: A Game of Shadows*, kom år 2011. Ritchie har inte utgått från Doyles originalberättelser, utan här får publiken möta en actionartad framställning med gott om slagsmål och hårt leverne för de båda hjältarna, där de rör sig i Londons undre värld på jakt efter seriemördaren Blackwood.

En animerad variant, främst riktad till en yngre publik, dök upp på biorepertoaren i Sverige under våren 2018: *Sherlock Gnomes* (på svenska: *Mästerdetektiven Sherlock Gnomes*). Det är en uppföljare till *Gnomeo och Julia* (2011) och historien utgår ifrån ett gäng trädgårdstomtar som får liv. Tomte efter tomte kidnappas av en mystisk förövare och det hela blir till ett fall för mästerdetektiven. Noteras kan också att filmmusiken är skriven av Elton John.

I januari 2019 hade komedin *Holmes och Watson* (2018) svensk biopremiär. Filmen regisserades av Etan Cohen och i huvudrollen som Holmes syns den amerikanske skådespelaren Will Ferrell. Handlingen byggs upp kring ett mordhot mot drottning Victoria, och är en historia som inte utgår ifrån någon av Doyle's originalberättelser. Filmen fick både i Sverige och utomlands dåliga betyg av flertalet kritiker, bland annat för de många låga skämten om sex och droger.

TV-serier

Länge dominerades föreställningar om tv-mediet, inklusive olika typer av drama-tv-serier, av kritiska synpunkter och låga värdeomdömen, Television ansågs fördummande och kommersiell. Under 2000-talet kom detta att i rask takt förändras. Numera har tv-serien som berättelseformat kommit att åtnjuta betydligt högre status, och många fler aktörer – som exempelvis Netflix och HBO – i det digitalt streamande medielandskapet deltar i konkurrensen om tittarna och pengarna (Snickars, 2013). Den brittiska tv-serien *Sherlock* blev en stor succé hos kritiker och publik när den började sändas 2010. Många och mycket aktiva blev också de fan-kulturer som via olika kanaler och forum på nätet föresatte sig att i detalj diskutera olika aspekter av serien. Producenterna bakom såväl *Sherlock* som andra TV-serie-succéer under innevarande decennium har också i sina serier på olika sätt byggt in relationer till de digitala och sociala medierna – för att engagera den tänkta digitalt medvetna publiken. *Sherlock* blir på så sätt ett tidens tecken i 2010-talets mediala sammanhang.

Tv-serien som format för berättande uppvisar av naturliga skäl samma typer av intermediala drag som är fallet med film (se ovan). En sak som skiljer de båda formaten åt är att en tv-serie berättas episodiskt, kring en

huvudhandling med återkommande karaktärer och miljöer. I fallet Sherlock Holmes har det oftast ändå handlat om att hela episoder/avsnitt blir som (korta) filmer och filmatiseringar av olika noveller och romaner. En annan iakttagelse som här kan göras rör den titelvinjett som inleder varje episod av en TV-serie. Titelvinjetten återkommer i början av varje avsnitt och kan jämföras med hur en bok läses under en längre tid: då blickar läsaren gång efter annan på ett och samma bokomslag. Titelvinjetten blir med andra ord en form av bokomslag för tv-serien, med liknande funktioner.

En inte helt uppenbar Sherlock Holmes-gestaltning står att finna i den ovannämnda amerikanska tv-serien *House* (Fox, tv-serie, 2004–2012). Här är det läkaren House och hans assistent Wilson som bär namnlikhet med Doyles originalpar Holmes och Watson. I stället för att lösa kriminalgåtor handlar det här om att lösa medicinska mysterier. Läkarvarianten är välfunnen av många skäl, exempelvis var ju Doyle själv läkare, och fick enligt uppgift inspiration till Sherlock Holmes slutledningsförmåga från en av sina lärare under läkarutbildningen (Boström, s. 11–14; 30–31).

I *Elementary* (CBS, 2012–) utspelar sig berättelsen i 2010-talets New York. Sherlock Holmes är i denna historia en konsulterande detektiv som tidigare har arbetat för Scotland Yard, men som därefter hamnade i ett träska av drogproblem och flydde till New York. Efter behandling börjar han arbeta för polisen i New York. Värt att notera är att Holmes assistent Watson här inte är en John utan en kvinna, Joan, som spelas av den kända skådespelaren Lucy Liu. Hon får i uppdrag att hålla Holmes under uppsikt. Holmes spelas av Johnny Lee Miller.

BBC:s tv-serie *Sherlock* började sändas 2010 och har hittills visats under fyra säsonger (också i Sverige, i SVT). I *Sherlock* är platsen fortfarande London, men handlingen har flyttats fram till 2000-talet, och de digitala teknologierna spelar en viktig roll som inslag i Watsons och Holmes vardag som brottsbekämpare. Historierna här är uppbyggda (men mer eller mindre omstuvade och varierade) kring Doyles berättelser, och det blinkas friskt till både originalet och dess olika fan-kulturer.

Tecknade serier

Författaren Ian Edgingtons och tecknaren Ian Culbards serieversioner av Doyles romaner (i svensk översättning, på Apart förlag): *En studie i rött*, *Baskervilles hund*, *De fyras tecken* och *Fruktans dal* (*A Study in Scarlet*, *The Hound of the Baskervilles*, *The Sign of the Four* och *Valley of Fear*) ligger mycket nära Doyles originalberättelser. I Sverige publicerades serieversionen av *En studie i rött* först i svartvitt, i serietidningen *Agent X9*, i fyra delar/nummer år 2011. Teckningarna går i en tämligen traditionell, klassisk serieteckningsstil, med (i serieromanens version) färgrika rutor och skarpa konturer. Här handlar det om dels intermediala kombinationer av bilder med pratbubblornas och textrutornas ord, dels om förflyttningen/transpositioneringen av Doyles romaner till serieromanens format.

TV-serien *Sherlock* har också satt avtryck i serievärlden. Den grafiska romanen i manga-stil, *Sherlock: A Study in Pink*, (syns i bild i fig. 1) bygger på Moffatts och Gattis manus till tv-seriens första episod, och Holmes och Watson är här porträtterade, inte enligt Sidney Pagets estetik utan med utgångspunkt i skådespelarna Benedict Cumberbatch (Holmes) och Martin Freeman (Watson) från just *Sherlock*.

Den digitale Sherlock Holmes

Ett utmärkt exempel på, och utgångspunkt för diskussioner om digitalisering av olika slag, utgör just BBC:s ovan nämnda tv-serie *Sherlock*. Här är alltså Holmes och Watsons äventyr framflyttade i tid, till 2010-talets London. Holmes är som hos Doyle sinnebilden av ett geni, och i denna vår digitala samtid blir han något av ett underbarn vad gäller att hantera mobiltelefoner och datorer. Han har också en hemsida, "The Art of Deduction", och hans sätt att sms:a såväl polis som journalister, i alla möjliga och omöjliga sammanhang, framstår närmast som trollkonster för de inblandade. I inledningen till första episoden (*A Study in Pink*) får plötsligt alla journalister och poliser vid en presskonferens samtidigt sms som kommenterar polisens utsagor om mordhistorien ifråga. Textmeddelandena syns både på mobiltelefonerna och direkt lagda i

bildfältet: digitalt medierad text lagd över bild på det sättet är ett vanligt förekommande grepp i seriens estetik (se Wendt, 2015).

Vidare skriver Watson i *Sherlock*-episoderna inte dagbok, som i Doyles originalberättelser, utan kommunicerar via en blogg (som ju bland annat kan ses som vår tids re-medierade form av dagbok). Såväl bloggen som hemsidan återfinns också på riktigt på nätet, och ska ge sken av att en verklig Holmes och en verklig Watson här kommunicerar det de har upplevt i fiktionens värld i tv-serien, till tv-tittare och fans världen över (greppet är inte unikt, det förekom redan på ett likartat sätt i samband med tv-serien *Mad Men*, se Jenkins, Ford, Green, 2014, s. 51–55). Hur kriminallitteraturen som genre har påverkats av digitaliseringens intåg blir också tydligt, och kan göras till ämne för närmare och vidare studier i form av komparativa undersökningar av likheter och skillnader mellan bok och film, mellan Doyles texter och exempelvis BBC:s version.

Ett annat i dessa sammanhang typiskt inslag i just *A Study in Pink* återfinns i det faktum att en av de viktigaste pusselbitarna i mordmysteriet utgörs av ordet "Rache", som ett mordoffer i dödsögonblicket hann skriva ner. Kvinnan ifråga hade försökt skriva "Rachel", namnet på hennes dotter, vilket Holmes till slut förstår är lösenordet till kvinnans e-postkonto. På så sätt kan mordmysteriet rullas upp: genom att nyckeln till digitala medier i form av e-post och lösenord avslöjas. En blinkning till Doyles originalberättelse *A Study in Scarlet* infinner sig här också: hos Doyle skrivs namnet av en manlig mördare, men tolkas då som det tyska ordet för hämnd, "Rache". Polisen hos Doyle gissar att det är namnet "Rachel" som offret försökte skriva, vilket Holmes viftar bort. I BBC:s version är det tvärtom så att polis och kriminaltekniker gissar på "Rache", medan Holmes här viftar bort *det* och förklarar att det självklart är namnet "Rachel" det är fråga om (vilket det alltså också visar sig vara i tv-versionen).

Det är inte svårt att finna exempel på genusrelaterade frågeställningar som är av intresse för förståelsen av Sherlock Holmes-konceptet, och sådana aspekter framträder också i flera digitala sammanhang. Exempelvis kan iakttagelser av en homoerotisk spänning mellan Watson och Holmes göras. Detta sätt att tolka relationen mellan de två hjältarna har framträtt mer eller mindre tydliggjort i olika fan-klubbar och intressegemenskaper, inte minst i olika webbaserade forum. Som exempel kan nämnas

hashtaggarna #sherlockholmes1, #sherlockholmes2, etc. på Instagram, som uteslutande uppehåller sig vid BBC:s *Sherlock*, och som i ord och bild och med glimten i ögat gör poänger av en påstådd/önskad fysisk kärleksrelation mellan Holmes och Watson. Noteringar som dessa tydliggör också ytterligare tendensen att Sherlock Holmes, och allt som har med gestalten och berättelserna att göra, allt mer digitaliseras, på en rad olika sätt. En av många finesser med tv-serien *Sherlock* är att manusförfattarna gång efter annan gör blinkningar till dessa (och andra) fan-diskurser (Polasek, 2012, s. 53).

Under 2010-talet har som synes Sherlock Holmes vägrat att lämna scenen, eller scenerna. Decenniet har blivit ett veritabelt Sherlock Holmes-decennium, och kan sägas präglas av såväl Doyle-trogna versioner, som mer fantasifulla varianter. I föreliggande text har jag också velat visa fram olika former av vad som kan betecknas som något nytt för gestaltningarna av Doyles mästerdetektiv under denna tioårsperiod: den digitaliserade Sherlock Holmes. Den intermediale Sherlock Holmes rör sig således också över gränsen mellan analoga och digitala kulturer, och det är sannolikt en rörelse som bara har börjat.¹

Referenser

- Askander, Mikael (2017). *Poesier och kombinationer. Bruno K. Öijers intermediala poesi*. Lund: Lund Studies in Arts and Cultural Sciences 12.
- Boström, Mattias (2018). *Från Holmes till Sherlock*. Stockholm: Piratförlaget.
- Bruhn, Jørgen (2016). *The Intermediality of Narrative Literature. Medialities Matter*. London: Palgrave Macmillan.

¹ Sherlock Holmes förblir konstanten och intresset för mästerdetektiven tycks aldrig avta. Ovan har endast ett smärre antal möjliga utgångspunkter för diskussioner och tolkningar anförts. För den som är fortsatt intresserad av att veta mer om Sherlock Holmes kan åtminstone två lästips ges. Mattias Boströms *Från Holmes till Sherlock* (som också finns i engelsk översättning) är en perspektivrik och detaljerad översikt över allt som har med Doyle och Sherlock Holmes att göra, och sveper ända in i vår egen tid. En annan bok av intresse i detta sammanhang är den redan nämnda antologin *Sherlock and Transmedia Fandom*, sammanställd av Kristina Busse och Louisa Ellen Stein, med fokus på BBC:s tv-produktion *Sherlock*. Se vidare källförteckningen för fullständig information om dessa två titlar.

- Clüver, Claus (2007). *Intermediality and Interarts Studies*. Arvidson, Mats, Askander, Mikael, Bruhn, Führer, Heidrun (red.) *Changing Borders. Contemporary Positions in Intermediality*. Lund: Intermedia Studies Press.
- Doyle, Arthur Conan (1887/1888). *A Study in Scarlet*, London: Ward Lock och Co.
- Elleström, Lars (2010). The Modalities of Media. A Model for Understanding Intermedial Relations. *Media borders, multimodality and intermediality*. London: Palgrave Macmillan.
- Gaffa, 2018-03-10. Bildmontage föreställande Sherlock Holmes, fotomontage Istockphoto. <https://gaffa.se/nyhet/126408/spotify-tar-nya-tag-mot-bedragare>, 2018-12-30.
- Instagram: hashtagarna #sherlockholmes, numrerade 1–4.
- Jenkins, Henry, Ford, Sam och Green, Joshua (2014). *Spridbar media: att skapa värde och mening i en nätverkad kultur*. Göteborg: Daidalos.
- Lund, Hans (2012). *Kulturella ikoner i text, musik och bild*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Lund, Hans 2002. *Intermedialitet. Ord, bild och ton i samspel*. Lund: Studentlitteratur.
- Polasek, Ashley D (2012). Winning 'The Grand Game': Sherlock and the Fragmentation of Fan Discourse. Stein, Louisa Ellen och Busse, Kristina (red.). *Sherlock and Transmedia Fandom: Essays on the BBC Series*. Jefferson, N.C.: McFarland.
- Snickars, Pelle 2013. Om digitala TV-serier, i *SvD*, 13.4.2013, se: <https://pellesnickars.se/2013/04/om-digitala-tv-serier-i-svd/>, 2013-04-13.
- Stein, Louisa Ellen och Busse, Kristina (red.) (2012). *Sherlock and Transmedia Fandom: Essays on the BBC Series*. Jefferson, N.C.: McFarland.
- Wendt, Silja (2015). *Texting Sherlock. An intermedial analysis of visual intra-diegetic text in the TV-series Sherlock*. Kandidatuppsats i intermediala studier, Lunds universitet.

Sherlock Holmes på TV, film, böcker (omnämnda)

TV-serier

- Sherlock* (BBC, 2010–).
- House* (FOX, 2004–2012).
- Elementary* (CBS, 2012–).

Filmer

- Sherlock Holmes* (regi: Guy Ritchie, 2009).
- Sherlock Holmes: A Game of Shadows* (regi: Guy Ritchie, 2011).
- Sherlock Gnomes* (regi: John Stevenson, animerad film, 2018).
- Holmes och Watson* (regi: Etan Cohen, 2018).

Böcker i urval

- Moffat, Steven och Jay Mark Gatiss, *Sherlock: A Study in Pink* (2016).
- Ian Edgingtons och I. N. J. Culbards serieromaner:
En studie i rött (Doyles original: 1887, denna till svenska översatta serieroman, 2014).

DEN INTERMEDIALE SHERLOCK HOLMES

De fyra tecken (1890, 2015).

Baskervilles hund (1902, 2016).

Fruktans dal (och 1915, 2017).

Övrigt

Sherlocked (escape room, Malmö), se Sherlocked.se och Sherlocked på Facebook.

”Jag vill inte ha ett repetitivt jobb.” Om modevetenskap som ämne och synen på det kreativa arbetet.

Philip Warkander

”Mode är så brett och varierat, jag kan jobba med vad som helst.”

”Jag vill inte ha ett repetitivt jobb.”

”Jag vill arbeta med mitt intresse.”

”Jag vill bidra med en kritisk röst.”

”Jag vill jobba med min egen grej.”

”Mode innebär rörelse, det rör på sig hela tiden, det är därför jag vill jobba med det.”

Våren 2017 ställde jag frågan ”vad vill du arbeta med efter examen?” till en grupp studenter som då läste sista terminen av det modevetenskapliga kandidatprogrammet vid Institutionen för kulturvetenskaper. Citaten ovan är en del av de svar som jag fick. Bakgrunden till min frågeställning var att jag vid samma tidpunkt höll på att avsluta materialinsamlingen för ett större forskningsprojekt med syfte att studera hur kreativt arbete inom svensk modeindustri är organiserat.¹ Under två års tid hade jag genomfört intervjuer med olika branschaktörer, primärt formgivare, stylist,

¹ Studien finansierades av en donation skänkt av Helsingborgs handelsförening, med syfte att stärka den modevetenskapliga forskningen på Campus Helsingborg, där avdelningen för modevetenskap bedriver sin undervisning.

makeupartister, hårstylist, modeller och fotografer. Dels var jag intresserad av frågor om inflytande, självständighet och agens i relation till den kreativa processen; dels ville jag studera hur myten om det kreativa arbetet som särskilt meningsskapande var konstruerad. Nu, när forskningsprojektet befann sig i sin slutfas, var jag nyfiken på hur studenterna, som än så länge saknade praktisk arbetslivserfarenhet från modebranschen, resonerade kring ett framtida arbetsliv i modets tjänst. Hur såg deras bild av kreativt arbete ut, vad var det hos ett möjligt framtida arbetsliv inom mode som lockade dem och vad kunde detta i förlängningen säga om relationen mellan modevetenskap som akademiskt ämne och mode som industri?

Modebranschen är ingen självständig enhet, isolerad från andra industrier, utan ingår i det större fältet kulturella och kreativa näringar. Det som utmärker dessa näringar är den typ av produkt – exempelvis konst, litteratur, reklam, tidningar, film och musik – som dessa näringar producerar, ofta präglad av en hög grad av symboliskt kapital (Hesmondhalgh 2013: 7). Men det finns också ytterligare gemensamma nämnare, gällande sättet som det kreativa arbetet ofta organiseras på: visstidsanställningar, frilansuppdrag och allmänt osäkra arbetsvillkor tillhör vanligheterna för dem som arbetar inom fältet. De som arbetar på det här sättet brukar sägas tillhöra gruppen ”prekariat”, ett begrepp skapat genom kombinationen av ”prekär” och ”proletariat” (Gill och Pratt 2008: 3). Termen är intressant inte minst ur ett historiskt perspektiv, där de senare årens snabba ökning av tillfälliga arbeten försvagat det tidigare traditionella sättet att organisera sig kollektivt utifrån typ av tjänst och position inom arbetslivet. Särskilt tydligt framstår utvecklingen ur ett svenskt perspektiv: Sveriges socialdemokratiska arbetareparti har sedan grundandet 1889 varit tätt sammanflätat med fackföreningarna och deras sätt att organisera sig. Frågan om arbetsrätt har inte bara drivits inom ramen för arbetsmarknaden utan har till stor del varit föremål för politiskt engagemang, där arbetares rätt till lagstadgad årlig ledighet samt föräldraledighet successivt etablerats (Horgby 2012). Men, under senare år har det skett en omdaning av hur arbete organiseras, där flexibilitet och anpassningsförmåga premieras, vilket försvagat den fackliga gemenskapen. I förlängningen har detta också negativt påverkat förutsättningarna för det vidare politiska arbetet (Boltanski och Chiapello 2018).

I vårt samtal utgick studenterna inte från egna personliga erfarenheter, utan deras svar bör snarare förstås som uttryckta förhoppningar om hur ett idealarbete kan komma att gestalta sig efter avlagd kandidatexamen. Den gemensamma tråden utgörs både av det egna intresset som stark drivkraft bakom utbildningsval, och av viljan att ha ett arbete som ständigt förändras och skiftar karaktär. Därmed blir det tydligt att studenternas svar inte bara bör ses som att studentgruppen i sig utgör en potentiell arbetskraft inom de kulturella och kreativa näringarna, utan också att medlemmarna är präglade av sina erfarenheter av att vara studenter i modevetenskap. Inom modevetenskapen har relationen mellan mode och tid, eller mer precist formulerat, mode som en ritualiserad form av förändring, varit ett återkommande tema. Elizabeth Wilson har sammanfattat det som att ”[f]ashion, in a sense *is* change...” (Wilson 2003: 3). Mode som det uttrycks genom tidningar, kläder och accessoarer följer ett planerat schema som markeras av lanseringar och nyhetssläpp. Detta schema följer en särskild tidscykel, där modeårets växlingar följer årstidernas skiftningar. Modets inneboende förändring handlar med andra ord i högsta grad om estetik, medan själva arbetet med att iscensätta bilden av det skiftande modet tvärtom ofta ter sig repetitivt och är sig likt år från år. Hårdraget kan man konstatera att modets förändring handlar mer om den externa bilden av mode, om hur mode uppfattas ur ett konsumentperspektiv, och mindre om hur det faktiska arbetet med modeproduktion upplevs av dem som utför det (Warkander 2016). Inom modevetenskapen har dock förändringstematiken varit central inom både undervisning och forskning, och lyfts regelbundet fram som modets främsta kännetecken.

Centrum för modevetenskap vid Stockholms universitet etablerades 2006, och de första studenterna på kandidatprogrammet i modevetenskap vid Lunds universitet anlände höstterminen 2012. Mode hade förstås studerats på akademisk nivå även innan formerandet av ämnet, men forskningsfältet var fragmenterat, svåröverskådligt och spritt över flera olika ämnesdiscipliner. Vid etablerandet av modevetenskap som ett självständigt universitetsämne var förhoppningen att forskningen nu skulle få ett eget rum, vilket på sikt skulle kunna leda inte bara till en allmän uppvärdering av det traditionellt kvinnliga forskningsämnet utan också till en mer dynamisk forskningsmiljö. Sedan starten har ämnet varit utpräglat

tvärvetenskapligt, vilket märks både inom forskning och i hur utbildningen är organiserad. Kandidatprogrammet rymmer delkurser i bland annat modehistoria, textillära, bildanalys, marknadsföring, sociologisk teori och vetenskapligt skrivande, och de undervisande lärarna representerar en bred ämnesbakgrund.

Relationen mellan modevetenskap och modeindustri har utvecklats i och med att ämnet funnit sin form. Alumner från Lunds och Stockholms universitet arbetar numera på marknadsavdelningar, tidningsredaktioner och PR-kontor, men återfinns också inom kommunala verksamheter och museisektorn. Samtidigt har också akademins intresse av samverkan med näringsliv, och anlitandet av gästlärare med praktisk erfarenhet, vuxit och det finns därför numera en lågintensiv men kontinuerlig dialog mellan akademi och modebransch. Därför kan det vara intressant att titta närmre på det faktiska ”görande” varigenom arbete inom mode ofta beskrivs. Kläder, skor och accessoarer ska formges och produceras; kollektioner sättas samman; press-kit sammanställas. Det fotograferas, sminkas och poseras. Texter – från säljande slogans till kritiskt granskande artiklar – ska skrivas. På tidningssidor och i instagramflöden ska kläder kombineras med varandra för att skapa attraktiva ”looks”. I butiksmiljöer ska leveranser packas upp, skyltfönster dekoreras på inbjudande vis, kunder ska få hjälp och pengar byta hand. Butiksgolv ska moppas, hyllor dammas, kläder prismärkas, inbjudningar till pressfrukostar, modevisningar och panelsamtal ska skickas ut. Transporter spelar en högst central roll: mellan bomullsodlare och fabrik, fabriker sinsemellan och därefter mellan producent och lager, innan plagget slutligen når sin destination – och innan det slängs åt sidan och blir del av nya nätverk inom återvinnings- och avfallssystemen. För att modebranschen ska kunna upprätthållas och fungera krävs det således, för att kort sammanfatta, att en rad olika handlingar utförs, både lokalt och internationellt, vilka länkar olika aktörer till varandra i ett större nätverk. Men om man studerar dessa olika former av göranden blir det snart tydligt att det primärt handlar om uppgifter som sällan kräver akademisk utbildning för att kunna utföras. Den stora majoriteten yrkesverksamma inom modebranschen saknar fortfarande högre utbildning, och har antingen tillträtt sin tjänst utan tidigare erfarenhet eller genom att assistera redan etablerade aktörer. Lärandet

förväntas i stället ske inom ramen för tjänsten och det går därför inte att säga att etablerandet av modevetenskap som akademiskt ämne radikalt förändrat – eller ens nämnvärt påverkat – branschens arbetsuppgifter.

Under mitt eget yrkesverksamma liv har jag ofta varit verksam i gränslandet mellan akademi och modeindustri. Att agera prisutdelare på ELLE-galan, vara juryordförande för NK-priset eller samarbeta med Åhléns för diverse modekampanjer är en mångbottnad upplevelse, och jag har ofta i det tysta undrat om min akademiska närvaro fungerat som ett slags akademiskt alibi i den kommersiella (men glamorösa) miljön. I förlängningen har jag också funderat över vilken typ av arbetsmarknad vi faktiskt förbereder våra studenter för. Kan det vara så att vi utvecklat ett ämne som förvisso är intressant att studera och forska om, men som fortfarande saknar en djupare yrkesmässig förankring? Och om så är fallet, utgörs då inte den faktiska modevetenskapliga arbetsmarknaden av universitetet i sig, konkret uttryckt i form av ett fåtal lektorat, ett par administrativa tjänster och någon enstaka professur i modevetenskap? Vi måste intressera oss mer för hur akademiska kunskaper om mode kan tillämpas av alumner för att etablera sig som professionella aktörer inom sitt valda fält, och möjligen också i större utsträckning anpassa utbildningen till vad som är relevant på en framtida arbetsmarknad. Samtidigt är det givetvis också viktigt att behålla ämnets kritiska perspektiv, så att inte modevetenskap utvecklas till ett rent instrumentellt ämne, vars primära syfte är att ständigt leverera nya medarbetare till modeföretagen. Balansgången är komplicerad men viktig att kontinuerligt återvända till och utvärdera. Dessutom bör begreppet ”arbetsmarknad” tolkas brett. Kanske är det inte alltid meningen att en modevetare ska vara verksam inom modebranschen, utan hen kan lika gärna arbeta i annat fält, där reflexivitet, noggrannhet och kritiskt tänkande ur kulturvetenskapligt perspektiv är nödvändiga komponenter i arbetet. I så fall bör vi fortsätta att utvärdera hur relationen mellan utbildning och yrkesliv ser ut, inte minst genom kontinuerlig kontakt med alumner.

Men, det är inte bara modevetenskapens etablering som är intressant att studera i relation till modebranschen, utan också hur organiseringen av kreativt arbete i stort har transformerats under den här perioden. De senaste tio åren har präglats av en radikal förändring av hur kreativt arbete

”JAG VILL INTE HA ETT REPETITIVT JOBB.”

kan se ut. Stella², en av informanterna i min studie, tog fasta på just detta under en intervju, och uttryckte samtidigt oro för vad det skulle komma att leda till:

Vi befinner oss just nu i en väldigt orolig tid. För ett tag sedan gick jag genom mina gamla papper från 2006. Det jag såg var att budgetarna för en fotografering då var tre gånger så stora som nu. Dessutom var det på den tiden mindre arbete för fotograferna. Nu ska de, förutom att kanske ta åtta bilder, också hinna göra en film och litet annat content-relaterat material för sociala medier. Det är helt enkelt mer arbete för mycket mindre pengar. Och jag, som alltid brunnit för stylisterna och velat lyfta upp dem, och se dem jobba som konsulter istället för att fotograferna ska ha all makt, jag ser att i dag har de det sämre än på länge. Nu finns det istället nya människor med nya titlar, ”content manager” och ”creative managers”, det hela är väldigt pretto, och samtidigt blir stylisten reducerad till en nållisa som får i uppdrag att rätta till en krage av någon ungdom som inte vet nåt. Det är svårt för erfarna stylisterna att få bra jobb. Den stora massan av svenska stylisterna har svårt att få det att gå runt. Ingen vill betala för jobbet, och numera är det också vanligare att anlita in-house-kompetens, fler och fler har in-house-stylisterna och till och med in-house-fotografer. De enda som fortfarande tjänar pengar är hårstylisterna. Jag undrar vad som kommer hända, det är uppenbart att sociala medier har förändrat branschen från grunden, men jag förstår inte var det hela kommer landa.

Som före detta stylist hade Stella stor praktisk erfarenhet av stylingarbete. Idag har hon en mer övergripande roll inom modeproduktion, med särskilt fokus på reklamkampanjer och redaktionellt material för modemagasin. Hennes oro utgick primärt från hur internet påverkat arbetssituationen för dem som producerar modefotografi, inte minst angående hur stylisternas kompetens nedvärderas och bortprioriteras till förmån för kunskap om digital kommunikation. Stella menade dessutom att digitaliseringen lett till en ökad arbetsbörda för fotografer. Inte bara ska de ta bilder, utan de förväntas nu ofta också tillhandahålla dokumentationsmaterial om själva fotograferingen, för spridning i sociala medier, som ett slags meta-projekt

2 Samtliga informanter har anonymiserats.

där de skapar bilder av processen att ta bilder. Dessutom förväntas de ta fler bilder än tidigare för lägre ekonomisk ersättning. Under en intervju med en stockholmsbaserad modefotograf frågade jag honom vad som var skillnaden mellan hans nuvarande arbetssituation och hur det såg ut när han började arbeta som fotoassistent i början av 90-talet. Han svarade smått ironiskt att ”den tidens foto-giganter skulle inte orka ens 45 minuter i dagens tempo. De skulle heller inte vilja jobba för de små summor som jag blir erbjuden.”

Två parallella tendenser kan därmed skönjas under de senaste tio åren. Dels har modevetenskapen bidragit med en akademisering av mode som ämne och fenomen. Detta har varit viktigt för den forskning som har mode som sitt studieobjekt, rent symboliskt men också organisatoriskt, i och med att forskare inom det mode- och textilrelaterade fältet nu har fått mer självklara kontaktytor, vilket främjat akademiskt samarbete och den vetenskapliga dialogen. Inte minst viktigt är att det numera också är möjligt att disputera i modevetenskap. Den andra tendensen är att förutsättningarna för kreativt arbete har omförhandlats, mycket som en effekt av den pågående digitaliseringen. Nya behov har uppkommit, och med dem också nya tjänster, som utmärks av ett högre arbetstempo och lägre ekonomiska ersättningar.

På många sätt ter sig de två tendenserna som varandras motsats. Att forska om mode kräver fördjupning och noggrannhet. Att arbeta med mode går däremot allt snabbare, där tiden som avsätts för ett visst moment begränsas samtidigt som den ekonomiska ersättningen krymper. I sin forskning har Carina Gråbacke uppmärksammat samma tendens som informanten Stella, nämligen att samtida arbetsbeskrivningar inom svenskt mode ofta ser annorlunda ut än hur de formulerats under tidigare epoker. Olika former av sociala medier, tillsammans med podcast-program och en allmän digitalisering av medier och kommunikationskanaler, har skapat en ny typ av arbete som saknar historiska motsvarigheter. Denna utveckling har delvis underminerat den tidigare dominerande myten om designern som ensamt, konstnärligt geni (Gråbacke 2015: 311–314). Men, trots att förutsättningarna för kreativt arbete och kraven på digital kompetens ökat har David Hesmondhalgh pekat på att det inom de kulturella och kreativa näringarna fortfarande är viktigt med ”symbol creators who achieve name

”JAG VILL INTE HA ETT REPETITIVT JOBB.”

recognition”, eller annorlunda uttryckt, att det inom fältet fortfarande finns behov av personer som kan förkroppsliga kommersiell framgång (Hesmondhalgh 2013: 261). Även om denna grupp sett till antalet utgör en minoritet av dem som arbetar inom modebranschen är de viktiga för att upprätthålla myten om glädjen i att arbeta med mode.³ Utan denna grupp individer vore det svårt att fortsätta reproducera bilden av kreativt arbete som meningsskapande, något som också Angela McRobbie i flera år forskat om (McRobbie 2011: 32):

For a start, the emphasis on ”pleasure in work”, the idea of finding yourself in creative practice, is very seductive indeed. It appeals to all of our own narcissistic and private desires, that somehow under the right conditions we will plug into a core of talent that will relieve us of the burden of wage labour, a tedious job or unrewarding work.

McRobbie kontrasterar den potentiella njutningen i kreativt arbete med lönearbetets monotoni och tristess för att därigenom finna en förklaring till hur intresset för den här typen av arbete kan fortsätta vara så högt, trots att den ekonomiska ersättningen ofta är låg (eller rentav icke-existerande), tjänsterna kortvariga och osäkra, medan arbetsmarknaden generellt är mättad. Modets akademisering har delvis varit instrumentell i denna process, och arbetet med att utveckla modevetenskap kan därmed ha bidragit till att upprätthålla myten om möjligheten till självförverkligande genom kreativt arbete. Akademiska utbildningar och vetenskaplig forskning är nämligen inte skilda från den industri som utgör deras empiri, tvärtom ingår de ofta i samma nätverk, både professionellt och symboliskt (McRobbie 2016: 1–16). Cyniskt formulerat går denna form av samverkan ofta att förstå som en kapitalväxling, där akademien får del av modets glamour (vilket i förlängningen kan garantera ett starkt söktryck till utbildningarna) medan mode kan använda den akademiska närvaron för att framstå som mindre ytlig. Men, den här utvecklingen är inte unik för

³ Inom svensk modeindustri arbetar idag cirka 60 000 personer. 73 % är kvinnor och drygt 60 % arbetar inom handel. Se <https://www.teko.se/wp-content/uploads/modebranschen-i-sverige-2016.pdf>.

modevetenskap utan ska ses som del av ett större och mer komplext skeende som rör sig mot ett mer nyliberalt sätt att förhålla sig till arbete. Där tidigare kollektivets röst, genom facklig organisering av arbete, ansågs ha företrädare ser vi idag att ansvaret för ett balanserat och framgångsrikt arbetsliv successivt förflyttats till individen (Lorey 2015). Kan det helt enkelt vara så att strävan efter att fördjupa den akademiska kunskapen om mode bidragit till att upprätthålla myten om ett kreativt arbete? Har modevetenskapens existens oavsiktligt bidragit till att förse branschen med obetalda praktikanter och hoppfulla unga som är redo att arbeta i lågavlönade positioner med undermåliga arbetsvillkor? Ett drygt decennium efter formerandet av ämnet kan det vara dags att reflektera över sådana här frågor och vända den kritiska blicken även inåt, mot den egna verksamheten.

Sammanfattningsvis har det senaste decenniet på många sätt varit händelserikt för svenskt mode: I och med etablerandet av modevetenskap som universitetsämne har det skapats en plattform där mode inte självklart är beroende av kommersiell framgång för att ha kulturell relevans. Därmed har mode som kulturuttryck tagit större utrymme, inte bara inom akademien utan inom kulturdebatter, näringsliv och museiverksamheter. Modevetenskap har också blivit en exportvara som numera existerar utanför Sveriges gränser: både i New York och i Paris ges idag utbildningar i fashion studies på master-nivå. Vid Lunds universitet expanderar ämnet: inte bara genomgår kandidatprogrammet en genomgripande omdaning med syfte att ytterligare tydliggöra det för ämnet grundläggande kulturvetenskapliga perspektivet, det pågår även arbete med att planera för en kommande masterutbildning med internationell inriktning. Även modeforskning har fått en självklar plattform, ett rum att samlas i för att diskutera, problematisera och fördjupa det vetenskapliga samtalet med mode som sin centrala punkt. Men denna utveckling måste sättas in i en bredare kontext med fokus på hur modebranschen som del av de kulturella och kreativa näringarna har förändrats genom en ideologiskt präglad process, med kännbara effekter för den enskilda individen.

”JAG VILL INTE HA ETT REPETITIVT JOBB.”

Referenser

- Boltanski, Luc och Chiapello, Ève (2018). *The New Spirit of Capitalism*. New York: Verso.
- Gill, Rosalind och Pratt, Andy (2008). In the Social Factory: Immaterial Labour, Precariousness and Cultural Work. *Theory, Culture och Society*, 25(7-8):1-30.
- Gräbacke, Carina (2015). *Kläder, shopping och flärd: modebranschen i Stockholm 1945-2010*. Stockholm: Stockholmania.
- Hesmondhalgh, David (2013). *The Cultural Industries*. 3. uppl. London: SAGE.
- Horgby, Björn (2012). *Kampen om facket: den socialdemokratiska hegemonins förändringar*. Umeå: Boréa.
- Lorey, Isabell (2015). *State of Insecurity: Government of the Precarious*. New York: Verso.
- McRobbie, Angela (2016). *Be Creative: Making A Living in the New Culture Industries*. Cambridge: Polity Press.
- McRobbie, Angela (2011). Re-Thinking Creative Economy as Radical Social Enterprise. *Variant* 41:32-33.
- Warkander, Philip (2016). ”Jag är helt utbytbar, och det är ingen bra känsla – Om skapandet av ’meningsfullhet’ i relation till arbete inom modeindustrin. de Wit Sandström, Ida och Fredriksson, Cecilia (red.). Å la mode: mode mellan konst, kultur och kommers. Göteborg: Makadam.
- Wilson, Elizabeth (2003). *Adorned in Dreams: Fashion and Modernity*. 2. uppl. London: I. B. Tauris.
- www.teko.se/wp-content/uploads/modebranschen-i-sverige-2016.pdf, 2018-10-31.

Läkemedel på nya arenor.

Susanne Lundin, Rui Liu och Margareta Troein

Den 1 juli 2009 avskaffade Sverige det statliga apoteksmonopolet. Därmed upphörde det 40 år tidigare bildade Apoteket AB, ett socialdemokratiskt projekt för att rationalisera den svenska läkemedelsförsörjningen. Monopolet skulle vara ett ”apotek för alla” med det tydliga samhällsupdraget att ansvara för en trygg, säker och effektiv läkemedelsförsörjning.¹ Omregleringen innebar att ett stort antal privata apotek etablerades och att receptfria läkemedel fick säljas på andra platser än apotek. Sedan dess har antalet apotek och försäljningsställen som tillhandhåller läkemedel ökat i betydande omfattning (Sverige, 2013). Under 2015 växte de svenska apotekens omsättning på internet med 150 procent och bara ett år senare var tillväxten ännu mer omfattande. Kurvan går stadigt uppåt och utbudet blir allt större (Sveriges Apoteksforening, 2018).² Samtidigt som den svenska läkemedelsmarknaden frodas finns tecken på att människor köper mediciner från olagliga källor och i allt högre grad från osäkra platser, vilket leder till en ökad risk för inköp av produkter som inte fungerar eller rent av är förfalskade (Läkemedelsverket, 2015).

Förfalskade läkemedel är ett samlingsbegrepp för det WHO rubricerar som *substandard and falsified medical products* (World Health Organization, 2017). Termen avser produkter som inte når upp till den utlovade kvaliteten. Det handlar även om produkter som är avsiktligt förfalskade, där läkemedel innehåller alltför lite av den angivna substansen eller helt saknar den. Konsekvenserna kan i samtliga fall bli utebliven effekt av förebyggande

¹ <http://www.sverigesapoteksforening.se/>

² Sedan 2015 erbjuder alla auktoriserade svenska apotek försäljning av läkemedel och medicinsk rådgivning via internet.

eller botande behandling, ökad resistensutveckling vid infektioner, etcetera. Det finns också exempel på att läkemedel innehållit toxiska substanser som skadat eller dödat den som i god tro tagit medicinen. Vi använder uttrycket ”förfalskade läkemedel” som en sammanfattande beteckning för alla ovanstående aspekter. WHO bedömer att 1–10 % av alla mediciner är undermåliga och förfalskade i låg- och medelinkomstländer. I vissa afrikanska länder, som Nigeria, bedöms 60 % av malariamedicinerna vara helt odugliga med höga dödsiffror som följd.³ I höginkomstländer, som till exempel Sverige, beräknas omfånget till 1 % och mycket tyder på att en ökning sker (World Health Organization, 2017). Internet är bara en av flera svårkontrollerade platser där förfalskade läkemedel cirkulerar; andra är olika utländska marknader dit människor beger sig i samband med resor. En annan viktig faktor för spridning och konsumtion av förfalskade läkemedel, för såväl Sverige som många andra delar av världen, är marknadsliberala strukturer och omorientering av individers relation till hälsovårdssystemen (jfr Baxerres och Le Hesran, 2011).

Det potenshöjande läkemedlet Viagra förekommer ofta som förfalskad produkt. Det krävs analys i laboratoriet för att avgöra vilken av dessa två Viagra som är äkta resp. falsk. Den vänstra bilden visar falskt läkemedel, den högra visar äkta. (Foto: Rui Liu)

³ Forskningen i Afrika har möjliggjorts genom Stellenbosch Institute of Advanced Study (STIAS), Wallenberg, Research Centre at Stellenbosch University, Marais Road, Stellenbosch 7600, South Africa.

Vi har i olika tvärvetenskapliga forskningsprojekt undersökt handeln med förfalskade läkemedel (Liu och Lundin, 2016a, Funestrand et al., 2018, Liu och Lundin, 2016b). Det övergripande syftet är att förstå de processer och kontexter som gör det möjligt att sådana förfalskade läkemedel förekommer. Trots att mängden förfalskade läkemedel tilltar världen över finns det inte mycket kunskap om fenomenet. Den internationella forskningen sker främst inom de medicinska vetenskaperna samt inom kriminologi och rättsvetenskap. Där granskas vilka slags kemiska ämnen som medicinerna innehåller och hur de illegala verksamheterna är organiserade (Hall och Antonopoulos, 2016; Tabernero m.fl., 2015). Vårt fokus är ett annat, varvid vi i första hand ser förfalskade läkemedel som sociala och kulturella studieobjekt. Vi tar vår utgångspunkt i antropologen Arjun Appadurais diskussion om föremåls *sociala liv* (Appadurai, 1986). Metaforen *sociala liv* ger analytiska redskap att fånga relationen mellan objekt, individ och samhälle. Ett illustrativt exempel ger antropologen Anita Hardon i en studie av ett fattigt område på Filippina, där kvinnor skrapar ihop sina sista slantar för att köpa läkemedel till sina sjuka barn. Medicinerna ska få barnen att må bättre, men ska i hög grad även visa släkt och grannar att kvinnorna är ansvarskännande och omhändertagande mödrar (Whyte m.fl., 2002). Läkemedel har, liksom andra föremål, sociala liv och fyller flera funktioner: de har medicinska effekter och de fungerar i det här fallet även som sociala markörer (jfr Whyte m.fl., 2002).

Handeln med förfalskade läkemedel inbegriper en mångfald olika aktörer inom digitala och fysiska nätverk. Det kan vara enskilda personer eller organisationer som tillverkar och sprider undermåliga mediciner, samt människor som köper och använder produkterna (Hall och Antonopoulos, 2016). Det kan också vara de läkare som möter patienter med svårförklarade medicinska biverkningar. Även det svenska läkemedelsverket är en viktig aktör som fortlöpande informerar såväl allmänhet som expertis om medicinska frågor. Det sker bland annat i handboken *Läkemedelsboken*, som vänder sig till professionen och kan laddas ner på myndighetens hemsida (<https://lakemedelsboken.se/>). Boken ger information om de risker som är förbundna med att människor köper mediciner på osäkra webbsidor och om dessa läkemedel som allt oftare fastnar i tullen. Enligt svensk lag ska sjukvården alltid anmäla till

läkemedelsverket om det finns farhågor om biverkningar av en medicin (LVFS 2012:14, 19§). Trots detta rapporterar sjukvården sällan om förfälskade läkemedel. Kommer läkarna inte i kontakt med fenomenet, saknas det kunskap eller spelar andra faktorer in?

I centrum för vårt kapitel står läkare i Sverige – eller snarare läkarens möte med vårdsökande personer. Det är läkarens uppgift att ge vård och att informera människor om hur läkemedel ska användas. Vi är intresserade av vad den medicinska expertisen känner till om förfälskade läkemedel och i vilken utsträckning fördjupad kunskap ger redskap att bemöta den illegala verksamheten. Vår analys och diskussion utgår i första hand från tre undersökningar inom ramen för vårt projekt *Illegala läkemedel – informationsinsamling från allmänheten och läkare*. Det rör sig först om en webbenkät som vänder sig till 200 läkare i Sverige.⁴ Det andra materialet är en webbenkät som undersöker hur människor i Sverige ställer sig till att handla läkemedel online och utomlands. Totalt svarade 155 personer. Den tredje gruppen av material härrör från etnografiska observationer på de två svenska chattforum: *Familjeliv* och *Flashback* (Brissman, 2016).

Mötet

Vi har i vår forskning och vårt arbete inom primärvården stött på situationer där det uppstår diagnostiska problem. Det rör sig till exempel om en kvinna med njursvikt som har fått behandling utomlands och som vid hemkomsten klagar på besvär som kan vara biverkningar av läkemedel. En ung man med känd ångestproblematik och nya oklara besvär svarar undvikande på frågor om vilka mediciner han tar. I samband

4 Enkäten gjordes online med anonyma svar från totalt 200 läkare, 100 allmänläkare och 100 läkare inom akutsjukvården. Frågorna gav även utrymme för att ge enstaka kommentarer. Svaren samlades in av TNS SIFO som är ett etablerat svenskt marknadsundersökningsinstitut. Studien genomfördes som en del av det tvärvetenskapliga projektet *Illegala läkemedel - informationsinsamling från allmänheten och läkare*. Projektet är ett samarbete mellan institutionen för kulturvetenskaper och institutionen för allmänmedicin Lunds universitet. Studien syftar särskilt till att samla in data inom den svenska vården om SF-medicinska produkter.

med en resa till ett soligt semesterland utanför Europa har en äldre man köpt läkemedel mot förkylning på ett lokalt apotek, och han tycker nu att han snarast blivit sjukare. Ett annat exempel är en tonårsflicka med ryggvärk som vill ha en medicin hon tidigare provat men inte fått utskriven av läkare.

Merparten av läkarna i vår undersökning har snarlika erfarenheter. Många har träffat patienter med oklara symptom, men få misstänker att besvären kan hänga samman med förfälskade läkemedel. Det ger anledning att fundera över vad som utspelar sig i mottagningsrummet i mötet mellan patient och läkare. Det är välkänt att mötet mellan vårdsökande personer och läkare kan vara problematiskt (Wachtler m.fl., 2006; Fioretos m.fl., 2013). Det förekommer till exempel att personer bokar tid hos läkaren för att ta reda på vilka mediciner som rekommenderas och därefter handlar

EU-gemensam symbol för alla som säljer läkemedel på webben. På så sätt kan konsumenter enkelt avgöra om handeln är laglig. (Källa: <https://lakemedelsverket.se>)

online. En person i vår enkät till allmänheten säger att det krävs ”ett besök hos doktorn för att få recept, men jag ser alltid till att ha läst på innan och sedan ber jag om att få det jag vill ha”. Därefter kan det hända att inköpen sker på en osäker plats, vilket en annan person uttrycker så här: ”Jag skulle troligen handla på första bästa webbsida som erbjuder det jag vill ha.” Det är inte osannolikt att några av dessa personer så småningom återkommer till sjukvården med oförklarliga biverkningar. En läkare säger att en ”patient kom för att detta [att ha köpt medicin utanför sjukvården] blev ett problem och fick abstinens[symptom] när det inte var äkta vara”. En del undviker att överhuvudtaget gå till läkare, eftersom de inte vill berätta om sina besvär. I brittiska studier (t.ex. Sugiura, 2018; Hall och Antonopoulos, 2016) framkommer att det finns tydliga samband mellan det som upplevs som stigmatiserande åkommor och handeln online. Exempel som ges är unga män som köper potenshöjande mediciner på uppenbart olagliga internetapotek i stället för att söka hjälp hos sjukvården och kvinnor som agerar på liknande vis för att få tag på bantningspreparat. Uppenbarligen drar sig en del för att be läkaren skriva ut en viss typ av mediciner. Att få ett recept på till exempel potenshöjande läkemedel som Viagra är inte enbart av godo utan upplevs även peka ut individen som otillräcklig.

Läkares uppgift är att förstå patienternas anamnes, deras medicinska förhistoria, och att ställa diagnoser som leder till behandling. Ett sådant uppdrag kan vara vanskligt utan att ha kännedom om de skäl som fört patienten till mottagningen. En läkare i vår webbenkät pekar på att det behövs mer kunskap om förfalskade läkemedel för att kunna ställa en diagnos, men ”det största problemet är förmodligen att vi inte känner till scenariot där patienter kan ha köpt mediciner på detta sätt [utomlands eller på internet]”. Eller annorlunda uttryckt, det behövs en förståelse som tar sin utgångspunkt i såväl den biologiska kroppen som rådande kulturmönster, det vill säga i medicinens sociala liv (Appadurai, 1986; Sachs, 2000). Det kan vara sociala och kulturella scenarier, som Hardons skildring av fattiga filippinska mödrar där läkemedlen synliggör samhällseliga strukturer. Det kan också vara läkares kartläggning av den unge vårdsökande mannen med oförklarliga besvär som svarar undvikande på frågor om vilka mediciner han tar. Men, hur ska läkare

få kunskap om människors motiv till att ta vissa läkemedel, det vill säga hur ska det vara möjligt att ta reda på olika scenarier? Och, inte minst, hur ska läkarna agera?

Att hantera mötet

Merparten av de läkare som ingick i vår undersökning kände till begreppet förfalskade läkemedel och ungefär en tredjedel hade träffat patienter de misstänkt tagit sådana läkemedel. De vanligaste medicinerna som läkarna misstänkte vara förfalskade var narkotikaklassade smärtstillande medel, anabola steroider, ångstdämpande och potenshöjande mediciner, liksom antibiotika. En läkare säger att hen förstod att allt inte stod rätt till och konfronterade en person som sökt för akuta besvär och som ”svarade ja på min misstanke och uppgav sig använda Sildenafil-liknande [potenshöjande läkemedel] medel som han köpte på Internet”. En annan läkare säger att det handlade om ”antibiotika utan recept” medan en annan i ”samtal med den vårdsökande kom fram till att hen köpt anabola steroider från England”. Ytterligare en annan läkare säger att det rörde sig om ”Xanor [ångstdämpande medicin] som patienten uppgav inköpts illegalt”.

Att läkemedel har sociala och identitetsmarkerande funktioner är ingen självklarhet inom sjukvården och även om en del läkare antog att patienten tagit förfalskade läkemedel fanns en stor tveksamhet kring hur de själva skulle agera. En läkare säger att det ”behöver *väl* [vår kursivering] anmälas till Läkemedelsverket?” En annan säger att hen ”träffat patienter som beställt antibiotika via nätet från utländsk leverantör, men så vitt jag vet är det inte olagligt, och jag har därför inte agerat”. Andra vet mer om kraven från Läkemedelsverket och säger att hen ”först konfronterar patienten, sedan anmälan till Läkemedelsverket”. Att ställa patienten till svars och föra frågan vidare till högre instans förefaller inte vara ett problem. Det som tycks vara svårt är att, som en läkare säger, ”få patienten att berätta mer kring omständigheter och gärna visa preparat och berätta hur hen har fått det”, det vill säga att skapa en förtroendefull situation som ger insikter i den vårdsökandes situation. Uppenbarligen har det uppstått en ny läkar-patientrelation som kräver andra metoder än den paternalism som historiskt sett genomsyrat sjukvården. Utmärkande för dagens Sverige,

liksom för många andra samhällen, är en marknadsliberal struktur där idén om välfärdsstaten i hög grad ersatts av tanken om ett kundsamhälle (Fotaki, 2011). Ett av flera exempel är avregleringen av det svenska apoteksmonopolet med ökad privatisering och ökat varuutbud. Ett annat är hälso- och sjukvården, där läkare allt oftare ses som vårdleverantörer och patienter som vårdkunder.

Det analytiska konceptet *servicelandskap* kan ge en ingång till att förstå vad som utspelar sig i mötet och att i förlängningen ge redskap att hantera situationen (Bitner, 1992). Konceptet har ursprungligen använts inom tjänstvetenskaperna för att undersöka vad som konstituerar marknadens fysiska fält, till exempel vilka miljöer som kunderna finner tilltalande. I denna essä vill vi utvidga begreppet till att utöver fysiska fält inbegripa samhällseliga och identitetsskapande sammanhang (jfr Rosenbaum och Massiah, 2011). Det är tydligt att människor i dagens samhälle söker alternativa vägar till medicin och vård. Sådana handlingar är inte unika utan välkända genom historien (Lundgren, 2015; Lundin, 1997). Det som är specifikt för vår samtid är att internet och en globaliserad värld tillhandahåller förut helt okända möjligheter, bland annat marknader online eller utomlands (Lundin m.fl., 2016). Inköp på sådana marknader kan handla om att, som en person i vår undersökning säger, ”rösta med fötterna” på grund av höga kostnader eftersom hen ”regelbundet använder receptbelagda migränmediciner vilka är relativt dyra i Sverige och samma substans kan jag köpa till en bråkdel av priset i Bangkok”. Andra ansåg att läkaren inte levde upp till sina åtaganden och att hen därför skulle söka vård utomlands ”om läkarkåren försämras ytterligare och man inte får någon hjälp utan bollas fram och tillbaka och man blir ignorerad”. Flera återkom till att de föredrog en ”alternativ expertis” på olika chattforum. En ung man sade att ”till skillnad från de officiella informationssidorna [1177 Vårdguiden, Läke-medelsverket] så kan man genom forumet [Flashbackforum.org] kommunicera med människor som har provat just det man är intresserad av och få veta hur det fungerat för dem”. Samma person slog fast att ”helt plötsligt blir man ju som en läkare som har 20 vittnesmål från ett visst läkemedel” och en annan person berättade att ”då kan man få tips – och det är litet som att gå till läkaren” (Brissman, 2016).

Mötets betydelse

Mycket pekar på att när marknadsanpassade strukturer formar sjukvårdens arena förvandlas vårdmötet till ett servicemöte. I sådana möten uppstår nya förväntningar hos den som söker vård. Vårt material visar att om dessa förväntningar inte infrias, exempelvis om mediciner är för dyra eller om, som personen ovan säger, ”man inte får någon hjälp utan bollar fram och tillbaka”, kan följden bli att människor söker sig till alternativa marknader med alternativ expertis. Det kan gälla olika sajter på internet eller utländska marknader där undermåliga eller förfalskade läkemedel kan förekomma. Eller annorlunda uttryckt, om serviceavtalet inte hålls, röstar kunden med fötterna. Servicemötet innebär även nya åligganden och nytt ansvar för läkarna. Ett av dessa åligganden är att ställa en diagnos som ser bortom den medicinska situationen i undersökningsrummet och som söker en helhetsbild. En sådan diagnos bygger även på insikter om att nya vårdarenor växer fram, där människor är vårdsökande patienter men även självmedicinerande användare. Mot bakgrund av en sådan förståelse kan läkaren ställa frågor som: Vad har du tagit för slags medicin? Var är medicinen inköpt? – och inte minst – Vilka är motiven till att du har inhandlat just de produkter som kan misstänkas ha gett besvären? Sjukvården behöver därmed kunskap om ”scenariot” som läkaren ovan efterlyser. I förlängningen krävs en ny modell för läkar-patientrelationen. En modell som skapar tillit och som öppnar för ett utbyte av erfarenheter mellan patient och läkare (jfr van der Geest, 2018; Lock och Nguyen, 2010; Humbracht m.fl., 2016). En modell som kan motverka spridningen av olagliga och förfalskade läkemedel.

Referenser

- Appadurai, Arjun (red.) (1986). *The social life of things: commodities in cultural perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baxerres, Carine och Le Hesran, Jean-Yves (2011). Where do pharmaceuticals on the market originate? An analysis of the informal drug supply in Cotonou, Benin. *Social Science och Medicine*, 73(8):1249-1256.
- Bitner, Mary Jo (1992). Servicescapes: The Impact of Physical Surroundings on Customers and Employees. *Journal of Marketing*, 56(2):57-71.

- Brissman, Gustav (2016). *Illegala och förfälskade läkemedel i Sverige: En Etnografisk studie av svenskars attityder till att handla läkemedel illegalt*. Lund: Institutionen för kulturvetenskaper
- Fioretos, Ingrid, Hansson, Kristofer och Nilsson, Gabriella (2013). *Vårdmöten: kulturanalytiska perspektiv på möten inom vården*. Lund: Studentlitteratur.
- Fotaki, Marianna (2011). Towards developing new partnerships in public services: Users as consumers, citizens and/or co-producers in health and social care in England and Sweden. *Public Administration*, 89(3):933-955.
- Funestrånd, Henrik, Liu, Rui, Lundin, Susanne och Troein, Margareta (2019). Substandard and falsified medical products are a global public health threat. A pilot survey of awareness among physicians in Sweden. *Journal Of Public Health (Oxford, England)*, 41(1):e95-e102.
- Hall, Alexandra och Antonopoulos, Georgios A. (2016). *Fake meds online: the Internet and the transnational market in illicit pharmaceuticals*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Humbracht, Michael, Hyun, Insoo och Lundin, Susanne (2016). Managing hope and spiritual distress: the centrality of the doctor-patient relationship in combatting stem cell travel. Malmkvist, Erik och Zeiler, Kristin (eds.). *Bodily Exchanges, Bioethics and Border Crossing: Perspectives on Giving, selling and sharing bodies*. London och New York: Routledge.
- Liu, Rui och Lundin, Susanne (2016a). Falsified medicines: Literature review. *Working Papers in Medical Humanities*, 2:1-25.
- Liu, Rui och Lundin, Susanne (2016b). Where and how do you buy medicines?: Department of Arts and Cultural Studies, Lund University.
- Lock, Margaret M. och Nguyen, Vinh-Kim (2010). *An anthropology of biomedicine*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Lundgren, Britta (2015). Medicinsk humaniora - en arena för utmaning och experiment. *Kulturella perspektiv - Svensk etnologisk tidskrift*, 24(1):2-10.
- Lundin, Susanne (1997). *Guldägget: föräldraskap i biomedicinens tid*. Lund: Historiska media.
- Lundin, Susanne, Torkelson, Eva och Petersen, Marsanna (2016). "With This Disease, You Take Whatever Chances There Are" - A Study on Socio-Cultural and Psychological Aspects of Experiments Regarding Huntington's Disease. *Open Journal of Medical Psychology*, 5(4):72-87.
- Läkemedelsverket (2015). Köp av receptbelagda läkemedel från osäkra källor på internet – en enkätundersökning. Läkemedelsverket.
- Rosenbaum, Mark och Massiah, Carolyn (2011). An expanded servicescape perspective. *Journal of Service Management*, 22(4):471-490.
- Sachs, Lisbeth (2000). Att tolka budskap i vårdmöten över kunskapsgränser. *Läkartidningen*, 97(35):3752-3755.
- Sugiura, Lisa (2018). *Respectable Deviance and Purchasing Medicine Online. Opportunities and Risks for Consumers*. Cham: Springer International Publishing: Imprint: Palgrave Macmillan.

- Sverige Statskontoret (2013). *En omreglerad apoteksmarknad*. Stockholm: Statskontoret.
- Sveriges Apoteksförening (2018). Branschrapport 2018.
- Taberno, Patricia, Mayxay, Mayfong, Culzoni, Maria Julia, Dwivedi, Prahba, Swamidoss, Isabel, Allan, Elizabeth Louise, Khanthavong, Maniphone, Phonlavong, Chindaphone, Vilayhong, Chantala, Yeuchaixiong, Sengchanh, Sichanh, Chanvilay, Sengaloundeth, Sivong, Kaur, Harparkash, Fernandez, Facundo M., Green, Michael D. och Newton, Paul N. (2015). A Repeat Random Survey of the Prevalence of Falsified and Substandard Antimalarials in the Lao PDR: A Change for the Better. *The American Journal of Tropical Medicine and Hygiene*, 92(6):95-104.
- Van der Geest, Sjaak (2018). Pharmaceuticals. *The International encyclopedia of Anthropology*.
- Wachtler, Caroline, Brorsson, Annika och Troein, Margareta (2006). Meeting and treating cultural difference in primary care: A qualitative interview study. *Family Practice*, 23(1):111-115.
- Whyte, Susan Reynolds, van der Geest, Sjaak och Hardon, Anita (2002). *Social lives of medicines*. Cambridge, UK, Cambridge University Press.
- World Health Organization (2017). Global Surveillance and Monitoring System for substandard and falsified medical products. Geneva: World Health Organization.

Informerat samtycke i 10-talets forskarvärld.

Markus Idvall

Etikprövning blev en viktig orienteringspunkt i 10-talets forskarvärld. Lagen (2003:460) om etikprövning av forskning som avser människor, ”etikprövningslagen”, började visserligen gälla redan den 1 januari 2004. Men föremålet för etikprövning då var nästan enbart medicinsk forskning. Det var först några år senare – närmare bestämt från och med den 1 juni 2008 – efter att lagen genomgått en revidering i syfte att ”tydliggöra vilka aktiviteter som ska etikprövas” (Proposition 2007/08:44, s. 1) som praktiken runt etikprövning fick utbredd betydelse för forskare i gemen. Etikprövning skulle inte längre begränsas till medicin utan kunde omfatta all forskning som påverkade enskilda människor. Som forskare i gränslandet mellan medicin och kulturvetenskap – ”medicinsk humaniora” – märkte jag snabbt av de nya etiska riktlinjerna för forskningen. Varje nytt projekt som jag tog itu med förväntades starta med en etikprövning. Min metod, som ofta var att intervjua patienter och deras anhöriga, hade som ständig premis att jag behövde beskriva för de inrättade etikprövningsnämnderna den risk kontra nytta som det innebar att delta i projektet och, inte minst, utforma de två dokument som skulle trygga projektets etiska nivå: informationsbladet och samtyckesformuläret. Det var med hjälp av dessa dokument som jag antogs ha möjligheten att förverkliga informerat samtycke för de individer som deltog som forskningspersoner i projektet. Informerat samtycke blev snart en förutsättning för allt jag gjorde: hur jag planerade forskning, hur jag rekryterade forskningspersoner, hur jag fältnarbetade, hur jag sammanställde och bearbetade forskningsmaterial, hur jag rapporterade forskningsresultat.

Informerat samtycke framstod alltmer som ett slags *gold standard* för hur jag som forskare skulle genomföra projekt etiskt. Mitt intresse för hur denna standard realiserades i olika typer av forskning väcktes och några år in

på 10-talet fick jag så möjlighet att studera grunderna för hur det tidsspecifika och kulturrelaterade etiska system som informerat samtycke innebär operationaliseras i den medicinska världen. Inom ramen för ett eget forskningsprojekt följde jag hur kliniska forskare och patienter med Parkinsons sjukdom samarbetade i ett medicinskt forskningsprogram, där målet var att genomföra celltransplantationer i människans hjärna. Under detta arbete blev jag uppmärksam på det informerade samtyckets olika status i den medicinska, jämfört med den kulturvetenskapliga, forskningen. I förlängningen tycktes det handla om två olika förhållningssätt i fråga om det ansvar som forskare tar i olika situationer och de skador som de kan tänkas ge upphov till hos forskningspersoner till följd av forskningen. Kontrasten kändes i detta fall stor mellan min egen forskning och den medicinska forskning som jag följde. I det medicinska projektet var risken för fysisk skada alltid närvarande för de involverade forskningspersonerna. De planerade celltransplantationerna kunde enligt det informationsblad som det medicinska forskningsprogrammet distribuerade i värsta fall, snarare än förbättring hos de enskilda forskningspersonerna, orsaka hjärnblödning, tumörbildning, med mera. I mitt eget kulturvetenskapliga projekt hade skada inte alls samma dignitet. Mina planerade intervjuer kunde på sin höjd orsaka upplevelser av integritetsintrång hos forskningspersonerna, vilket jag också beskrev i projektets informationsblad.

Men det var inte bara ansvaret som tycktes skilja den medicinska forskningen från min egen kulturvetenskapliga forskning. Här fanns också frågor om det informerade samtyckets kopplingar till någonting helt annat som jag tentativt kallade ägande (se Salomonsson 2018). Ur denna synvinkel framstod informerat samtycke som en insats som forskare gör inom sin ekonomiskt styrda verklighet för att få tillgång till forskningspersoner på ett etiskt sätt. I den medicinska världen handlar denna insats grovt sett om en möjlighet att få tillgång till mänskliga kroppar, medan det i mitt eget kulturvetenskapliga sammanhang snarare är fråga om att få tillgång till människors berättelser och erfarenheter. I båda fallen rör det sig om tillgång till "objekt" som "ägs" av någon annan och vars tillgängliggörande kan ses som ett slags gåva som kräver motprestation i något avseende. Inom medicinens värld är detta objekt själva människokroppen som forskningspersoner, så att säga, ger av eller lånar ut för att forskare ska kunna

samla in data eller genomföra interventioner för att i förlängningen nå fram till forskningsresultat. Hur dessa gåvor eller lån, utifrån Marcel Mauss klassiska gåvomodell för reciprocitet, betalar sig för forskningspersonerna blir förstås en ständig fråga i detta sammanhang (jfr Idvall 2018). I min egen kulturvetenskapliga forskning förefaller gåvan eller lånet, som det informerade samtycket skulle iscensätta, mer ha drag av att vara en spontan eller ren gåva från forskningspersonerna, så till vida att reciprociteten i dessa sammanhang ofta ter sig diffus. Till skillnad från den medicinska världen kan den kulturvetenskapliga forskningen sällan stoltsera med att bota sjukdomar eller skapa nya behandlingar till gagn för patientgrupper eller enskilda i samhället.

I denna artikel ska jag närma mig frågor om hur inhämtandet av informerat samtycke utförs i den medicinska forskningen i 10-talets Sverige och samtidigt reflektera över hur jag själv som kulturvetenskaplig forskare agerar i dessa sammanhang. Fokus ska ligga på hur denna praktik, som involverar frågor om både ansvar och ägande för olika individer, i grunden är en form av enskildas styrning över andra enskilda. Det gäller specifika situationer, där vars och ens nära/mer avlägsna och riskabla eller hoppfulla framtid är föremål för förberedelser, och där samtidigt, som risk- och osäkerhetsteoretikerna Limor Samimian-Darash och Paul Rabinow (2015:5–7) problematiserar det, hanteringen av osäkerhet (*management of uncertainty*) blir essentiell för hur subjektiviteter formas i en rörelse framåt. Denna styrning, i kombination med hantering av osäkerhet i framåtrörelse, innebär att samtycket har sin grund i mobil förhandling snarare än i statisk auktoritet, där utgången aldrig kan tas för given och där risk och förväntan är återkommande reflektionspunkter för de engagerade. Inom ramen för detta ställer jag frågor om hur informerat samtycke förhandlas mellan forskare och forskningspersoner. Hur skapas den tillit som gör det möjligt att initiera samtycket? Hur utformas och upprätthålls samtycket under forskningsprocessen? Vad för slags ansvar måste parterna hela tiden uppvisa och erövra? Hur kommer frågan om ägande in i samtyckespraktiken? Syftet är att undersöka informerat samtycke som en mångdimensionell kulturell praktik för styrning över andra, där aspekter som ansvar och ägande utgör centrala byggstenar för hur osäkerhet hanteras i rörelse, med andra ord att diskutera informerat samtycke som en form av *preparedness practice* (Samimian-Darash & Rabinow 2015:5) eller kulturell beredskapspraktik.

I texten ska jag diskutera mina empiriska resultat från de intervjuer som jag genomförde med läkare, sjuksköterskor, patienter och anhöriga till patienter inom mitt forskningsprojekt om informerat samtycke (finansierat av Vetenskapsrådet, dnr 2013-00608). Därutöver ska jag knyta an till två teoretiska angreppssätt för hur informerat samtycke kan problematiseras utifrån mina preliminära tankar om ansvar och ägande. Dels använder jag sociologen Nikolas Roses (1999:154) begrepp ansvariggörande (*responsibilization*) för att kunna visualisera på vilket sätt den formaliserade procedur som leder till informerat samtycke är en öppen förhandling, där de två parterna på olika sätt och i olika situationer gör sig ansvariga ("gör gemensamt ansvar") gentemot varandra. Dels bygger jag vidare på forskarna Catherine Waldbys och Robert Mitchells (2006:72) karakteristik av informerat samtycke inom embryodonation som ett slags surrogat för ett överlåtelsekontrakt (*surrogate property contract*) mellan mottagare och donator. I detta fall blir samtycket ett sätt för mottagaren (det vill säga, forskaren) att lösgöra eller avskilja gåvan/embryot (*disentangle the gift*) från det sociala och känslomässiga sammanhang som donatorn (forskningspersonen) är del av och därmed tillgodogöra sig äganderätten till gåvan/embryot (Waldby & Mitchell 2006:69–73). Genom empirin och teorierna i förening hoppas jag således kunna lyfta fram några grundläggande kulturella mekanismer för hur ansvar och ägande fungerar, inom ramen för hur forskare och forskningspersoner förhandlar och kommer överens med varandra (eller inte) och samtidigt realiserar en forskning på etiska grunder. Snarare än i intervjuerna börjar emellertid min analys i en observation som jag gjorde i början av mitt projekt och som sätter fingret på hur en samtyckesprocedur ibland har en lång uppstartssträcka, där frågor och förklaringar cirkulerar från båda sidorna.

Prolog till informerat samtycke

Förverkligandet av informerat samtycke påbörjas ofta långt innan en blivande forskningsperson undertecknar ett samtyckesformulär och därmed accepterar förutsättningarna för sitt deltagande i forskningen. Informerat samtycke utgår i detta avseende från en process som i den medicinska världen inte sällan handlar om att över tid utveckla en förtroendefull

relation till potentiella forskningspersoner bland patienter och familjer. Ur forskarnas synpunkt är det en kommunikativ omsorg om patienterna och deras anhöriga, som ofta börjar långt före situationen då samtyckesformuläret ska undertecknas. Inom det celltransplantationsprogram som jag följde blev denna typ av omsorg, om relationen med de andra, märkbar när jag deltog i ett kvällsarrangemang med föredrag och frågestund om de nya kliniska försök som var under planering.

Denna kväll befann jag mig tillsammans med ett fyrtiotal andra i en stor sal belägen högt upp i en byggnad på sjukhusområdet. Utanför mörknade det över staden samtidigt som konferencieren hälsade välkomna. Vi var både kvinnor och män och de flesta var i femtioårsåldern och däröver. Endast några få visade synliga tecken på Parkinsons sjukdom: ändå kändes det självklart att det var ”patienter och anhöriga” som hade kommit för att lyssna. Plötsligt verkade alla litet extra uppmärksamma när en man, som jag kände igen som en av de seniora forskarna vid universitetskliniken, steg fram till podiet. Han hade varit med i de tidigare kliniska försöken och han förväntades nu vara den som skulle starta nya tester i den nära framtiden. I sitt anförande gav han en översikt över statusen för den pågående forskningen och pekade också på några utmaningar för det fortsatta vetenskapliga arbetet. Hans presentation var professionell och oklanderligt objektiv. Inga ogrundade löften gavs om snara framsteg. I stället handlade det om att nyktert informera om vad som kunde vara en realistisk utveckling. Publiken verkade nöjd även om många frågor ställdes efter presentationen. En fråga var när de nya kliniska försöken förväntades starta.

Vem styr över denna typ av situation och samtidigt lägger grunden för det informerade samtycke som måste till när väl de kliniska försöken ska börja? Forskaren som förklarar och lyssnar? Eller publiken som lyssnar och ställer frågor? Eller är det kanske båda två? Snarare än att en sida styr över den andra vill jag hävda att ett informerat samtycke växer fram mellan de två sidorna. Jag menar att det samtycke som började skönjas i den specifika situationen var uttryck för vad sociologen Anthony Giddens (1991:38) kallar ett ”engagemang” (*commitment*) i forskningen, som var både kognitivt och emotionellt. Ur forskarens synpunkt handlade det om att utbilda patienter och deras familjer kring vad det innebär att bedriva

medicinsk forskning och kring vilka ingrepp och tester som krävs för att uppnå resultat. För samma kvälls publik var det fråga om att informera sig om den medicinska forskningens utveckling och olika steg.

Kvällen fortskred och snart kom två föredragshållare utan tydlig förankring i medicinsk expertroll. Men precis som forskaren som hade talat tidigare var de ett slags kändisar för publiken. De hade rollen som patientaktivister inom området Parkinsons sjukdom. Nu presenterade de sin syn på vad vetenskapen kan göra för patienter och deras familjer. Det som slog mig var att vi genom de två föredragen fick en mer personligt vinklad syn på hur patienter och forskare kan arbeta tillsammans för att komma fram till nya medicinska behandlingar. Båda personerna hade en fot i vetenskapen och kunde relatera till sin sjukdom genom vetenskapliga argument och förståelse. Men de talade också om sina egna erfarenheter av sjukdomen på ett autentiskt sätt. Publiken var entusiastisk över de två inläggen. I likhet med forskaren fick de två individerna många frågor och reflektioner efter sina presentationer.

Min egen roll den kvällen var observatörens och etnografens. Till skillnad från de andra i publiken hade jag ett anteckningsblock framför mig. Jag skrev ned så noga jag kunde vad talarna sade. Under frågestunden koncentrerade jag mig på att lyssna till vad för slags frågor som ställdes och hur svaren utföll. Mitt fokus låg på att dokumentera tillfället. Även miljön omkring mig beskrev jag i anteckningarna. Liksom de medicinska forskarna saknade jag denna kväll informerat samtycke från dem som jag studerade. Mitt inhämtande av samtycke skulle dröja fram till dess att jag började göra mina intervjuer. Samtidigt var observationen ett sätt att förbereda för det informerade samtycket. Genom min närvaro blev jag ett ansikte för några bland publiken och forskarna som jag senare skulle komma att intervjua. Den seniora forskare, som höll den uppskattade presentationen som beskrivits ovan, var just en av de personer som jag skulle komma att intervjua så småningom. Jag hade visserligen träffat honom tidigare, men genom att också vara med vid denna informationsträff som riktade sig till patienter och anhöriga blev jag i ännu högre grad än förut ett ansikte för honom. Ett ömsesidigt förtroende hade börjat byggas upp mellan oss.

Samtyckets undertecknande

Ett samtyckes undertecknande sker i samband med att forskningspersoner rekryteras till projekt. I den medicinska världen kan man som forskningsperson värvas på olika sätt till ett forskningsprojekt. Mestadels rekryterar de kliniska forskarna till sina studier genom att närma sig patienter som de möter på kliniken, patienter som är deras "egna". Men i vissa fall kan patienter utanför kliniken kontakta forskare för att förhöra sig om huruvida de kan vara med i en studie (Hansson 2017:103–106). I detta fall behöver forskaren bedöma om personen kan engageras som forskningsperson eller inte. Kan det, som en forskare påtalar, finnas misstankar om "kognitiv svaghet" hos den potentiella forskningspersonen, vilket naturligtvis påverkar vederbörandes förmåga till informerat samtycke? Ser man en tendens hos personen i fråga till att utebli från inbokade möten? Forskaren svarar aldrig en person vid första kontakten, till exempel via e-post. I stället kan patienten ombes att skicka kopior av sin patientjournal som underlag för bedömningen huruvida patienten är lämplig som forskningsperson. Och forskaren brukar också vilja träffa personen i fråga innan beslut fattas. Ibland behöver forskarna således tacka nej till patienter som inte uppfyller studiernas olika kriterier för inkludering.

Patientens undertecknande av samtycket äger rum antingen hemma eller på kliniken. Utifrån denna handling kan det informerade samtycket som sagt liknas vid den typ av ansvariggörande som Nikolas Rose (1999:154) pekar på inom ramen för neoliberalismens samhälle, vilket framhäver individens valfrihet i olika kontexter. Det är ett görande av ansvar som formas i samspel med en samtidig strävan efter frihet hos individerna, en ansvarspraktik som tar sin utgångspunkt i en växelverkan mellan ansvariggörande (*responsibilization*) och görande av frihet (*autonomization*). I intervjuerna kunde sättet att närma sig detta komplexa frihetsbaserade ansvarstagande beskrivas som en pendling mellan beslutsamhet och behov av betänketid för de blivande forskningspersonerna när dessa tillfrågades om att delta i en studie. Somliga bestämde sig då genast på kliniken för att underteckna samtycket. Andra tog med sig frågan och informationen hem för att tänka på saken. Man ville fatta beslut på egen hand eller tillsammans med familjen. Det hände också att man återvände till kliniken för att

underteckna samtycket i närvaro av en doktor eller en sköterska. En kvinna som jag intervjuade berättade till exempel att hon fick information hem till sig i brevlådan, men att hon valde att skriva under samtycket på sjukhuset för att kunna tillgodogöra sig kompletterande information från den medicinska personalen.

Information är således en viktig del i undertecknandet av samtycket, nästan alltid i både skriftlig och muntlig form. Några intervjupersoner tyckte att den skriftliga informationen var viktigare än den muntliga informationen för att kunna ta ställning till samtycket. Det kunde vara att man kände att man kunde återvända till, det vill säga läsa om, den skriftliga informationen mer än en gång. En man menade till exempel att han lätt missförstod muntlig information som gavs till honom, och han behövde därför den skriftliga informationen för att kunna redogöra för forskningen för sina anhöriga hemmavid. Samtidigt fanns det också de som förklarade att den muntliga informationen var angelägnare än den skriftliga för att kunna underteckna samtycket. Vid mötet med läkaren eller sköterskan ville man ha tid för att kunna ställa direkta och konkreta frågor om risker och egen nytta till vederbörande.

I mitt eget projekt skrevs samtycket under precis innan varje intervju startade. Att det skulle behövas betänketid hade jag ingen tanke på. Min information till blivande forskningspersoner var också betydligt kortare och mindre detaljerad än dess motsvarighet i det medicinska projekt som jag följde. Ändå fanns det ju en risk med att delta även i min forskning. I min ansökan till etikprövningsnämnden hade jag i alla fall skrivit följande om det obehag som det kunde innebära ”att bli tillfrågad om att intervjuas i samband med rekryteringen” till projektet:

Denna upplevelse är antagligen starkast hos patienter som tillfrågas. Att tillfrågas om att bli intervjuad om sin sjukdom och om möjligheter att bli frisk kan upplevas på ett dubbelt sätt. Å ena sidan kan man bli glad över att någon utomstående vill uppmärksamma ens egen svåra situation, å andra sidan kan man känna skräck eller panik över att behöva berätta om detta privata för en främling.

Även forskare kan uppleva det som obehagligt eller integritetskränkande att bli tillfrågad om intervju. I detta fall är det inte ett privat och känsligt ämne som egen sjukdom som står i fokus. I stället kan det vara fråga om att forskaren har en bild av att forskningsprojektet ifrågasätter hens verksamhet på något sätt. Forskaren kan känna sig trängd inför frågor som hen inte upplever som relevanta eller ens begripliga.¹

Under själva intervjuerna var det aldrig någon bland mina intervjupersoner som protesterade mot mina frågor som olustiga eller integritetskränkande. Men att protester inte gavs explicit innebär inte att samtalen aldrig kunde upplevas på detta vis, det vill säga att frågorna kändes alltför närgångna. Att det var patienter och inte forskare som var de mest sköra i detta sammanhang stämde likväl med mina förväntningar. Flera patienter berättade med stor inlevelse om ett personligt lidande och en upplevelse av att tiden rinner iväg samtidigt som den medicinska forskningen inte tycks leda någon vart (Idvall 2017b).

I dessa stunder, då de känsligaste frågorna ställs i en intervju, eller då de mest vågade ingreppen utförs i de kliniska försöken (kanhända placebo-operationer, se nedan), blir ansvaret nästan ännu tydligare för forskaren. Forskningen ställer med ens krav på ett fläckfritt beteende. Samtidigt kan också en fråga om ansvarsfrihet väckas i dessa situationer. Det undertecknade samtycket innebär därigenom inte bara krav och skyldighet för forskaren utan även en flyktväg för den forskare som skulle råka hamna i en tvist om vad som verkligen utspelade sig i den specifika situationen då operationen genomfördes eller intervjusamtalet pågick.

Att granska och observera sig själv

När perioden med tester och ingrepp inleds i den kliniska forskningen övergår det informerade samtycket till att vara ett undertecknat dokument som sparas och skyddas både som papperskopia och som digital kopia.

¹ Ur ansökan om etikprövning för forskningsprojektet "Forskningens två horisonter: Kulturanalys av hur patienter och forskare möts i kliniska studier inom Parkinson-forskningen" (Vetenskapsrådet, dnr 2013-00608).

Denna dokumentation av patientens och forskarens gemensamma ansvar blir ett uttryck för det som Nikolas Rose benämner "gransknings- eller kontrollsamhälle" (*audit society*), vilket är "a society organized to observe itself through the mechanisms of audit in the service of programmes for control" (1999:154). Självobservation och självgranskning utförs i detta avseende både av forskningsdeltagare och av forskare. Ett exempel på detta är när det undertecknade samtycket läggs in och blir synligt i den elektroniska patientjournalen. På detta sätt görs deltagandet i de kliniska studierna transparent även för forskningspersonens (övriga) vårdgivare. Men det är också en påminnelse för patienten själv, som läser sin journal, att hon eller han är deltagare i ett forskningsprojekt. Vid universitetskliniken bevaras samtidigt det undertecknade samtycket i sin ursprungliga form, det vill säga som papperskopia. Här finns pappersarket aldrig långt från "sin" forskare, om det händelsevis skulle behöva tas fram. Nu är det informerade samtycket inte sällan ett blad i en pärm på en hylla i ett låst skåp i ett låst rum.

Forskningspersonerna får också en papperskopia av det undertecknade samtycket. I detta fall tas dokumentet till vara av individer med olika rutiner för att spara och förvara "viktiga papper" och samtidigt utöva självgranskning. Många visade prov på god ordning och tog som respons på mina frågor fram pärmar och kartonger där papper från sjukhuset förvarades. Men det fanns också de som hade sämre ordning. En kvinna som jag intervjuade var frustrerad. Hon hade velat behålla en kopia av det samtycke som hon hade gett till forskningsdeltagande, men kopian var borta. Oavsett vilket tycks patienter uppleva betydelsen av ett slags egenansvar när de inträder i rollen som forskningsperson, ett slags "ansvar för självet" (*responsibility for the self*) som Rose (2007:134) betecknar det i ett senare arbete.

Att de undertecknade dokumenten skyddas så omsorgsfullt tyder på att samtycket trots allt måste försvaras hela tiden. Det skriftliga samtycket avslutar inte förhandlingarna mellan medicinska forskare och forskningspersoner. Snarare ökar det intensiteten i hur de två parterna interagerar. Det skriftliga samtycket öppnar för en ny form av relation mellan de två sidorna, där frågor om ansvar och ansvarsfrihet betonas ännu mer och där den framtid som man förhåller sig till samtidigt är förbunden med en viss osäkerhet kring vart man är på väg när det gäller forskningsresultat, nya behandlingar eller rent av bot.

Bräckligheten i samtycket är inte lika påtaglig i min egen kulturvetenskapliga forskning. Visserligen valde även jag att skydda mina papperskopior – originalen – genom att hålla ordning på dem, genom att sätta dem i pärm, och genom att förvara dem inlåsta. Samtidigt fanns det hos intervjupersonerna ett påfallande ointresse för att behålla en kopia av samtycket för egen del. Särskilt ointresserade var läkare och forsknings-sköterskor. Men även patienter och anhöriga kunde tacka nej till detta erbjudande. Min förklaring är att den mentala intervention som en intervju kan innebära sannolikt inte uppfattades som lika hotfull som den fysiska intervention som en celltransplantation utgör.

I den medicinska världen är det nog i synnerhet forskarna som upplever bräckligheten i samtycket, om än på ett omedvetet plan. Denna mer eller mindre uttalade känsla har många dimensioner. Hanteringen av signerade samtyckeskopior står förstas särskilt i läkemedelsstudier under kontroll av olika instanser. Samtidigt finns det också med all sannolikhet en personlig dimension i detta, som har att göra med att läkare och sjuksköterskor ser på det arkiverade informerade samtycket som ett slags tyst bevis i kontakten med forskningspersoner. Det arkiverade samtycket är "tyst" i den meningen att det nästan aldrig omnämns av forskningspersonalen i den process som en klinisk studie omfattas av. Men samtycket är icke desto mindre ett "bevis" så till vida att en läkare eller en sjuksköterska snabbt behöver kunna hänvisa till detta dokument för den händelsen att en patient riktar en fråga om någonting eller menar att ett fel har begåtts. Det informerade samtycket, intygar flera forskare, blir aldrig ett sätt att försöka övertala någon att stanna i ett projekt. Däremot kan det fungera som en metod att ge sig själv ansvarsfrihet i de specifika situationer som kan uppstå när ord står emot ord.

Bräckligheten i samtycket återspeglas också i det faktum att ett återtagande av samtycket alltid är en möjlighet för en forskningsperson som inte är nöjd med sitt deltagande i projektet. Denna möjlighet finns utskrivnen redan i det informationsblad som åtföljer samtycket och som forskningspersonen förväntas ta del av. Om patienten sedan skulle besluta sig för att dra tillbaka sitt samtycke behöver hon eller han inte förklara varför inför forskningspersonalen.

Det undertecknade samtycket skyddar deltagarna på så sätt att det inramar studien inom de gränser som beskrivs i det åtföljande

informationsbladet. Som en forskare förklarade kan man inte "göra mer" i studien än vad man har kommit överens om under samtyckesförfarandet. I de flerårigt långa studierna, där förändringar av forskningsprotokollet ibland sker, krävs det att forskarna erhåller nytt samtycke skriftligen från deltagarna. I mina intervjuer med både patienter och forskare tycks detta att ge förnyat samtycke till projektet vara en oproblematiserad fråga. En man som deltog i en mer invasiv studie förklarade till exempel att det bara kändes positivt, när han var tvungen att underteckna ett nytt samtycke i samband med att han randomiserades till en viss grupp under försöken. På så sätt finns det också en rutin i det informerade samtycket som kanske inte är närvarande vid första tillfället då forskningspersonen skriver under, men som utvecklas under projektets gång och som kan vara fullt etablerad när projektet till sist avslutas.

Samtyckets vetenskapliga omnämnande

The protocol was reviewed and approved by the institutional review board of each participating center as well as the performance and safety monitoring board of the National Institutes of Health. After providing written informed consent, patients underwent laboratory screening and were excluded from further participation if they had evidence of infection with human immunodeficiency virus, hepatitis, or syphilis. (Olanow et al. 2003:404)

All interview subjects, both those with and those without trial experience, were informed about the interview study through written and oral information and they also signed a consent form about their participation in the study. (Idvall 2017b:60)

Citaten ovan är exempel på hur den öppna förhandling som informerat samtycke utgör under ett forskningsprojekt till sist når ett slags slutpunkt i form av ett omnämnande i en vetenskaplig publikation. Det första citatet är från artikeln "A Double-blind Controlled Trial of Bilateral Fetal

Nigral Transplantation in Parkinson's Disease" som publicerades år 2003 i American Neurological Associations tidskrift *Annals of Neurology*. I denna artikel redogjorde en amerikansk professor i neurologi, tillsammans med ett antal kollegor, för en studie av möjligheten att transplantera hjärnceller från aborterade mänskliga foster till patienter med Parkinsons sjukdom för att om möjligt bota sjukdomen. I studien använde man också placebo-operationer som jämförelsematerial för att lära sig om de transplanterade fostercellernas effekt och överlevnad i människohjärnan. Operationerna var inte okontroversiella och ledde också till en etikdebatt om huruvida det var försvarbart att använda placebooperationer i dessa sammanhang (Idvall 2017a:132–136). Patienterna hade dock lämnat sitt samtycke till deltagande, varför projektet, som det beskrivs i citatet ovan, kunde påbörja screening samt exkludering av de patienter som inte var lämpliga som deltagare. Det andra citatet ovan härrör från ett kulturvetenskapligt sammanhang, nämligen från min egen artikel "Synchronizing the Self with Science. How Individuals with Parkinson's Disease Move along with Clinical Trials" som kom i tryck 2017 i *Ethnologia Scandinavica*. Liksom i den citerade medicinska artikeln var syftet att redovisa forskning som hade utförts med personer med Parkinsons sjukdom. I denna kulturvetenskapliga publikation rörde det sig om en intervjuundersökning, där patienter fick ge röst åt hur de uppfattade den medicinska Parkinsonforskningen. Syftet i artikeln var att ge ett patientperspektiv på den medicinska forskningen genom att beskriva hur patienter och anhöriga till patienter lever med den medicinska forskningen, utifrån den erfarenhet och de föreställningar om tid som kronisk sjukdom är förknippad med.

I de båda citaten ovan har samtycket drag av att vara en teknikalitet. Den individuella förhandlingen mellan forskare och forskningsperson har passerat. Det är forskningsresultaten, inte samtycket och samarbetet mellan forskare och forskningsperson, som står i förgrunden i texterna. Samtidigt hör det till de nya riktlinjerna för forskning att informerat samtycke ska rapporteras i vetenskapliga publikationer. Under 10-talet har etikprövning och informerat samtycke allt oftare blivit en del av de vetenskapliga tidskrifternas policy gentemot forskare. "Studies on patients or volunteers need approval from an ethics committee and informed consent from

participants. These should be documented in your paper”, heter det till exempel i den högt ansedda tidskriften *The Lancets* anvisningar till sina författare.²

Men vad är värdet i att rapportera om informerat samtycke till tidskrifternas mer eller mindre specialiserade läsekretsar av forskare? På sätt och vis övertar den tryckta texten, den fullbordade publikationen, själva äganderätten till det objekt som forskare och forskningspersoner samtyckte till och förhandlade om under projekttiden. Artiklarna avskiljer på så vis den gåva som forskningsdeltagandet utgjorde från det komplexa sammanhang som forskningspersonerna var del i, när de en gång tillfrågades om de ville delta i studien. I *Annals of Neurology* lyckas sålunda författarna, med sin artikel, överta den symboliska äganderätten till de placeboopererade kroppar/hjärnor som för sitt realiserande hade krävt informerat samtycke och, får man anta, ingående förhandlingar med forskningsdeltagare och anhöriga under projektets gång. Och i min egen artikel i *Ethnologia Scandinavica* skaffar jag mig en motsvarande äganderätt över de berättelser som nyckelinformanten Magnus (pseudonym) och mina andra intervjupersoner förmedlade till mig under projekttiden. I bägge fallen ter sig forskningspersonernas informerade samtycken, så som de redovisas i artiklarna, mer som en teoretisk konstruktion än som de faktiska händelser med inslag av glädje, sorg, ovisshet och förväntan som med all sannolikhet utspelade sig vid den aktuella tiden.

Avslutningsvis kan det konstateras att samtyckets omnämnande i de vetenskapliga publikationerna alltså har en tendens till att reducera den osäkerhet som forskningspersoner lever med, när de tar ansvar för sitt deltagande i en studie. Forskningen strävar efter att skapa auktoritet kring de resultat som framläggs och i det sammanhanget finns det inte plats för den osäkerhet som en process för informerat samtycke inbegriper i enskilda ögonblick och perioder. I denna artikel har jag velat peka på att osäkerheten trots allt är närvarande i olika slags forskningsprocesser och att 10-talets inriktning på informerat samtycke är ett uttryck för hur denna osäkerhet kan hanteras, samtidigt som de frågor om ansvar och ägande som vetenskaplig kunskapsproduktion ger upphov till blir uppmärksammade och på särskilda sätt lösta.

² <https://ees.elsevier.com/thelancet/>, 2019-04-25.

Referenser

- Giddens, Anthony (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge, UK & Oxford, UK: Polity Press.
- Hansson, Kristofer (2017). Mixed emotions in the laboratory. When scientific knowledge confronts everyday knowledge. Hansson, Kristofer och Idvall, Markus (red.). *Interpreting the brain in society. Cultural reflections on neuroscientific practices*. Lund: Arkiv.
- Idvall, Markus (2017a). Taking part in clinical trials. The therapeutic ethos of patients and public towards experimental cell transplantations. Hansson, Kristofer och Idvall, Markus (red.). *Interpreting the brain in society. Cultural reflections on neuroscientific practices*. Lund: Arkiv.
- Idvall, Markus (2017b). Synchronizing the Self with Science. How Individuals with Parkinson's Disease Move along with Clinical Trials. *Ethnologia Scandinavica*, 47:57-77.
- Idvall, Markus (2018). Gåva och offer. Om organdonation till en nära anhörig. Salomonsson, Karin (red.). *Mitt och ditt. Etnologiska perspektiv på ägandets kulturella betydelse*. Lund: Lund Studies in Arts and Cultural Sciences 17.
- Lagen (2003:460) om etikprövning av forskning som avser människor. Utbildningsdepartementet, 2003-06-05.
- Olanow, C. Warren, Goetz, Christopher G., Kordower, Jeffrey H., Stoessl, A. Jon, Sossi, Vesna, Brin, Mitchell F., Shannon, Kathleen M., Nauert, G. Michael, Perl, Daniel P., Gobold, James och Freeman, Thomas B. (2003). A Double-blind Controlled Trial of Bilateral Fetal Nigral Transplantation in Parkinson's Disease. *American Neurological Association*, 54(3):403-414.
- Proposition 2007/08:44. Vissa etikprövningsfrågor m.m. Utbildningsdepartementet, 2007-12-13.
- Rose, Nikolas (1999). *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*. Cambridge, UK & New York: Cambridge University Press.
- Rose, Nikolas (2007). *The Politics of Life Itself. Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Salomonsson, Karin (red.) (2018). *Mitt och ditt. Etnologiska perspektiv på ägandets kulturella betydelse*. Lund: Lund Studies in Arts and Cultural Sciences 17.
- Samimian-Darash, Limor och Rabinow, Paul (2015). Introduction. Samimian-Darash, Limor och Rabinow, Paul (red.). *Modes of Uncertainty. Anthropological Cases*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Waldby, Catherine och Mitchell, Robert (2006). *Tissue Economies. Blood, Organs, and Cell Lines in Late Capitalism*. Durham, NC: Duke University Press.

På cykel mot friheten. Cykelkurser för vuxna.

Charlotte Hagström

Vid femtiotre års ålder bestämmer sig den amerikanska suffragetten och nykterhetskämpen Frances Willard för att lära sig cykla. Det är i slutet av 1800-talet och omgivningen har en hel del invändningar. Men hon tränar ihärdigt varje dag och blir allt skickligare på att hantera Gladys, som hon kallar sin cykel. Den 20 januari ger hon sig så för första gången av på egen hand. Hon är äventyrslysten och känner sig nu fri att röra sig, utan att hindras av konventioner. I boken *A Wheel within a Wheel: How I learned to Ride the Bicycle* förklarar hon att det är bra att kvinnor lär sig cykla eftersom ju fler intressen kvinnor och män delar, i tankar, ord och handling, desto bättre. Hon beskriver sin egen väg till målet och avslutar med orden "Go thou and do likewise!" (Willard 1895:75).

Cykelkurser för vuxna

Drygt hundra år senare står jag på en skolgård i Malmö och instruerar en grupp kvinnor som deltar i en cykelkurs. Det är sista gången på kursen och alla har lärt sig hålla balansen och cykla en bit. De ska nu visa mig att de kan bromsa, göra tecken när de svänger och följa trafikskyltar.

För vissa går det ganska lätt att köra slalom mellan konerna och de kan också bromsa när jag håller upp en skylt. För andra är det svårare. De glömmer att bromsa och sätter ner fötterna eller kör in i väggen bredvid banan, eller så bromsar de med handbromsen när jag ropar fotbroms.

En runda till, säger jag, och de börjar om [...] De cyklar runt, runt och fram och tillbaka och det är mycket skratt men också koncentration [fältanteckningar, hösten 2018].

Att kunna cykla ses som närmast självklart i Sverige. En vuxen människa som inte kan cykla avviker från normen och från föreställningen om vilka kunskaper och kompetenser som följer med vuxenblivandet. Att inte kunna cykla blir också ett problem för individen, som riskerar att begränsas och utestängas. Men de som inte kan är många och att lära sig på egen hand är svårt. Under 2010-talet startades därför allt fler cykelkurser. Syftet med denna artikel, som bygger på ett fältarbete kring cykelkurser för vuxna, är att diskutera varför det ses som så viktigt att kunna cykla.¹ Vilka konsekvenser får det för den som inte kan? Vilka är det som går kurserna och vilka är deras motiv för att lära sig? Delar de Frances Willards upplevelser?

Cykelkursen i Malmö är en av flera kurser runt om i landet som drivs av den ideella organisationen Cykelfrämjandet, inom projektet "Frihet på cykel".² Projektet startade 2016 efter att både behovet och intresset för cykelkurser för vuxna ökat under 2010-talet. Under årens lopp har många kurser genomförts i olika delar av landet, från Malmö till Luleå, och bara år 2018 hölls över 60 kurser. Även andra organisationer och föreningar, som Röda Korset och cykelklubbar, arrangerar kurser. Ibland sker samarbete mellan olika aktörer. I de kurser jag haft kontakt med under fältarbetet har till exempel bostadsbolag och kommuner deltagit och stått för cyklar och samlingslokal eller deltagaravgifter. Alla kurser som ges inom projektet "Frihet på cykel" följer en gemensam pedagogik och har samma upplägg med sex tillfällen fördelade på tre veckor.³ Praktik blandas med teori och för varje kurstillfälle finns en handledning som huvudinstruktören ska utgå från. Denna har dock möjlighet att själv modifiera upplägg och innehåll

¹ Fältarbetet har utförts i Malmö och Stockholm och är en del av forskningsprojektet *Cykeln och friheten. Att överskrida fysiska, rumsliga och kulturella gränser*, finansierat av Vetenskapsrådet, som jag bedriver tillsammans med Lars-Eric Jönsson.

² Se vidare undersökningen *Att balansera på två hjul* (Hagström 2019).

³ När detta skrivs pågår dock diskussioner inom projektet om huruvida antalet kurstillfällen bör utökas.

till viss del, till exempel beroende på deltagarnas förkunskaper eller den plats där kursen hålls. Antalet deltagare är vanligen mellan tio och sexton och förutom huvudinstruktören deltar tre till fyra medhjälpare. Alla instruktörer och medhjälpare arbetar på frivilligbasis.

Majoriteten av deltagarna är kvinnor födda utanför Norden. I en undersökning av nio cykelkurser som genomfördes i Stockholmstrakten 2012 och 2013 konstateras att 95 % av deltagarna är kvinnor. Drygt 80 % av dem som genom intervjuer och enkäter medverkat i studien uppger att de är uppväxta i länder utanför Europa. Det gäller både män och kvinnor och de flesta är i åldrarna 25 till 64 år (Aslam 2015:25f.). Förhållandena i Nederländerna, som likt Sverige är ett land där cyklingen är utbredd och där det mer eller mindre tas för givet att vuxna kan cykla, är ungefär desamma (van der Kloof et al. 2014:93).

Att inte kunna cykla

Seren har bott länge i Sverige, men det var först i somras hon lärde sig cykla. En arbetskamrat, som själv nyligen lärt sig, inspirerade henne och hon anmälde sig till en kurs. Att inte kunna cykla har ibland varit ett problem och en källa till frustration. Hon tänker tillbaka på hur hon tyckte att ”när jag kom till Sverige så kunde alla cykla! Och jag skämdes i början att säga att jag inte kan cykla”.⁴ Men, säger hon, ”sen tänkte jag – egentligen, det är inte mitt fel! De andra måste tänka att vi människor är från olika kulturer och har olika värderingar. Så man ska inte tänka att det är som i Sverige där alla lär sig.” Hon är kurd och menar att ”i min kultur köpte man aldrig cyklar till flickor [...] Till pojkar köpte man. Så det är en pojkgrej. Så därför jag fick aldrig någon cykel. Jag provade aldrig och lärde mig aldrig.”

Uppfattningen att en cykel är en ”pojkgrej” är något som många informanter återkommer till. Kidan, som kommer från Eritrea, ville gärna cykla som liten. ”Men”, förklarar hon, ”det var ju så här med kultur och allt.” För även om det inte fanns några ekonomiska hinder för föräldrarna

⁴ Alla namn på informanter är fingerade. Citat är lätt redigerade för att underlätta läsbarheten.

att skaffa en cykel så var det ”inte lätt för dem att jag skulle gå ut och cykla”. Flickor skulle helt enkelt inte göra det. Roshan, född och uppvuxen i Nepal, berättar att hennes pappa inte gjorde skillnad på sina söner och döttrar och hade han haft pengar hade han nog köpt en cykel till henne. ”Men de flesta tänker inte så”, säger hon, utan cyklar är något som även där förknippas med pojkar.

Många studier visar att kvinnor världen över cyklar i minde uträkning än män (t.ex. Aldred et al. 2016, Bonham och Wilson 2012, Steinbach et al. 2011). Ett skäl till detta är att mobilitet kopplas samman med maskulinitet. Att som kvinna på egen hand och med egen kraft förflytta sig över större områden, vilket blir möjligt med en cykel, utmanar patriarkala normer (Arora 2013, Macy 2011, Turpin 2018). Margaret Guroff, som i boken *The Mechanical Horse* (2016) analyserar cykelns roll i det amerikanska samhällets omvandling, beskriver de farhågor och betänkligheter som uppstod då cyklandet blev allt vanligare vid slutet av 1800-talet. Även om faran, respektive nyttan, med cykling också diskuterades i relation till män var det framför allt cyklandet inverkan på kvinnors kroppar, klädsel och moral som debatterades och gav upphov till nya insikter: ”Wives who had stayed close to home – venturing out only on foot, by trolley, or, if wealthy, with a driver and horse-drawn carriage – were suddenly able to travel miles on their own. Being so mobile, and so visible, was a revelation to many” (Guroff 2016:42). Men även idag framstår kvinnors cyklande som problematiskt i många delar av världen. Deras avsikter ifrågasätts och deras uppträdande kritiserar. Gina Porter, som studerat mobilitet bland kvinnor och flickor i subsahariska Afrika, har som rubrik på en artikel valt ett talande citat från en fokusgruppdiskussion med män mellan 30 och 50 år: ’I think a woman who travels a lot is befriending other men and that’s why she travels’ (Porter 2011). En konsekvens av denna föreställning kan bli att ”cultural constraints may prevent women from cycling or even traveling all together” (van der Kloof et al. 2014:90).

Det är inte precis förbjudet för flickor och kvinnor att cykla, menar Aisha som har erfarenheter från Libanon och Syrien, men det ses som lite konstigt. Folk skulle nog titta och inte på något snällt sätt. Men att många avstår från att cykla, menar hon, beror också på att trafiken är svår och det helt enkelt är för farligt. Många män cyklar inte heller. Flera informanter

lyfter fram tung trafik, avsaknad av cykelvägar och en infrastruktur som inte främjar cykling, när de förklarar varför de inte lärt sig cykla (jfr Emanuel 2018, Oosterhuis 2018). Andra orsaker är att de råkade ut för en olycka i samband med att de höll på att lära sig cykla vilket gjorde att de blev rädda och inte vågade fortsätta, eller att de var sjuka som barn och därför inte hade möjlighet att lära sig.

Skälen att inte kunna cykla kan alltså var flera liksom skälen att ta steget att lära sig som vuxen. För Seren var den utlösande faktorn arbetskamraten som berättade om kursen och uppmuntrade henne att anmäla sig. Men det spelade också roll att hon bor i en stad där många cyklar och det finns bra cykelvägar. Där hon bodde tidigare var det inte så. Hur många som cyklar, vilka som cyklar och varför är något som skiljer sig mellan länder (Pelzer 2010, Pucher och Buehler 2008), mellan städer i samma land (Anantharaman 2017; Thomason 2018) och mellan olika tidsperioder i samma land (Harms et al. 2014, Zhang et al. 2014). De faktiska möjligheterna att cykla och andras användning av cykeln har således betydelse för uppfattningen om huruvida cykeln är ett alternativ, liksom för motivationen för att lära sig. ”Men and women, young and old are seen on their bicycle every day” skriver Angela van der Kloof i en artikel om cykelkurser i Nederländerna och fortsätter: ”The value given to the bicycle in the new homeland differs from that of the country of origin and habits are completey different” (van der Kloof 2015:94).

Även om en cykel idag ser i princip likadan ut som den gjorde i slutet av 1800-talet, och en cykel i Sverige utseende- och materialmässigt inte skiljer sig nämnvärt från en i Indien eller Kina, betyder den alltså inte samma sak (jfr Aldred 2010, Männistö-Funk och Myllyntaus 2018). En cykel är, som Luis A. Vivanco (2013) visar, ett föremål med många betydelser. Att cykla innebär också olika saker. Även om det förvisso är något som görs av individer ingår det i ett sammanhang: ”Bicycling is a collective, expressive, and culturally patterned experience, in the sense that it is organized and constrained by social and political-economic processes, symbolic meanings, and actual skills, practices and norms involved in riding a bicycle through a city” (Vivanco 2013:95). Att cykla – och att inte göra det – är inte samma sak i Bagdad som i Malmö.

Att lära sig cykla

När alla har västar och namnlappar samlas vi runt en cykel. Vi börjar med att alla presenterar sig: vad vi heter, vilka språk vi talar och varför vi vill lära oss cykla eller, i mitt och de andra instruktörernas fall, brukar cykla [...] När presentationen är avklarad pekar Marianne på olika delar av cykeln och frågar om någon vet vad de heter. Vissa kan en hel del, andra vet inte alls [fältanteckningar, våren 2018].

Vid första tillfället på en ny kurs ingår att alla deltagare ska berätta varför de vill lära sig cykla. ”Jag vill själv bestämma över min tid” och ”slippa vänta på bussen” är återkommande svar liksom ”det behövs för jobbet” och ”jag vill kunna cykla med mina barn”. Praktiska och ekonomiska omständigheter lyfts fram, både av dem som oftast förflyttar sig genom att gå eller att åka kollektivt och av dem som kör bil. Busskortet är ganska dyrt tycker någon medan en annan är trött på att leta parkeringsplats. En tredje berättar att främsta skälet att hon bestämt sig för att lära sig cykla nu, vid 46 års ålder, är att hon nyligen bytt jobb. Där hon ska parkera kostar det 25 kronor i timmen och det blir alldeles för dyrt [fältanteckningar, hösten 2018]. Tid och oberoende är viktigt och för dem som har körkort är detta ofta en anledning till att de inte tar bussen. Kidan säger att hon har dåligt samvete när hon kör bil för hon känner sig lat och det är dåligt för miljön. Men det blir för krångligt med buss:

Hemifrån till Gustavsberg är det 13 minuter om jag åker bil men om jag åker buss måste jag först åka till Nacka Forum och sen bussen dit så det tar en timme. Så det blir opraktiskt! På morgonen kunde jag men på eftermiddagen måste jag hinna till mina barn. De har massor av aktiviteter.

Barnen spelar en stor roll för många deltagares beslut att lära sig cykla. De vill kunna följa med barnen till skola och olika aktiviteter, cykla med dem för att det är roligt och för att det är något hela familjen kan göra tillsammans. Flera berättar att de har lärt sina barn att cykla och att alla i familjen kan utom de själva. Både de och resten av familjen tycker att nu måste även de lära sig. Barnen är ofta mycket uppmuntrande och stöttande.

Ibland är de med vid något kurstillfälle och hjälper till eller hejar på, efter ålder och förmåga.

En kvinna berättar att hon tränat under helgen. Hon visar på sin telefon en film från när hon cyklar. Barnen har hjälpt henne: hon har cyklat på 9-åringens cykel, 14-åringen har varit tränare. Det märks att hon har tränat och hon har bra balans [fältanteckningar, hösten 2018].

För Kidan är det viktigt att som mamma vara en förebild för barnen och göra saker tillsammans med dem. Det är inte bara pappor som ska göra roliga saker medan mammorna tar hand om hemmet, menar hon. Önskemålet om en aktiv mamma kommer också från barnen: ”Mina barn ville att jag skulle kunna åka skridskor. Pojken spelar hockey och tjejen åker konståkning”. Det har hon inte lärt sig ännu men det kommer kanske senare: ”Jag vill ju vara en mamma som mina barn blir stolta över!”

Att gå på kurs, vare sig det handlar om att lära sig cykla eller något annat, tar dock tid. Tiderna ska passa med jobbet och för den som har barn, särskilt om de är små och kräver ständig passning, är det svårt att dessutom hitta utrymme för egna aktiviteter. Det händer inte sällan att deltagare kommer med andan i halsen direkt från jobbet eller måste gå tidigare för att den andra föräldern ska arbeta och barnen inte kan vara ensamma. Barnen kan således både motivera och hindra önskan om att lära sig cykla.

I en studie från Australien undersöks kvinnors cyklande och orsakerna till att de slutar och återupptar det under olika perioder i livet. Faktorer som att byta arbete, flytta, få barn, förändringar av hälsan och att barnen flyttar hemifrån spelar roll och påverkar deras benägenhet att cykla. Författarna finner att deras undersökning bekräftar det som många tidigare studier av genus och transport slagit fast: “the complexities of combining domestic, paid employment and carer responsibilities have a significant impact on women’s travel patterns and the modes they choose” (Bonham och Wilson 2012: 207). Australien skiljer sig dock mycket från Sverige både vad gäller andelen cyklister och cykelns plats i infrastrukturen. Även om det där liksom här vanligen är kvinnor som har huvudsansvaret för hemmet och barnen behöver inte det faktum att en kvinna får barn innebära att

hon slutar cykla, något de också påpekar. Att få barn kan tvärtom, som van der Kloof et al. (2014) lyfter fram, vara ett skäl att vilja börja cykla.

En förändrad livssituation och nya förhållanden skapar alltså inte ett visst beteende. Däremot kan de bidra till att beteenden ändras (jfr Davies 1996, Enevold och Hagström 2018). Enkla saker blir svåra eller tvärtom – något som tidigare inte var möjligt framstår plötsligt som både möjligt och görbart: ”En deltagare berättar att hon är 52 år. Det har varit mycket med barnen, hon har satsat på dem, hjälpt och stöttat dem med olika saker. Men nu är det dags att satsa på sig själv. Hon vill lära sig cykla” [fältanteckningar, hösten 2018].

Syns du inte finns du inte

I Skåne ska andelen cykelresor år 2030 utgöra 19 % av alla resor, vilket motsvarar 690 000 resor per dag. Det och mycket annat om hur cyklingen ska öka i regionen beskrivs i *Cykelstrategi för Skåne* (2017). Det påpekas att när fler cyklar förbättras folkhälsan, livsmiljöerna blir attraktivare och näringslivet starkare. Särskilt hälsa och miljö lyfts ofta också fram av informanterna, såväl på cykelkurser som i intervjuer. Det är dock inte huvudskälen till att de vill lära sig cykla utan det finns, som diskuterats ovan, flera andra orsaker. En sådan som flera betonar är lusten att lära sig saker, att få nya kunskaper och utveckla sig. Seren säger till exempel: ”Men jag är en sån person, jag vill prova allt, vill lära mig! Jag är nyfiken.” Roshan har samma inställning: ”Jag gillar att lära mig nya saker” säger hon och berättar att hon dansar klassisk indisk dans på ett studieförbund en gång i veckan. ”Så det har jag börjat med. Ja, jag ser fram emot nya saker!” De nyblivna cyklisterna berättar att de går på datakurs, baklavabakning och dans. Kanske är de som lär sig cykla som vuxna, funderar Roshan, människor som ”har lite eld inom i sig”.

Vid ett tillfälle under en cykelkurs noterar att jag att två kvinnor, som bägge bott länge i Sverige, säger att de tycker om att lära sig nya saker. Cykla är en av flera saker de vill lära sig. ”Sedan vill jag lära mig simma”, säger en. ”Jag också!” säger den andra. Ella Johansson diskuterar simning och simkunnsighet i relation till medborgarskap och inkludering och menar att det att ”inte kunna simma (liksom att inte kunna cykla) innebär ett utanförskap i

Foto Charlotte Hagström

förhållande till många ideal om umgänge i grupp mellan människor” (Johansson 2011:66). Simning och cykling har många likheter. I båda fallen handlar det om förmågor som de vuxna medborgarna förutsätts ha tillägnat sig som barn. Att kunna cykla, liksom att kunna simma, är aktiviteter som kräver kroppskontroll och även ett visst mod innan man behärskar dem: skrapade knän och kallsupar är något man får räkna med. En skillnad är dock att cykling mer sällan framhävs som livsviktigt: ”Den vanligaste motiveringen till varför simkunnighet är viktig är att man bör kunna rädda sig själv, och helst också andra, vid olyckstillbud” (Johansson 2011:65).

Kidan har förutom att gå cykelkurs också gått en simkurs. Hon simmade en del som barn men det var i Röda Havet där vattnet är salt. I bassäng hade hon aldrig simmat och det visade sig vara något helt annat. Hon ser såväl simmandet som cyklandet som särskilt viktigt för invandrarkvinnor. Det handlar om att visa att man finns, att man kan, att man är någon att räkna med. Hon berättar hur hon själv ibland blir tilltalad på engelska på bussen av personer som utgår från att hon inte kan svenska. Många människor har en syn på invandrarkvinnor som mindre kompetenta inom alla möjliga områden. Hon förklarar:

[Att kunna cykla] är jätteviktigt för självkänslan. Du visar ju samhället, dina grannar som hade en annan bild av dig... Du visar att du kan svenska, du visar... Du måste ju visa hela tiden... jag menar som utländsk medborgare visar du hela tiden att du kan det här, du kan det här, du kan det här.

Hon arbetar med invandrare och många av dem är nyanlända. Jag säger alltid till dem att de måste lära sig cykla, berättar hon. Det är jätteviktigt, både att de lär sig och att deras barn gör det: ”vi hade så många elever som kommit till Sverige och de kunde inte svenska. Och jag insåg att de har ju lite äldre barn och barnen kan inte cykla. Och då blir det trycket i skolan: hur ska de känna?”. Att kunna cykla bidrar till att man både ses och känner sig som en del av samhället. Hennes resonemang och argument har stora likheter med dem som för drygt 100 år sedan framfördes i samband med kampen om kvinnlig frigörelse och rösträtt. Ofta citerat är det uttalande Susan B. Anthony, amerikansk suffragett och vän till Frances Willard, gjorde i en intervju med journalisten Nellie Bly år 1896:

Let me tell you what I think of bicycling. I think it has done more to emancipate women than anything else in the world. I stand and rejoice every time I see a woman ride by on a wheel. It gives women a feeling of freedom and self-reliance [...] the picture of free, untrammelled womanhood (Bly 1896:10).

En kvinna på cykel syns och tar plats (Guroff 2016). Liksom för Kidan är cykeln och förmågan att kunna cykla även för Aisha en del i något mycket större: ”Jag ser inte en cykel bara som en cykel, att ta sig från punkt A till B”, säger hon. ”Nej, det är så mycket annat!” Hon förklarar:

Cykeln gör att Malmö blir närmare. Inte bara fysiskt men även i tankesättet. Att komma ut, till exempel låt oss säga cykla till Ribban eller Västra Hamnen eller till Möllan skapar ju nya intryck... och det finns ju så mycket som man egentligen bara kan ta till sig genom att titta på samspelet i samhället, mellan människor, hur man betar sig.

Att kunna cykla

För att kunna delta i samhället är det nödvändigt att kunna förflytta sig. Att alltid tvingas förlita sig på andra begränsar möjligheterna. Det kan vara långt till busshållplatser och tåg- och tunnelbanestationer; avgångarna kan vara få och sträckningen sådan att resan mellan två punkter tar oproportionerligt lång tid. Är det någon annan som skjutsar, till exempel maken, bygger det på att han kan och vill. Att själv kunna bestämma när och vart man vill förflytta sig innebär frihet och oberoende. Men för att det ska bli möjligt måste individen tillägna sig nödvändiga kompetenser. I en artikel som diskuterar mobilitet som symboliskt kapital introduceras begreppet *motility* för att koppla samman rumslig och social rörlighet: "Generally, motility encompasses interdependent elements relating to *access* to different forms and degrees of mobility, *competence* to recognize and make use of access, and *appropriation* of a particular choice, including the option of non-action" (Kaufmann et al. 2004:750).

Med utgångspunkt i cykelkurser för invandrarkvinnor i Nederländerna används begreppet för att diskutera hur det går till när cyklandet blir en del av vardagen (van der Kloof 2015). Att gå en cykelkurs och där tillägna sig viss kompetens är en del i detta. Det är dock inte tillräckligt för att cyklandet ska bli en naturlig del i vardagslivet och cykeln ett självklart transportmedel. För att så ska ske måste cyklisten passera olika steg på vad som benämns "the ladder of bicycle appropriation" och som innebär att tillägna sig kompetensen att cykla, att ha tillgång till en cykel och att faktiskt använda den till vardags (van der Kloof et al. 2014:92).

På frågan om de efter avslutad kurs tycker att de känner sig säkra på cykel svarar många av mina informanter nej (jfr Aslam 2015). De har lärt sig cykla till viss del men känner sig fortfarande obekväma i trafiken och cyklar därför helst i parken. De använder inte cykeln för att ta sig till jobbet och är oroliga när de rör sig i nya områden. "Jag är fortfarande obekväma med att bromsa", säger Roshan. "Som handbromsen ... jag blir förvirrad när det kommer andra människor." Inom projektet diskuteras om antalet kurstillfällen bör utökas eftersom också många instruktörer upplever att sex gånger är för lite. Även om deltagarna lärt sig cykla såtillvida att de kan hålla balansen är de inte redo att ge sig ut i trafiken. Så är det för Seren,

som snabbt lärde sig att hålla balansen och som det gick bra för på kursen. Hon cyklar dock ännu inte till vardags: ”Jag cyklade med min dotters cykel men fortfarande, jag vågar inte riktigt [...] jag måste hitta nån cykel som jag känner mig säker med. För min dotters cykel är jättestor!”

Osäkerheten är dock något som ska övervinnas. Kidans man har köpt en cykel till henne, en femväxlad han hittade på Blocket, men eftersom hon skadade sig illa i knäet ungefär samtidigt har hon inte använt den ännu. ”Den är i källaren nu”, säger hon. ”Jag väntar bara på vädret!” Anna, född och uppvuxen i Sverige, beskriver hur hon tränat efter kursens slut genom att ta sig till affären i närheten där hon bor:

Ja men då har jag ju då rullat dit. Småcyklat och rullat. Ungefär som när man lär sig springa eller jogga såhär, att man går och springer om vartannat. Så jag har rullat till ICA och cyklat lite och rullat så. Men jag kan inte säga att jag cyklar från mitt hem till ICA än [...]. Nu är cykeln på vinterförvaring men så fort det blir lite vår så är planen att ta upp det igen.

Vad är målet sedan då, när du lärt dig? frågar jag. Hon svarar: ”Jag kanske kan cykla inte bara just till lilla ICA där jag bor utan stora ICA längre bort eller stora Coop!”

*

I Sverige kan de flesta vuxna människor cykla. De lärde sig som barn och många cyklar dagligen till och från jobbet eller skolan och använder cykeln för att transportera varor från affären och barn från dagis (Hagström 2018). Cyklandet uppmuntras ur ett samhällsperspektiv och miljö- och hälsoaspekter lyfts fram. Budskapet är tydligt: att cykla är bra, både för individen och samhället (Horton 2006, *Cykelstrategi för Skåne* 2017, Parkin 2012). Men alla kan inte cykla. Cykeln har inte samma betydelse och cyklandet tillskrivs inte samma positiva egenskaper överallt (van der Kloof 2015, Oosterhuis 2018). Att cykla kan för människor med rötter i andra delar av världen förknippas med fara, fattigdom och förbud. I storstäder med tung trafik och obefintliga cykelvägar är cykling förenat med livsfara. I länder med stora klasskillnader är cykeln alternativet bara för dem som inte har råd med bil eller buss. Att cykla är ofta också något som är förbehållet pojkar och inget för flickor.

Men att inte kunna och att tidigare inte ha fått lov att cykla innebär inte att det måste fortsätta vara så. Tvärtom, det är många som vill lära sig och de cykelkurser för vuxna som under 2010-talet arrangeras på många olika platser i landet blir snabbt fulltecknade. Skälen att lära sig cykla kan vara olika: från att det behövs i jobbet och för att det är praktiskt till att man vill kunna cykla tillsammans med barnen och förflytta sig längre sträckor. För vissa har det varit en dröm sedan barnsben, för andra en rädsla som de nu bestämt sig för att övervinna. Men oavsett anledningen innebär förmågan att cykla mer än att bara kunna förflytta sig mellan punkt A och B. Med cykeln vidgas världen samtidigt som avstånden krymper. Det blir möjligt att röra sig på egen hand och på egna villkor. Att kunna cykla innebär att kunna överskrida fysiska, rumsliga och kulturella gränser.

Referenser

- Aldred, Rachel (2010). 'On the Outside': Constructing Cycling Citizenship. *Social and Cultural Geography*, 11(1):35-52.
- Aldred, Rachel, Woodcock, James och Goodman, Anna (2016). Does More Cycling Mean More Diversity? *Transport Reviews*, 36(1):28-44.
- Anantharaman, Manisha (2017). Elite and ethical. The defensive distinctions of middle-class bicycling in Bangalore, India. *Journal of Consumer Culture*, 17(3):864-886.
- Arora, Anvita (2013). Socio-Economic Impact of the Cycle. A gendered social perspective of cycling in India. Dextre, Juan Carlos, Hughes, Mike och Bech, Lotte (red.). *Cyclists and cycling around the world. Creating liveable and bikeable cities*. Lima: Fondo Editorial de la Pontificia Universidad Católica del Perú.
- Aslam, Amer (2015). *Vuxna nybörjarcyklister cykelanvändning efter genomförd cykelkurs. En explorativ studie om effekten av utbildning på cykelanvändning*. Examensarbete, KTH, Trafik och transportplanering.
- Bly, Nellie (1896). Champion of Her Sex. *New York Sunday World*, 1896-02-02.
- Bonham, Jennifer och Wilson, Anne (2012). Bicycling and the Life Course: The Start-Stop-Start Experiences of Women's Cycling. *International Journal of Sustainable Transportation*, 6(4):195-213.
- Cykelstrategi för Skåne* (2017). Region Skåne.
- Davies, Karen (1996). Capturing women's lives. A discussion of time and methodological issues. *Women's Studies International Forum*, 19(6):579-588.
- Emanuel, Martin (2018). Waves of Cycling: Policies of Cycling, Mobility, and Urban Planning in Stockholm since 1970. Männistö-Funk och Myllyntaus (red.). *Invisible Bicycle. Parallel Histories and Different Timelines*. Leiden; Boston: Brill.

- Enevold, Jessica och Hagström, Charlotte (2017). Coming Out of the Gaming Closet: Engaged Cultural Analysis and the Life-Line as Interview Method and Consciousness-Raiser. *Cultural Analysis*, 16(2):20-41.
- Guroff, Margaret (2016). *The mechanical horse. How the bicycle reshaped American life*. Austin: University of Texas Press.
- Hagström, Charlotte (2019). *Att balansera på två hjul. En etnologisk undersökning av cykelkurser för vuxna inom projektet Frihet på Cykel*. Lunds universitet.
- Hagström, Charlotte (2018). Livscykeln. Om ägande, känslor och stulna cyklar. Salomonsson, Karin (red.). *Mitt och ditt. Etnologiska perspektiv på ägandets kulturella betydelse*. Lund: Lund Studies in Arts and Cultural Sciences 17.
- Harms, Lucas, Bertolini, Luca och te Brömmelstroet, Marco (2014). Spatial and social variations in cycling patterns in a mature cycling country exploring differences and trends. *Journal of Transport och Health*, 1(4):232-242.
- Horton, Dave (2006). Environmentalism and the bicycle. *Environmental Politics*, 15(1):41-58.
- Johansson, Ella (2011). I Sverige simmar vi tillsammans: simkunnighetens etnografi. Tolvhed, Helena och Cardell, David (red.). *Kulturstudier, kropp och idrott. Perspektiv på fenomen i gränslandet mellan natur och kultur*. Malmö: idrottsforum.org.
- Kaufmann, Vincent, Bergman, Manfred Max och Joye, Dominique (2004). Motility: mobility as capital. *International Journal of Urban och Regional Research*, 28(4):745-756.
- Macy, Sue (2011). *Wheels of change: how women rode the bicycle to freedom (with a few flat tires along the way)*. Washington, D.C.: National Geographic.
- Männistö-Funk, Tiina och Myllyntaus, Timo (red.) (2019). *Invisible Bicycle. Parallel Histories and Different Timelines*. Leiden/Boston: Brill.
- Oosterhuis, Harry (2019). Entrenched Habit or Fringe Mode: Comparing National Bicycle Policies, Culture and Histories. Männistö-Funk och Myllyntaus (red.). *Invisible Bicycle. Parallel Histories and Different Timelines*. Leiden/Boston: Brill.
- Parkin, John (red.) (2012). *Cycling and Sustainability*. Bingley: Emerald.
- Pelzer, Peter (2010). Bicycling as a Way of Life. A Comparative Case Study of Bicycle Culture in Portland, OR and Amsterdam. *7th Cycling and Society Symposium*, Oxford 6th September 2010.
- Porter, Gina (2011). 'I think a woman who travels a lot is befriending other men and that's why she travels': mobility constraints and their implications for rural women and girls in sub-Saharan Africa. *Gender, Place and Culture. A Journal of Feminist Geography*, 18(1):65-81.
- Pucher, John och Buehler, Ralph (2008). Making Cycling Irresistible: Lessons from The Netherlands, Denmark and Germany. *Transport Reviews*, 28(4):495-528.
- Steinbach, Rebecca, Green, Judith, Datta, Jessica och Edwards, Phil (2011). Cycling and the city. A case study of how gendered, ethnic and class identities can shape healthy transport choices. *Social Science och Medicine*, 72(7):1123-1130.
- Thomason, Erin (2018). China's New Kingdom of Bikes: Bicycling and the quest for modernity. *Journal of Consumer Culture*. <https://doi-org.ludwig.lub.lu.se/10.1177/1469540518806948>

- Turpin, Robert J. (2018). *First Taste of Freedom. A cultural History of Bicycle Marketing in the United States*. Syracuse: Syracuse University Press.
- van der Kloof, Angela, Bastiaanssen, Jeroen och Martens, Karel (2014). Bicycle lessons, activity participation and empowerment. *Case Studies on Transport Policy*, 2(2):89-95.
- van der Kloof, Angela (2015). Lessons learned through training immigrant women in the Netherlands to cycle. Cox, Peter (red.): *Cycling Cultures*. Chester: University of Chester Press.
- Vivanco, Luis A. (2013). *Reconsidering the bicycle. An anthropological perspective on a new (old) thing*. New York: Routledge.
- Willard, Frances E. (1997/1895). *A wheel within a wheel. How I learned to ride the bicycle; with some reflections by the way*. Bedford, Mass.: Applewood Books.
- Zhang, Hua, Shaheen, Susan A. och Che, Xingpeng (2014). Bicycle Evolution in China: From the 1900s to the Present. In: *International Journal of Sustainable Transportation*, 8(5):317-335.

Övrigt material

Fältanteckningar och intervjuer med deltagare och instruktörer i samband med cykelkurser i Malmö och Stockholm 2017 och 2018.

Utopier för 2010-talet.

Henrik Brissman

Vår egen tid, 2010-talet, beskrivs ibland som en "post-politisk" tid, i bemärkelsen att vänster och höger samlas i ett politiskt mittfält, där konsensus kring en liberal samhällssyn är standard. De klassiska höger-vänsterideologierna är upplösta eller omvandlade till oigenkännlighet med "globalisering" som täckmantel. De stora samhällsvisionerna, som i hög grad präglat 1900-talet, lyser med sin frånvaro. Den till synes ideologi- eller visionslösa anda som 2010-talet präglas av är trots allt full av samhällsproblem och utmaningar på kort och lång sikt. Klimatkrisen, som riskerar mänsklighetens och andra arters överlevnad på längre sikt, utgör numera vår största fråga. Även frågor om hur ekonomin, migrationen och alla välfärdsutmaningar ska hanteras blir alltmer centrala. Framför allt tycks allmänhetens tro på politikens möjligheter att lösa dessa problem vara försvagad. Alternativ har dock börjat formuleras, och dessa fokuserar ofta på de ekonomiska frågorna.

Den traditionella marknadsekonomin utmanas därför idag av alternativa ekonomiska teorier, såsom "nedväxt" (*degrowth*), gåvoekonomi, bytesekonomi, alternativa eller komplementära valutor, feministisk ekonomi samt *sacred economy* (ett etiskt/andligt förhållningssätt till relationen mellan ekonomi och natur), vilka diskuteras och praktiseras flitigt under 2010-talet (Eisenstein 2011, Boyle 2010, Eisler 2017). De alternativa ekonomiska och samhälleliga modeller som diskuteras måste relateras till och förstås genom klimatkrisen som vår alltmer överskuggande problematik under 2010-talet. De alternativa modeller som har diskuterats under det senaste decenniet bör därför, menar jag, betraktas som försök att hitta utopiska svar på samtidens frågor. Det finns därmed anledning att rikta blickarna både mot enskilda tänkare och mot rörelser och grupper,

som på mikronivå, eller lokal nivå, försöker realisera ett alternativt sätt att leva och verka, och som med ett rikligt mått av kreativitet har ambitionen att förverkliga de ideal de håller sig till utan att för den skull glömma det globala perspektivet. I forskningen figurerar begreppen praktiska utopier eller utopiska praktiker (Sargisson 2012, Brissman kommande).

Syftet med detta kapitel är att lyfta fram och diskutera tre alternativa utopiska förhållningssätt och praktiker under 2010-talet, i avsikt att förstå vår egen tid. Dessa är den holländske författaren Rutger Bregmans omtalade arbete *Utopia for realists*, den sociala omställningsrörelsen (Transition Movement) samt projektet Dark Mountain Project, de två sistnämnda med ursprung i Storbritannien men med internationell spridning. Omställningsrörelsen utgör ett praktiskt exempel på hur lokala initiativ kan spela roll för att hantera globala frågor såsom klimatomställning och alternativ energiförsörjning. Dark Mountain Project utgör ett exempel på hur klimatfrågan i stället kan behandlas genom reflektion och konstnärlig bearbetning. Alla tre exemplen kan sägas vara olika uttryck för hur klimatomställningen och den ekonomiska och sociala försörjningsfrågan ska hanteras i vår tid.

En post-politisk tid i avsaknad av utopiska alternativ

Beskrivningen av vår tid som ”post-politisk” ovan har problematiserats av t.ex. den belgiska statsvetaren och filosofen Chantal Mouffe, som hävdar att den mångfald som våra samhällen präglas av inte står fri från konflikter och motsättningar, och dessa kan dessutom inte lösas genom dialog eller konsensusbeslut. En avancerad demokrati måste signalera att konflikter utgör själva kärnan i samhällsutvecklingen och är en förutsättning för det demokratiska systemet som sådant. Konflikter och ideologiska skiljelinjer måste synliggöras i den demokratiska offentligheten för att de inte ska spåra ur i våldshandlingar. Enligt Mouffe resulterar en liberal samförståndsvision i att politiska skiljelinjer osynliggörs och att ideologisk konformism skapas. Konformismen innebär att befintliga maktstrukturer inte diskuteras och utmanas, och politik som ett samhälleligt instrument för förändring utesluts. Människors tilltro till politik och politiskt

engagemang riskerar därmed att minska, vilket ökar risken för att nationalistiska och religiösa projekt istället tilltar. Den globaliserade kapitalismen utgör inte historiens slut utan är ett stadium i ständig förändring (Mouffe 2016).

Efter Murens fall och världskommunismens upplösning har begreppet utopi (ingen plats, ingenstans) fått en pejorativ klang. Liberala och konservativa tänkare och debattörer brukar likställa utopi med totalitarism, diktatur och likriktning, dvs. en utopisk skrivbordsmodell eller en utopisk praktik som alltid leder till förtryck av individens fri- och rättigheter, vilket historien har visat i t.ex. Hitlers Nazityskland eller Stalins Sovjetunionen. Liberaler och konservativa brukar även avvisa alternativa modeller som "utopiska" i betydelsen "orealistiska", "världsfrånvända" eller "önskedrömmar". Den brittiske filosofen och idéhistorikern John Gray är ett exempel på denna inställning, som utopiforskaren Lucy Sargisson benämner den anti-utopiska traditionen (Gray 2003, Sargisson 2012). Gray vänder sig emot perfektionism och orealiserbara scheman/modeller, så som de kan komma till uttryck i utopiska verk. Vi kan inte leva i en värld där vi försöker undvika konflikter. Människor kan inte förändras och idén om framsteg är en myt. Vi må drömma om harmoni men vi kan inte leva utan konflikter. Drömmen om en konfliktfri värld står i motsats till den mänskliga naturen och kan i stället ge upphov till totalitarism, våld och terror, hävdar Gray (Gray 2003).

Medan liberaler och konservativa i västvärlden avvisar utopiska experiment famlar vänstern efter nya, hållbara samhällsmodeller, som kan utmana hegemoniska neoliberal system. För att tala med Sargisson igen, inom hennes så kallade anti-antiutopiska tradition ryms t.ex. den slovenske filosofen och samhällsdebattören Slavoj Žižek. Denne menar att vi har behov av nya utopier för vår tid som är realiserbara och som inte ryms inom det kapitalistiska systemet. Vi måste tvinga oss själva att tänka oss en annorlunda värld, även om det verkar omöjligt. Vår tids utopier ska kritisera rådande förhållanden, utmana och på sikt förändra status quo. Žižek lyfter även fram den estetiska dimensionen i det utopiska tänkandet i form av kroppspiercing, flash mobs och cross-dressing (Žižek 2005).

Utopier för realister

I sitt omtalade verk *Utopia for realists*, som översatts till ett tjugotal språk och fått stor uppmärksamhet i kultur- och ekonomidebatten, diskuterar den holländske författaren Rutger Bregman en inre omställning.¹ I likhet med Slavoj Žižek vill Bregman skapa en ny sorts realiserbar utopi, vilken karaktäriseras av en generell medborgarlön, en radikal arbetstidsförkortning till 15 timmar i veckan, där robotar tar över tunga och monotona arbeten, samt ett avskaffande av biståndet till de underutvecklade länderna till förmån för en gränslös värld, där människor kan få bosätta sig och arbeta varhelst de vill. Bregman tar stöd för sina förslag i aktuell samhällsvetenskaplig forskning, och framstår både som svepande och poängrik i sin framställning.² Om det är något utopister genom historien har funderat över så är det hur arbete ska organiseras och fördelas. Redan i den mest klassiska av alla utopier, och den som givit genren dess namn, Thomas Mores *Utopia* (More 1516), har arbetstiden radikalt minskats till förmån för den enskildes bildningssträvanden, konstnärliga behov eller rekreation. Tanken att arbetet ska fördelas mellan invånarna och vara omväxlande är med andra ord typisk för utopister. Att frågan om arbete är så central i flera utopiska verk visar på att utopismen kan ha en realistisk ingång och perspektiv. Utopismen måste inte vara fantasifull och verklighetsfrånvärd.

Bregman framstår delvis som en företrädare för en liberal framstegsdoktrin, dvs. en tanke att världen i princip blir bättre för var dag som går, tack vare vetenskapliga, tekniska och medicinska framsteg. Därför finns det nu anledning, enligt Bregman, att ta nästa steg i denna mänskliga framstegsmodell, främst genom att minska arbetstiden till ett minimum och att införa

¹ Rutger Bregman var t.ex. en av huvudtalarna vid det senaste World Economic Forum i Davos i januari 2019. <https://www.vox.com/future-perfect/2019/1/30/18203911/davos-rutger-bregman-historian-taxes-philanthropy>, 2019-03-17

² Bland de forskningsarbeten han refererar till märks bl.a. Richard Wilkinson & Kate Pickett (2011) *The Spirit Level: why greater equality makes societies stronger*, New York: Bloomsbury Press, Russell Jacoby (2005) *Picture Imperfect. Utopian Thought for an Anti-Utopian Age*, New York: Columbia University Press, Joseph Hanlon, Armando Barrientos & David Hulme (2010) *Just give Money to the poor: the development revolution from the Global South*, Sterling Va.: Kumarian Press

en medborgarlön för att säkra alla människors grundläggande trygghet. Bregmans tankar är ur ett historiskt perspektiv inte originella, men hans arbete har onekligen haft stor genomslagskraft och givit nytt bränsle åt debatten kring hur nya samhällssystem kan tänkas se ut under 2010-talet. Författaren anlägger både ett samhälleligt och ett individuellt perspektiv på de reformer han vill se förverkligas. Medborgarlönen kan dels anses skänka den enskilde ekonomisk frihet att förverkliga sitt liv och att pröva på nya utmaningar som kanske annars inte hade varit möjliga. Dels kan samhället försäkra sig om att varje medborgare har ett minimum av ekonomisk trygghet som kanske annars hade behövt skapas i form av arbetslöshetskassa, sjukpenning, studiestöd m.m. Förslaget om 15 timmars arbetsvecka kan synas mycket visionärt, men Bregman utgår från idén om skillnaden mellan hur mycket vi verkligen behöver arbeta för att klara vår försörjning och våra behov och vad som i övrigt kan definieras som vinstmaximering för företagsägare. Här finns onekligen en koppling till Karl Marx idé om profit. Bregmans titel är talande: vi är i skriande behov av utopiska alternativ, men de behöver å andra sidan vara förankrade i verkligheten och realismen. Det är alltså inte fråga om drömmar och svärmerier, nej, vi har ekonomiska, vetenskapliga och tekniska möjligheter att förverkliga de mål vi ställer upp. Med dessa möjligheter avses det faktum att särskilt västvärlden inte längre behöver fokusera på att tillfredsställa människors grundläggande behov. Vi har mat och kläder för dagen, bostäder och sjukvård. Människors förväntade livslängd har ökat och flera allvarliga sjukdomar och epidemier kan hanteras och botas genom moderna medicinska landvinningar. Barnadödligheten har reducerats kraftigt och risken att utsättas för allvarliga brott har minskat radikalt. Genom ett förbättrat utbildningsväsen har människan även blivit smartare. Vi har aldrig levt i en så fredlig tid som nu, slår Bregman fast, med stöd i aktuell forskning, presenterad genom t.ex. Världshälsoorganisationen WHO, Peace Research Institute i Oslo och Världsbanken (Bregman 2014: 1–10). Med andra ord kan mänskligheten ta nästa steg för att förverkliga en rimlig balans mellan arbete och fritid, en hållbar ekonomi och en mer rättvis och jämlik värld. Vi behöver ett nytt utopiskt tänkande för vår tid, bortom narcissism, brist på mening, ständigt konkurrenstänkande och prestationskrav, lyder Bregmans analys. I detta avseende är det lätt att tolka in behovet av ett mer andligt perspektiv, där icke-materiella värden, gemenskap och ekologiska

hänsyn blir mer framträdande i tillvaron. Bregman placerar därmed in sig i en klassisk utopisk tradition, där sådana värden ofta är förekommande.

En rörelse för omställning

Det andra exemplet, omställningsrörelsen (*transition movement*), som numera finns i ett flertal länder världen över och även i Sverige, har förvisso en högst praktisk sida, där olika gräsrotsprojekt arbetar sida vid sida i så kallade *transition towns* (omställningsstäder). Men för rörelsens deltagare handlar omställningen i hög grad lika mycket om en mental förändring, ett annat sätt att tänka kring hur världen skulle kunna vara beskaffad. Utgångspunkten är att det inte nödvändigtvis måste framstå som ett hot, stället kan försöka skapa en framtid utan fossila bränslen, krig och en konsumtionskultur baserad på begär, samt göra upp med myten om den eviga tillväxten. Den inre, mental omställning som Rob Hopkins, rörelsens grundare och inspiratör, talar om handlar om att återuppbygga våra relationer med oss själva, med varandra och med den "naturliga världen", vilket kräver ett fokus på omställningens hjärta och själ (Hopkins).

Omställningsrörelsens ambition är att skapa ett komunitetsskapande projekt av lokala gräsrotter i avsikt att bygga resiliens i den lokala miljön för att möta hotet från olje-resursernas upphörande, klimatkris och ekonomisk instabilitet. Det yttersta syftet är att skapa medvetenhet om ett hållbart levnadssätt och att bygga lokal ekologisk resiliens inom en nära framtid. Initiativet till rörelsen togs av Rob Hopkins, vars arbete *The Transition Handbook: From Oil Dependency to Local Resiliency* (Hopkins 2008) har gett spridning åt de idéer som präglar den. Totnes, i grevskapet Devon i sydvästra England, har blivit centrum för omställningsrörelsen, vilket rimmar rätt väl med att denna region av tradition har varit mottaglig för alternativa idéer och praktiker.³ Omställningsprojektet innefattar en rad områden i den

3 Här bör även nämnas Schumacher College, grundat 1991, som är en kommunitet för transformativt lärande med syfte att bidra till ekologisk och samhällslig förändring. Schumacher College erbjuder både mastersprogram och veckolånga utbildningar med betoning på ekologi och alternativ ekonomi. Studenter från ett 90-tal länder har studerat vid någon av utbildningarna genom åren. <https://www.schumachercollege.org.uk/about>, 2019-03-17

lokala närmiljön, såsom transporter, livsmedelsproduktion, avfallshantering, energianvändning och ekonomi (<https://transitionnetwork.org/about-the-movement/what-is-transition/principles-2/>, 2019-03-17). Rörelsen finns idag i 34 länder i form av ett tusental olika lokala initiativ (<http://göteborg.omställning.net/om-omställningsrörelsen/>, 2019-03-29).

Omställningsrörelsen måste förstås i relation till den allt mer överskuggande frågan om hur klimatförändringarna och oljeförsörjningens förväntade klimax ska hanteras. Rörelsens företrädare utgår från tanken att människor i den lokala miljön måste ta initiativet för att en förändring ska komma till stånd. Den lokala miljön, den enskilda kommuniteten, måste verka för sin egen resiliens för att möta de nationella och globala utmaningarna, vare sig det handlar om energi, transporter, ekonomi eller odling. I begreppet resiliens finns även en central social aspekt inbyggd. Tanken är att när människor i en lokal miljö ingår i olika gemensamma projekt och blir beroende av varandra ökar förmågan att möta framtidsutmaningar. Det gemensamma ansvaret skapar ökad motståndskraft. Omställningsrörelsen handlar med andra ord om att försöka förverkliga de ideal man strävar emot här och nu, inte på en annan plats eller i en mer abstrakt framtid. Framtiden bär vi inom oss, och det är upp till oss att förverkliga den, vilket i praktiken är det budskap som rörelsen vill ge oss.

Som alla andra rörelser och organisationer måste omställningsrörelsen förhålla sig till vad myndigheter, politiker och näringsliv har för ingångspunkt i dessa centrala frågor, och hur långt dessa kan tänka sig att sträcka sig i en reell omställning som i praktiken är av mer civilisationskritisk karaktär. Inom politiken och näringslivet råder ofta konsensus om att omställning handlar om teknisk utveckling (grön teknik), att vi ställer om vad gäller t.ex. bränsle till våra bilar och till flyget eller att konsumenten gör "klimatsmarta" val i butiken eller beträffande elabonnemang. Omställningsrörelsen syftar dock snarare till omställning i form av alternativ ekonomi och lokala projekt kring odling och transporter. Den ställer också den mer djupgående frågan om vad vi behöver och vad vi kan avstå ifrån. Här riskerar en kulturkrock att uppstå i mötet mellan rörelsen och det övriga samhället, där rörelsen riskerar att framstå som "utopisk" eller "orealistisk". För att rörelsens principer ska få ett större genomslag krävs med andra ord en fördjupad dialog med samhällets alla olika verksamheter och intressen.

Dark Mountain Project

Mitt tredje exempel är Dark Mountain Project. Projektet startades 2008 av de båda journalisterna Paul Kingsnorth och Dougald Hine. De hade båda varit engagerade i den brittiska miljörörelsen under många år och blivit alltmer desillusionerade över den utveckling som de båda tyckte att rörelsen hade tagit, dvs. att den endast fokuserade på idén om att klimat- och miljöfrågor kan lösas genom miljövänlig teknik och individuella initiativ, samt att kampen även framgent kan föras med traditionella medel såsom manifestationer, kampanjer och demonstrationer, men utan en mer kritisk diskussion om vilket samhälle vi bör leva i. Då beslöt de sig för att författa ett manifest, *Uncivilisation: the Dark Mountain Manifesto* (Kingsnorth och Hines 2009) vilket kom att spela en viktig roll för alternativa idéer och praktiker med koppling till klimatkrisen under 2010-talet. Den klimatkonferens som hölls i Köpenhamn 2009 misslyckades med att uppnå ett avtal, vilket ledde till en utbredd uppgivenhet och pessimism inom klimat- och miljörörelsen och tycktes bekräfta Kingsnorths och Hines farhågor.

Vad för slags mötesplats vill då Dark Mountain Project vara? Dark Mountain Project utgår från vad de uppfattar som de förhärskande berättelser om världen som framför allt präglar västvärlden och vår samtid, och vill genom olika litterära och konstnärliga arbeten ställa djupgående och grundläggande frågor om vår civilisation, där utgångspunkten inte heller är att mänskligheten står i centrum för skapelsen. Dark Mountain Project söker alternativa berättelser i en tid präglad av splittring och osäkerhet. De företeelser som upphovsmännen vill ifrågasätta och diskutera är myten om framsteg, myten om människans separation från naturen och myten om civilisationen. Författare och kulturskapare får därför en särskild roll i en tid där de traditionella berättelserna tycks te sig alltmer ohållbara. Berättelserna och konsten som skapas i ljuset av Dark Mountain Project kan därför, med författarnas egna ord, betecknas som civilisationskritiska. Under 2010-talet har Dark Mountain Project samlat en rad författare, journalister, konstnärer m.fl. som bl.a. ger ut en skriftserie kallad *Dark Mountain Books*, vilken på olika sätt manifesterar rörelsens anda. Mellan 2010 och 2013 arrangerade man även så kallade Uncivilisation Festivals,

vilka blev viktiga mötesplatser för likasinnade (<https://dark-mountain.net/>, 2019-03-17). Dark Mountain Project vill därför betraktas som en mötesplats, en möjlighet att träda tillbaka från civilisationens hegemoni för att ställa de mer djupgående frågorna och skapa de nya berättelserna, där samspelet mellan människan och naturen åter betonas.

Dark Mountain Project kan inte definieras som en traditionell klimat- och miljörelse; snarare tar den sin utgångspunkt i en kritik av den traditionella miljörelsen för dess brist på civilisationskritik och brist på förnyelse av arbetssätt. Klimatkonferensen i Köpenhamn 2009 och miljö- och klimatrörelsens förhållningssätt blev utgångspunkten för Dark Mountain Project. Dark Mountain Project är även intressant genom att den har blivit en arena för författare och konstnärer att diskutera och reflektera över planetens tillstånd, vilket är något annat än att delta i manifestationer och demonstrationer världen över. Att dra sig tillbaka och reflektera, att stanna tiden för ett ögonblick, är något annat än att föra en traditionell miljökamp på de etablerade arenorna.

Inte helt oväntat har Dark Mountain Project väckt en hel del kritik inom miljö- och vänsterrörelsen för att ha givit upp kampen mot klimatförändringarna och för att bidra till ökad defaitism inom rörelsen (Monbiot 2009). Dark Mountain Projects kritik och ifrågasättande av den moderna miljö- och klimatrörelsens utveckling och införlivande i mer etablerade diskussioner (*new environmentalism*) kring vilka lösningar som kan stå till buds har utmanat framför allt miljörelsen i såväl Storbritannien som Sverige. Här kan vi konstatera att det råder en klassisk konflikt inom miljörelsen om vilken strategi den bör välja i förhållande till myndigheter, politik och näringsliv: en mer miljöteknikorienterad eller en mer civilisationskritisk. Dark Mountain Projects kritik har onekligen aktualiserat denna konflikt.

Avslutande diskussion

Såväl Rutger Bregmans arbete *Utopia for realists* som omställningsrörelsen och Dark Mountain Project säger oss något väsentligt om den roll som utopiska idéer och praktiker spelar under 2010-talet. Bregman ger uttryck för klassiska utopiska idéer som vi kan finna i det utopiska tänkandets

idéhistoria, särskilt vad gäller frågan om en förkortad arbetsdag. Bregmans titel antyder även att det utopiska tänkandet måste vara förenat med realism och att de förslag han presenterar om förkortad arbetsdag, medborgarlön och fria gränser faktiskt kan realiseras. Bregmans utopiska tänkande skulle, med filosofen Karl Mannheims begrepp, kunna definieras som en "relativ utopi", dvs. en utopi som kan realiseras på längre sikt, i motsats till den "absoluta utopin", dvs. en utopi som aldrig kan bli verklighet (Mannheim 1936).

Utopiforskaren Lucy Sargisson gör däremot en distinktion mellan "utopier", texter, som litterära detaljbeskrivningar av icke-existerande samhällen och "utopism" eller "utopiskt tänkande" som faller utanför utopins begränsningar och kan manifesteras i t.ex. religion, arkitektur eller musik (Sargisson 2012, Tower Sargent 2010, Tower Sargent och Claeys 1999). Sargissons definition har en viss beröring med Dark Mountain Project, då det utopiska tänkandet kan inbegripa det konstnärliga skapandet i form av litteratur och konst. Att dra sig tillbaka (*withdraw*) betyder inte nödvändigtvis att avskärma sig från ansvar och engagemang i t.ex. klimat- och miljöfrågor, snarare att skapa ett alternativt utrymme eller plats (*space*) för att formulera annorlunda berättelser om världens tillstånd och för att ifrågasätta det som vi kallar för civilisation, menar Dark Mountain Project. Sargent inbegriper, i likhet med Žižek, den estetiska sfären som en möjlighet för det utopiska tänkandet att komma till tals. Att dra sig tillbaka till en sfär eller arena, där de förhärskande tankestrukturerna utmanas och ifrågasätts, genom t.ex. estetiska uttryck i form av litteratur och konst, är enligt Dark Mountain Project en fruktbar metod att formulera alternativa berättelser.

Omställningsrörelsen är ett tydligt exempel på hur Lucy Sargissons begrepp "avsiktliga kommitteter" bidrar till analysen av en rörelse, där boendeexperiment med avsikt att förbättra livet "här och nu" är framträdande. Gröna eller ekologiska kommitteter uppfyller, enligt Sargisson, kriterierna för vad som kan definieras som "praktiska utopier". Dessa kännetecknas av kritik och kreativitet, och de utgör praktiska svar på känslor av missnöje med det rådande. De artikulerar ett begär och en längtan efter alternativ, vilket kommittetens medlemmar försöker förverkliga. De bedriver även utbildning, deltar i kampanjer, nätverk och

program. Vidare förmedlar de kunskap om praktisk ekologi, kommunitetsbyggande, konfliktlösning, social resiliens samt hållbarhet (Sargisson 2012: 129-145).

Omställningsrörelsen, med dess starka praktiska inriktning och dess ambition att förändra här och nu, dvs. inte invänta politikernas eventuella initiativ eller välvilja, rimmar väl med vad en praktisk utopi innebär. En praktisk utopi tar även sin utgångspunkt i den lokala miljön och ser till de lokala behoven inom kommuniteten, byalaget, staden eller regionen. Den lokala utgångspunkten innebär dock inte att de globala perspektiven går förlorade, snarare tvärtom, då omställningsrörelsen kan ses som ett initiativ i skuggan av globala frågor som klimatkrisen och oljekällans sinande (*peak oil*) under 2010-talet.

Slutligen – idéer och praktiker som kan betecknas som ”utopiska” ska förstås som ett analysverktyg för hur dessa rörelser och den politiska idélitteraturen kan tolkas i vår tid. En rörelse eller nätverk brukar sällan beteckna sina egna idéer och sin kamp som ”utopisk”, då den benämningen oftast har en pejorativ klang och kan blockera en mer fruktbar diskussion om politiska idéer och sociala rörelser. Men som ett vetenskapligt analysverktyg har det två fördelar. För det första visar det på den historiska kontexten och traditionen, och för det andra hjälper det oss att förstå vad en social rörelses idéer har för innebörd och vilka samhällsliga konsekvenser dess praktiker kan få.

Referenser

- Boyle, Mark (2010). *The Moneyless Man: A Year Freeeconomic Living*. Richmond: Oneworld Publications.
- Bregman, Rutger (2014). *Utopia for realists and how we can get there*. London: Blomsbury Publishing.
- Brissman, Henrik (kommande) *Framtidens historia*.
- Eisenstein, Charles (2011). *Sacred Economics: Money, Gift, and Society in the Age of Transition*. Berkeley, Calif.: Evolver Editions.
- Eisler, Riane (2007). *The Real Wealth of Nations: Creating a Caring Economics*. San Francisco: Berrett-Koehler.
- Gray, John (2003). *Straw Dogs: Thoughts on humans and other animals*. London: Granta.
- Gray, John (2007). *Black Mass: Apocalyptic religion and the death of utopia*. London: Penguin.

- Hanlon, Joseph, Barrientos, Armando och Hulme, David (2010). *Just give Money to the poor: the development revolution from the Global South*. Sterling Va.: Kumarian Press.
- Hopkins, Rob (2008). *The Transition Handbook: from oil dependency to local resilience*. Totnes: Green.
- <https://www.vox.com/future-perfect/2019/1/30/18203911/davos-rutger-bregman-historian-taxes-philanthropy>, 2019-03-17
- <https://www.schumachercollege.org.uk/about>, 2019-03-17
- <https://transitionnetwork.org/about-the-movement/what-is-transition/principles-2/>, 2019-03-17
- <https://dark-mountain.net/>, 2019-03-17
- <http://göteborg.omställning.net/om-omställningsrorelsen/>, 2019-03-29
- Kingsnorth, Paul och Hine, Dougald (2009). *Uncivilisation: Dark Mountain Manifesto*, <http://dark-mountain.net/about/manifesto/> (2018-12-19)
- Mannheim, Karl (1936). *Ideology and Utopia*. London: Routledge.
- Monbiot, George (2010). "Get down off your Dark Mountain: you're making matters worse". *The Guardian*, 4 juni 2010.
- More, Thomas (2016/1516). *Utopia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mouffe, Chantal (2016). *Hegemony, radical democracy, and the political*. James Martin (red.). Johanneshov: MTM
- Russell, Jacoby (2005). *Picture Imperfect. Utopian Thought for an Anti-Utopian Age*. New York: Columbia University Press.
- Sargent, Lyman Tower (2010). Colonial and PostColonial Utopias. Sargent, Lyman Tower och Claey, Gregory (red.). *The Utopia Reader*. New York: New York University Press.
- Sargent, Lyman Tower och Claey, Gregory (red.) (1999). *The Utopia Reader*. New York: New York University Press.
- Sargisson, Lucy (2012). *Fool's gold: utopianism in the twenty-first century*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Wilkinson, Richard och Pickett, Kate (2011). *The Spirit Level: why greater equality makes societies stronger*. New York: Bloomsbury Press.
- Žižek, Slavoj (2005). From Revolutionary to Catastrophic Utopia. J. Rüsen, M. Feher och T.W. Reiger Thinign (red.). *Utopia: Steps into Other Worlds*. New York: Berghahn Books.
- Žižek, Slavoj (2011). *Living in the End Times*. London: Verso.

Humaniora i ständig förvandling. Nytta och relevans i forskning och utbildning under 2010-talet.

Kristofer Hansson

2010-talet var på många sätt ett årtionde när kritiken mot humaniora kom att intensifieras från ett delvis nytt håll, nämligen genom en form av ekonomisering av högre utbildning och forskning. Både i Sverige och internationellt möttes universitetslärare och forskare av ett ifrågasättande av den humanistiska utbildningen och dess forskning utifrån ett ekonomiskt perspektiv. Kritiken hade, och har, ofta ett fokus på ekonomisk avkastning och ifrågasätter humaniora med frågor som: Till vilken samhällsnytta är den humanistiska vetenskapen? Leder utbildningen till kvalificerat arbete efter studierna? Man skulle lätt kunna tänka sig att detta skulle generera en kris bland svenska lärare och forskare, men snarare verkar det ha skapat en mobilisering. 2010-talet kom därför, vill jag mena, att bli ett årtionde när många inom humaniora tog spjörn mot kritiken och tydliggjorde humanioras centrala ställning i samhällsutvecklingen. Det blev på ett sätt också en process i riktning mot något annat, en konstruktiv och ganska offensiv strävan där humaniora försökte skapa något nytt. Inte minst blev denna strävan tydlig i de många forskningsnätverk som skapades och som bar namn som miljöhumaniora, digital humaniora och medicinsk humaniora. I dessa nätverk fanns ett momentum som gav den humanistiska forskningen och utbildningen en ny riktning.

I detta kapitel ska en kort redogörelse för 2010-talets kritik mot humaniora skisseras. Detta kommer sedan att fungera som en bakgrund till en diskussion av sätt att betrakta den humanistiska utbildningens och forskningens nytta och relevans i samhället, som skiljer sig från de rent

ekonomiska. Detta kommer att göras i relation till de nya forskningsnätverk som här har nämnts, men det kommer också att göras genom att begreppet ”critical friendship” introduceras som en möjlig metod i arbetet att hitta nya roller för den humanistiska utbildningen och forskningen (Rose 2013). Men innan vi kommer dit ska jag ta med läsaren på en omväg via Svenskt Näringsliv.¹

Samhällsekonomiskt värdefull?

För att skissera en bild av ekonomiseringen av högre utbildning ska jag ta min utgångspunkt i Svenskt Näringslivs rapport *Konsten att strula till ett liv* (2011). Rapporten kom att få mycket uppmärksamhet under 2011 och några år framåt, inte minst när dess slutsatser debatterades. Debatten kan därför sägas vara ett exempel på hur olika aktörer i samhället diskuterar och kritiserar den form av ekonomisering som har pågått i Sverige under en längre tid, och som rapportens författare menade var nödvändig för den högre utbildningen.² Rapporten fokuserade främst på en ekonomisk analys och förslagen sammanfattades på följande sätt, vilket tydliggör hur rapportskrivarna ville att nytta och relevans inom högre utbildning ska betraktas:

Høj bidragsdelen för studiemedel till utbildningar som ger hög ekonomisk avkastning, exempelvis leder till kvalificerat arbete. Sänk bidragsdelen för utbildningar som inte leder till kvalificerade arbeten, exempelvis s.k.

¹ Kapitlet är skrivet med finansiering av HEX – Humanistisk Experimentgrupp, Institutionen för kulturvetenskaper vid Lunds universitet (www.kultur.lu.se/forskning/hex/). Jag vill rikta ett stort tack till Victoria Höög, Andrea Landström och Johan Östling samt till antologins redaktion som läst och kommenterat tidigare versioner av detta kapitel.

² Jag vill mena att ekonomiseringen av högre utbildning börjar under 1980-talet och sedan intensifieras under 1990-talet och kan liknas vid andra ekonomiseringsprocesser som har pågått i samhället parallellt. Dessa processer är något annat än den mer interna kritik och kris som humaniora också befunnit sig i under denna tidsperiod och som snarare gällt frågor om humanioras identitet och legitimitet (Nordin 2008, Östling 2016, Östh Gustafsson 2017). Jag lämnar denna mer samtidshistoriska diskussion om ekonomiseringen av högre utbildning utanför mitt kapitel och hänvisar i stället till en annan text jag skrivit som behandlar en liknande ekonomiseringsprocess, fast inom hälso- och sjukvården (Nordgren & Hansson 2019).

hobbykurser. Väg in utbildningars samhällsekonomiska avkastning (i praktiken sannolikheten att de leder till arbete) i ersättningen till högskolor. [...] Förbättra tillgängligheten till samhällsekonomiskt värdefulla utbildningar, t.ex. läkarutbildningen. (s. 5)

Även om inte termerna nytta och relevans förekommer i detta citat, färgas resonemanget av ekonomiska begrepp och termer som "ekonomisk avkastning", "samhällsekonomisk avkastning" och "samhällsekonomiskt värdefull". Hur dessa termer definieras och används i rapporten ska inte behandlas speciellt ingående i detta kapitel, mer än att poängtera att användandet av dem ger ett specifikt perspektiv på utbildning och forskning. Inte minst skapar termerna en kategorisering som skiljer mellan "samhällsekonomiskt värdefulla" utbildningar och utbildningar som är mindre "samhällsekonomiskt värdefulla", vilka alltså definieras som att de har en lägre grad av nytta och relevans för den samhällsekonomiska avkastningen. Denna kategorisering förstärks också i rapporten genom ett språkbruk där författarna kallar den senare kategorin för "hobbykurser". Benämningen används av författarna om de kurser på universitetsnivå som man inte anser leder till kvalificerat yrkesarbete.

Rapporten var starkt kritisk till kurser som inte medförde en uppenbar ekonomisk avkastning i form av att studenten fick ett tydligt definierat arbete i nära anslutning till avslutad utbildning. Som exempel fick en delkurs kallad "Harry Potter och hans världar" utgöra exempel på en sådan "hobbykurs" – den var inte relevant för ett framtida arbetsliv. Författarnas förslag var att studenterna skulle ges lägre studiemedel för denna typ av kurser, medan till exempel läkarutbildningen och utbildningar inom civilingenjörsvetenskapen skulle ges högre studiemedel, eftersom de definierades som mer samhällsekonomiskt värdefulla – sådana studenter var helt enkelt nyttigare för samhället! Förslaget kunde därmed läsas som att det var staten som mer aktivt skulle styra studenterna att välja "rätt" utbildning som kunde förväntas ge hög ekonomisk/samhällsekonomisk avkastning.³

³ Också i en senare rapport har Svenskt Näringsliv lyft fram liknande förslag (se Hallberg 2018).

Kritiken lät inte vänta på sig. Utrymmet i detta kapitel är för kort för att behandla alla de olika perspektiv som har kommit fram i kritiken, men en grundläggande invändning är att ekonomisk lönsamhet är ett tämligen trubbigt instrument för att mäta nytta och relevans och därigenom skilja mellan olika högre utbildningar – och forskning (se t.ex. Widmalm 2012).⁴ Visst är Harry Potter en påhittad litterär figur, men samtidigt en central del av en populärkultur som inte bara lockar barn, unga och vuxna till läsning, utan också är grunden för en miljardindustri.⁵ Ett annat problem som kritiken identifierade är att samhällsekonomisk avkastning inte säger något om vilken nytta eller relevans en specifik utbildning eller forskning har för den enskilda individen eller för samhället i stort (jfr Rider 2015). Detta senare argument är centralt för detta kapitel eftersom den lyfter fram att humaniora möjligen har en roll att spela i samhället som inte i första hand handlar om att generera samhällsekonomisk avkastning. Att stirra sig blind på denna form av avkastning riskerar att osynliggöra andra och kanske mer centrala perspektiv på hur humaniora ska betraktas. Detta är något filosofen Sharon Rider poängterar i en kort kritisk text riktad mot Svenskt Näringslivs rapport och utgiven av tankesmedjan Timbro: ”Vad frågan bör handla om är kvalitet och krav, inte förhandsgissningar om i vilken grad utbildningar producerar efterfrågad arbetskraft” (Rider 2015: 5). Hon fortsätter:

Man kan vara av åsikten att staten bör bekosta ett brett utbildningsutbud eller att staten på sin höjd bör ta ansvar för utbildningar som gynnar landets ekonomi. Vad man däremot måste undvika är att blanda ihop frågan om kvalitet och krav med den om utbildningarnas potentiella, samhällsekonomiska värde. (s. 5)

Att utgå från samhällsekonomisk avkastning i relation till humanioras utbildningar och forskning är på många sätt problematiskt. Samtidigt lyfte Svenskt Näringslivs rapport fram en kritik som funnits i samhället under

4 Några centrala texter för denna kritik var Fredman & Liedman 2011, Rider 2015, Blennow 2018. Se Mellander 2018 för en mer övergripande sammanfattning av denna kritik.

5 Harry Potters värld ansågs år 2017 vara värd ungefär 220 miljarder svenska kronor (Aftonbladet 2017).

längre tid – de satte helt enkelt ord på en diskurs. Men rapporten kom också att möjliggöra för humaniora att mobilisera sig och tydliggöra det motstånd som också fanns och som kunde utmana den högre utbildningens ekonomisering med andra möjliga sätt att betrakta utbildning och forskning. De många texter som skrevs under 2010-talet formade på så sätt en motkritik, som tidigare möjligen hade varit mer diffus och svårgripbar.

Men det fanns också en parallell utveckling där allt fler inom humaniora mer aktivt började arbeta fram nya forskningsfält och angreppssätt, med hänvisning till att det borde finnas andra avkastningar än de rent ekonomiska. Det var en utveckling som hade sina rötter i 1960-talets tendens till mer samhällsrelevanta humaniora (jfr Nordin 2008, Östh Gustafsson 2018), men som nu ville ha ett än mer integrativt anspråk i sin relation till samhället och till andra forskningsdiscipliner. Det integrativa anspråket utgick helt enkelt från att de humanistiska disciplinerna inte är avskilda öar, utan snarare en viktig del i ett större samhällsnätverk som vågar ta sig an de stora och existentiella forskningsfrågor som kommit att bli allt mer tydliga under 2010-talet. Vilka dessa nätverk och frågor är ska nu presenteras, för att därigenom diskutera andra sätt att betrakta nytta och relevans.

Ett integrativt anspråk

För att göra detta måste vi först reda ut vad ett integrativt anspråk är. I boken *Alltings mått* (2012) skisserar idéhistorikerna Anders Ekström och Sverker Sörlin humanioras möjliga utveckling och de nya, och integrativa, vägarna in i framtiden som sedan kom att intensifieras under 2010-talet. Inte minst kom humaniora att förändras därför att nya kunskapsfält och samhällsområden integrerades i det humanistiska intressefältet. Om detta skriver de:

Humanistisk kunskap söker samband med andra kunskapsfält och med olika samhällsområden där den ingår i nya konstellationer och därmed själv förändras. Dessa förändringar tar sig olika former. En består i att humanistisk kunskap på sedvanligt sätt förnyas genom att ta upp nya intresseområden som på detta sätt utvidgar den humanistiska kunskapens domän. Humanister ägnar sig numera i mycket större utsträckning än

tidigare åt frågor som väsentligen förknippas med andra kunskapsområden, det gäller till exempel infrastruktur, byråkrati, hälsa, miljö, ekonomi, medier, men strängt taget kan inte något område sägas ligga utanför det humanistiska intresset. Vad som är humanistisk kunskap avgränsas inte genom forskningens och undervisningens objekt utan genom de frågor och perspektiv som genomsyrar den. (s. 193f)

Detta integrativa anspråk kom i hög grad att möjliggöra för många inom humaniora att med hjälp av benämningens makt faktiskt också definiera samhällsrelevanta områden, där både universitetslärare och forskare ansåg att humaniora hade en viktig roll att spela. Det handlade inte längre enbart om behovet att inåtvänt definiera sig själva, sin vetenskap och sin utbildning, utan att tackla de samhällsproblem som nu ansågs kräva också en humanistisk kunskap för att förstås och för att på sikt lösas.

Jag vill här lyfta fram tre exempel som kom att bli centrala under 2010-talet, för att sedan fördjupa ett av dem (se Ekström och Sörlin 2012 för en utökad diskussion). Miljöproblemen blev under 2010-talet allt mer uppenbara och teknologin och ekonomin framstod inte längre som allena saliggörande. Miljöhumaniora blev ett växande fält som tog sig an detta område. Ett annat område var digitaliseringen av samhället och behovet att förstå hur teknologin påverkar människors vardagsliv, men också ger den humanistiska forskningen och utbildningen nya möjligheter. Detta kom att återspeglas i digital humaniora. Den moderna biomedicinen nöjer sig inte längre bara med att bota och lindra, utan förändrar också grunderna för allt mänskligt liv (Rose 2007). Medicinsk humaniora kom att undersöka en del av dessa nya grunder med fokus på stamceller och genteknologi. Dessa exempel demonstrerar inte nödvändigtvis en tydlig samhällsekonomisk avkastning, men likväl en tydlig nytta och relevans för samhället. Jag ska här fördjupa exemplet med medicinsk humaniora, som också är ett av Ekströms och Sörlins exempel, där de bland annat poängterar att dess utveckling karakteriseras av: ”att det är pluralistiskt och att det förutom humanister inkluderar både praktiker från hälsovården och medicinska forskare” (s. 197).

Medicinsk humaniora var redan från början pluralistiskt, med målsättningen att ta sig an några av de komplexa frågeställningar som den moderna biomedicinen producerar. Men det var inte så att de humanistiska

ämnena inte tidigare hade forskat och utbildat studenter inom humanistiska aspekter av hälsa, sjukdom och medicin. Snarare tvärtom – det finns en lång tradition i Sverige att beforska dessa områden (jfr Qvarsell och Torell 2000). Men det var som om termen ”medicinsk humaniora” möjliggjorde en form av självvrannnsakan och en självdefinition kring vad forskare och universitetslärare sysslade med. Vi var inte bara idéhistoriker, etnologer, konstvetare, litteraturvetare, filosofer och så vidare, utan det fanns ett förenande perspektiv som var relevant för samhället (jfr Bernhardsson och Hansson 2016). Det skapade helt enkelt ett integrativt anspråk, där forskare plockade upp nya intresseområden i det som Ekström och Sörlin kallar ”den humanistiska kunskapens domän” (Ekström och Sörlin 2012: 194). Men enligt dessa idéhistoriker handlar det inte enbart om att betrakta ett studieobjekt utifrån, utan också om att bli en aktör som kan ”inifrån medverka till att utveckla områdesrelevant kunskap” (s. 194). Detta kan sägas ha kommit att bli ett viktigt perspektiv för 2010-talet och en utveckling som humaniora idag – år 2019 – är mitt uppe i. Nu handlar det inte om att krympa utbildning och forskning för att den inte har tillräckligt hög samhällsekonomisk avkastning, utan snarare handlar det om att skapa områdesrelevant kunskap som har nytta och relevans för samhället.

Möjligen skulle man enkelt kunna vifta bort kritiken genom att hävda att humaniora alltid bidragit med kunskap till samhällets utveckling (att forskningen varit både områdesrelevant och banbrytande), men att denna blivit ignorerad och inte fått den uppmärksamhet som den förtjänar – att humaniora har ett imageproblem helt enkelt (jfr Busl 2015). Denna typ av argumentation har ibland lyfts fram vid diskussion av humanioras förändrade kunskapsförmedling och svårigheterna att marknadsföra utbildning och forskning i ett samhälle som värderar samhällsekonomisk avkastning högt och traditionell kunskap lågt.⁶ Men vi skulle också kunna vända på argumentationen och i stället hävda att humaniora faktiskt behöver ett nytt sätt att förhålla sig till kunskap, både i relation till den humanistiska kunskapens domän och till samverkan med andra aktörer. Möjligen var det så att 2010-talets utveckling av ett humanistiskt integrativt

⁶ För en vidare diskussion om humanioras förändrade kunskapsförmedling se t.ex. Wig & Svensen 2016, Östling et. al. 2016.

anspråk har, mer eller mindre, gjort en sådan metodologisk diskussion nödvändig. Jag vill därför avsluta kapitlet med att diskutera ett möjligt angreppssätt – en väg ut – för humanistisk forskning och utbildning med ett integrativt anspråk.

”Critical friendship”

På de flesta nivåer – från politiker och forskningsfinansiärer till forskarna själva – har samverkan kommit att bli ett nyckelbegrepp för hur forskning och utbildning kan agera i ett nytt landskap (jfr Regeringens proposition 2016/17:50, Berg et. al. 2018). Men samverkan sker inte automatiskt och definitivt inte när de aktörer som universitetsläraren eller forskaren ska samverka med har en felaktig bild av vad humaniora är och vad de humanistiska disciplinerna kan åstadkomma. Exempelvis aktualiseras den här problematiken inom medicinsk humaniora, när ett hermeneutiskt tolkningsideal möter ett kunskapsideal som bygger på evidens. Men istället för att se detta som ett tecken på två väsensskilda kulturer (jfr Petersson 1999, Snow 1959) har det integrativa perspektivet också tvingat lärare och forskare att se förbi denna uppdelning och i stället hitta andra sätt att mötas.

Ett exempel på ett sådant möte är etnologisk forskning som etnografiskt studerar de projekt inom medicin eller vårdvetenskap som har som mål att generera evidensbaserad kunskap eller implementera nya evidensbaserade arbetsmetoder. Några sådana projekt har genomförts inom nordisk etnologi under 2010-talet (Hansson och Nilsson 2017). Här ska jag kortfattat beskriva Jonas Winthers arbete som presenteras i hans avhandling *Making it work* (2017). Han ingick som en del i det danska interventionsprojektet GO-ACTIWE⁷, vars övergripande syfte var att producera kunskap som skulle kunna användas för att genomföra meningsfulla livsstilsförändringar i människors vardag och därigenom åstadkomma viktnedgång. GO-ACTIWE-studien byggde på en metod som går under namnet ”randomised controlled trial” (RCT), där deltagarna lottas in i olika grupper och sedan får ta del av olika interventioner (dvs.

⁷ Vilket är en akronym för Governing Obesity-Active Commuting To Improve health and Wellbeing in Everyday life.

åtgärder med syfte att förbättra en individs hälsa, i det här fallet olika former av vardagscykling). Genom upplägget önskade projektet generera så kallad evidensbaserad kunskap, alltså ta fram och definiera vad den bästa tillgängliga kunskapen om vikttnedgång var. Centralt för denna RCT – och alla andra RCT:er som genomförs inom det som kallas ”evidence-based medicine” (EBM) – är att det upprättas protokoll som fastslår exakt hur studien ska genomföras, vilka interventioner deltagarna ska få och vilken empiri som ska samlas in. Centralt för detta protokoll är att tydliggöra att det studien mäter är relevant i sammanhanget samt att mätningen är tillförlitlig. Det finns många och komplexa parametrar som kan försvåra implementeringen av interventionen och mätningen av resultaten. Även om EBM är en forskningsmetod som kan tyckas ligga väldigt långt från de etnologiska forskningsmetoderna, är det med hjälp av etnografiska studier i människors vardagsliv som det blir möjligt att tydliggöra studiens komplexitet. Detta är en humanistisk kunskap som kan möjliggöra för de inblandade forskarna att lyckas bättre med de olika interventionerna och med mätningarna. Att helt enkelt få projektet att fungera i praktiken – *Making it work* som i Winthers titel. Men som Winther synliggör tillför denna form av samverkan med andra vetenskaper också ny kunskap och nya perspektiv till etnologin.

Utifrån detta exempel vill jag mena att ett möjligt sätt för humaniora att närma sig medicin och vårdvetenskap är att finna inspiration i sociologen Nicolas Rose term ”critical friendship” (Rose 2013). Ett sådant närmande innebär att den humanistiska forskaren, med grund i den kritiska traditionen, injicerar en form av realism i de medicinska försöken, så som Winther gör när han delar sina etnologiska resultat med de medicinska forskarna, något som helt enkelt innebär att bidra med en bredare humanistisk förståelse för de olika kontexter som medicinen eller vårdvetenskapen är en del av. Men att enbart stanna i denna relation räcker inte, menar Rose, eftersom den inte genererar ett integrativt perspektiv utan enbart ett kritiskt utifrånperspektiv. Snarare krävs en form av konkret vänskap, där humanisten måste förstå att denne inte har något att förlora på att inifrån skapa samverkan och på så sätt utveckla områdesrelevant kunskap. Men också att vännen på den motsatta sidan – den medicinska forskaren i det aktuella exemplet – går in i denna relation med en önskan

om att skapa en god vänskapsrelation där båda har förtroende för varandras vetenskaper. I en intervju med Rose poängterar han vikten av denna vänskap:

This is why I think it is necessary to go beyond critique. The friendship bit of it, is to say that the questions that the researchers in the life sciences are trying to understand are often important questions. One might want to work with them to understand those questions (Rose, citerad i Hansson och Lindh 2018: 188).

Genom ett sådant närmande till naturvetenskapen upplöses också, vill jag mena, den kulturella gränsdragning som finns mellan vetenskaperna, och det blir nödvändigt för humanisten att i större utsträckning omformulera sina egna sätt att betrakta sina vetenskaper, på samma sätt som det blir viktigt för naturvetaren att omformulera sitt synsätt på sin vetenskap. Att skapa det här integrativa anspråket möjliggör inte enbart att den humanistiska kunskapens domäner vidgas och blir mer integrativa, utan också att den humanistiska kunskapen förändras. Läser man Winthers avhandling blir det tydligt hur han i sitt möte med GO-ACTIWE-projektet aktivt försöker, på olika sätt, hitta nya förhållningssätt till sin egen etnologiska kunskap.

Detta är också något som Rose har poängterat i den citerade intervjun, att "critical friendship" föder ett behov av att inte bara utveckla den humanistiska – i hans fall den samhällsvetenskapliga – forskningspraktiken, utan att det krävs en annan syn på forskningsobjektet. Det handlar om att, som Rose säger, förändra "the object that the experiment is directed towards" (s. 177). Inte ett helt tydligt argument, men som jag här vill hävda handlar det om att humaniora behöver förändra hur man betraktar sin forskningspraxisnivå (jfr Wiszmeg 2019). I Winthers studie kom denna praxisnivå att handla om att han tillsammans med de medicinska forskarna – som jag uppfattar det, i en vänskaplig relation⁸ – aktivt arbetade med

8 Detta påstående bygger på mina egna erfarenheter i tvärvetenskapliga projekt och vikten av att skapa god vänskap projektmedlemmar mellan för att lyckas med forskningen. Utan denna vänskap – dessa oförutsedda men upprepande möten, för att använda en av Francesco Alberonis definitioner på vänskap (Alberoni 1987) – är det svårt att bedriva god och stimulerande forskning.

interventionerna och de personer som ingick i försöken, och att han inte bara stod utanför och tyst betraktade ett händelseförlopp. Vänskapen möjliggjorde ett deltagande i den gemensamma studien varvid han blev en aktör som hade möjligheter att påverka de olika val som alltid görs i ett forskningsprojekt. Samtidigt möjliggjorde deltagandet också en utveckling mot ett nytt sätt att förhålla sig till den etnologiska kunskapen.

Jag vill därför hävda att den samverkan som växer fram under 2010-talet inte enbart är ett sätt att säkerställa den humanistiska utbildningens och forskningens centrala och viktiga roll i samhällsutvecklingen, utan också förändrar forskarens relation till forskningsobjektet. Det är helt enkelt inte bara relationen i sig som förändras, från att ha varit en position utanför där forskaren försökt att kritiskt granska studieobjektet, till att istället bli allt mer *en del* av studieobjektet. Dessa förändrade relationer skapar också ett nytt objekt, där inte minst utvecklingen av ny områdesrelevant kunskap i praktiken också innebär att kunskapssynen i sig förändras. Vad denna förändring innebär är svårt att säga: det är en pågående process och framtiden får utvisa vart den leder oss, men den föder ett behov att hitta nya perspektiv på nytta och relevans.

En ny forskningspraxisnivå?

Det är lätt att ta på sig offerkoftan och tycka att den humanistiska utbildningen och vetenskapen får ta emot oförtjänt mycket kritik. På många sätt kunde 2010-talet upplevas så, men det var också en tid när det gavs möjligheter att på allvar skapa en integrativ humaniora. Det var en humaniora som inte gömde sig i ett kritiskt utanförperspektiv, utan som snarare började experimentera med nya arbetssätt och relationer till det omgivande samhället. Sådan humaniora är på många sätt samhällsrelevant, men kan trots det inte bedömas med utgångspunkt i en diskurs om samhällsekonomisk avkastning.

Utvecklingen av en integrativ humaniora har inte bara satt humanioras kunskapssyn i rörelse, utan har också gjort att diskussionen om nytta och relevans kräver nya perspektiv. Jag vill mena att det krävs ett annat sätt att prata om nytta och relevans – liksom kvalitet och krav – inom den humanistiska utbildningen och forskningen, när denna förändring har

skett och det är centralt att denna utveckling inte färgas av det ekonomiserade perspektivet som presenterades inledningsvis.

Den nya forskningspraxisnivå som vi behöver förhålla oss till är en ändrad definition av vilka egenskaper som ligger i forskningens och utbildningens natur – den ontologiska nivån – och hur dessa egenskaper ska mätas – den epistemologiska nivån. Vi behöver helt enkelt tydliggöra vad vi definierar som nytta och relevans i den forskning och utbildning vi bedriver och möjligen också komma fram till en metod att mäta detta. I detta kapitel har jag valt att inte utveckla mina resonemang om vad denna metod skulle kunna vara, men tydliggjort vad den inte bör vara. Inte minst finns i begreppet ”critical friendship” en möjlig förändringspotential, där den enskilda humanistiska forskaren eller forskargruppen kan hitta verktyg för nya arbetssätt och i det vänskapliga mötet med andra vetenskaper påbörja ett prövande av möjliga andra ontologiska förhållningssätt. Jag tror nämligen att det är i praktiken som detta omprövande måste få lov att utformas och där humaniora tillsammans med andra vetenskaper testat sig fram genom att experimentera med de verktyg man har tillgängliga, nämligen frågeställningar, metoder, teorier, empiri, analys och presentationsformer. På den ontologiska nivån handlar det därmed i hög grad om att tydliggöra och definiera vad nytta och relevans är i de olika kontexter där humaniora är verksam och en del av.

Men det räcker inte att arbeta på detta plan, det behövs också ett ifrågasättande av den epistemologiska nivån och hur vi mäter, eller förstår, denna nytta och relevans inom forskning så väl som utbildning. Det är lätt att anamma de epistemologiska nivåer som andra aktörer i samhället önskar att vi brukar, men det blir fel eftersom de inte mäter samma saker. När myndigheter och andra intressenter lägger beslag på denna fråga blir det inte så sällan en tveksamhet kring reliabiliteten – frågan om mätinstrumentet verkligen mäter det humanisten vill mäta. Det är i stället nödvändigt att hitta egna resonemang inom humaniora för hur vi vill definiera den epistemologiska nivån och inte överlåta denna definitionsmöjlighet till andra aktörer i samhället. Det är också en definition som är nära relaterad till de förändringar som nu sker inom en allt mer integrativ humaniora.

När vi sakta lämnar 2010-talet är det inte med utgångspunkt i att detta

arbete redan är gjort, utan snarare tvärtom. De senaste årens förändringar i högre utbildning och forskning har lagt grunden för något som vi nu måste börja arbeta med och omsätta i praktik. Humaniora har en central roll att fylla i de samhällsutmaningar det globala samhället står inför, men för att bli en sådan central aktör måste också vi inom humaniora hitta fram till andra ontologiska och epistemologiska nivåer om vad som är nytta och relevans. Det är inte något vi har råd att lämna över till andra aktörer.

Referenser

- Aftonbladet 2017-03-27. Så många miljarder har Harry Potter dragit in. Aronsson, Agnes. <https://www.aftonbladet.se/nojesbladet/a/KJgPe/sa-manga-miljarder-har-harry-potter-dragit-in>, 2019-01-15.
- Alberoni, Francesco (1987). *Vänskap*. Göteborg: Korpen.
- Berg, Martin, Fors, Vaike och Willim, Robert (red.) (2018). *Samverkansformer: nya vägar för humaniora och samhällsvetenskap*. Lund: Studentlitteratur.
- Bernhardsson, Katarina och Hansson, Kristofer (red.) (2016). Tema: tio fallstudier i medicinsk humaniora. *Socialmedicinsk tidskrift*, 93(3).
- Blennow, Anna (2018). Svenskt näringsliv vore ingenting utan humaniora. *Sydsvenska Dagbladet*, 2018-04-23.
- Busl, Gretchen (2015). Humanities research is groundbreaking, life-changing... and ignored. *The Guardian*, 2015-10-19.
- Ekström, Anders och Sörlin, Sverker (2012). *Alltings mått: humanistisk kunskap i framtidens samhälle*. Stockholm: Norstedts.
- Fredman, Pam och Liedman, Sven-Eric (2011). DN Debatt. Kortsiktigt nytta ett hot mot all högre utbildning. *Dagens Nyheter*, 2011-06-26.
- Fölster, Stefan, Kreicbergs, Johan och Sahlén, Malin (2011). *Konsten att strula till ett liv. Om ungdomars irrvägar mellan skola och arbete*. Stockholm: Svenskt Näringsliv. https://www.svensktnaringsliv.se/migration_catalog/konsten-att-strula-till-ett-liv_531898.html/BINARY/Konsten%20att%20strula%20till%20ett%20liv, 2019-01-14.
- Hansson, Kristofer och Nilsson, Gabriella (2017). Att implementera tillgänglighet i vården. Nordgren, Lars (red.) *Health Management: Att göra hälso- och sjukvård mer tillgänglig*. Stockholm: Sanoma Utbildning.
- Hansson, Kristofer och Lindh, Karolina (2018). The hamburgers in the fridge: an interview with professor Nikolas Rose about interdisciplinary collaboration, neuroscience and critical friendship. *Culture Unbound. Journal of Current Cultural Research*, 10(1):115-122.
- Hallberg, Anna Victoria (2018). *Svenskt Näringslivs skuggutredning till den statliga styr- och resursutredningen*. Stockholm: Svenskt Näringsliv. https://www.svensktnaringsliv.se/migration_catalog/Rapporter_och_opinionsmaterial/Rapporter/elitism-som-nytta_697774.html/BINARY/Elitism%20som%20nytta.pdf, 2019-01-20.

- Mellander, Elias (2018). *Etnologiska kompositioner: orienteringar i yrkeslivet*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Nordgren, Lars och Hansson, Kristofer (2019). Inledning. Nordgren, Lars och Hansson, Kristofer (red.). *Health management: vinst, värde och kvalitet i hälso- och sjukvård*. Stockholm: Sanoma Utbildning.
- Nordin, Svante (2008). *Humaniora i Sverige: framväxt, guldålder, kris*. Stockholm: Atlantis.
- Petersson, Olof (1999). *Samhällskonsten*. Stockholm: SNS Förlag.
- Qvarsell, Roger och Torell, Ulrika (red.) (2000). *Humanistisk hälsoforskning: en forskningsöversikt*. Linköping: Tema Hälsa och Samhälle, Linköpings universitet.
- Regeringens proposition 2016/17:50. *Kunskap i samverkan – för samhällets utmaningar och stärkt konkurrenskraft*. Stockholm: Regeringen. <https://www.regeringen.se/4adado/contentassets/72faaf7629a845af9b30fde1ef6b5067/kunskap-i-samverkan--for-samhallets-utmaningar-och-starkt-konkurrenskraft-prop.-20161750.pdf>, 2019-04-30.
- Rider, Sharon (2015). *Den lönsamma humanioran: humanister på arbetsmarknaden i Sverige och USA*. Stockholm: Timbro. <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:873272/FULLTEXT01.pdf>, 2019-01-14.
- Rose, Nikolas (2007). *The politics of life itself: biomedicine, power, and subjectivity in the twenty-first century*. Princeton: Princeton University Press.
- Rose, Nikolas (2013). The human sciences in a biological age. *Theory, Culture och Society*, 30(1):1.
- Snow, Charles Percy (1959). *The two cultures and the scientific revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Widmalm, Sven (2012). Enkla kvalitetsmått kväver tanken. *Respons*, 1/2012. <http://tidskriftenrespons.se/artikel/enkla-kvalitetsmatt-kvaver-tanken/>, 2019-01-14.
- Wig, Ståle och Svensen, Henrik H. (2016). Trøbbel i tårnet – Om hvorfor akademia må tenke nytt om forskningsformidling. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 32(3):195–208.
- Jonas Winther (2017). *Making it work: trial work between scientific elegance and everyday life workability*. Københavns Universitet, Det Humanistiske Fakultet, Copenhagen.
- Wiszmeg, Andréa (2019). *Cells in culture, cells in suspense: practices of cultural production in foetal cell research*. Lund: Lund Studies in Arts and Cultural Sciences 21.
- Östh Gustafsson, Hampus (2017). Humanioras historia som ett globalt forskningsfält. *Respons*, 4/2017.
- Östh Gustafsson, Hampus (2018). The discursive marginalization of the humanities: debates on the “Humanist Problem” in the early 1960s Swedish welfare state. *History of Humanities*, 3(2):351–376.
- Östling, Johan (2016). Humboldttraditionen och universitetets framtid. *Respons*, 4/2016.
- Östling, Johan, Bernhardsson, Katarina, Björkman, Jenny och Olsson, Jesper (2016). *Kunskapens nya rörelser: framtidens humanistiska och samhällsvetenskapliga samverkan*. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien. http://www.vitterhetsakad.se/ckeditor_assets/attachments/493/kunskapens_nya_rorelser_kvhaa_2016_webb.pdf, 2019-01-18.

Kolon: en essä om smärta, tid och väntan.

Mats Arvidson

Hur börjar man tänka? Det börjar troligen med traumatiska tillstånd eller famlande försök, som man inte ens kan klä i ord: [som] ett plötsligt medvetande om tidens monotoni. (Lévinas 1988: 31)

Tänkandet kräver stillhet. Det är en expedition i stillheten. (Han 2015: 62)

När jag säger 'Jag har smärtor', är jag i varje fall rättfärdigad *inför mig själv*. – Vad vill det säga? Betyder det: "Om en annan kunde veta vad det är jag kallar 'smärtor', skulle han medge att jag använde ordet riktigt"? Att använda ett ord utan rättfärdigande innebär inte att använda det orätt. (Wittgenstein 1992: #289)

Acceleration av tid: leda, trötthet och tom varaktighet

Den tyske sociologen Hartmut Rosa hävdar att acceleration är ett ledmotiv i modernitetens självförståelse (Rosa 2014: 26). En aspekt av denna självförståelse fokuserar på pausens betydelse: när pausen förkortas resulterar det i tidspress och tidsbrist, vilket paradoxalt nog leder till en ökning av "antalet handlings- eller upplevelseepisoder per tidsenhet" (ibid: 32). Rosas perspektiv på relationen mellan acceleration och tid diskuteras även flitigt av andra. En som försöker sätta en slags diagnos på vår samtid är den tysk-koreanske filosofen Byung-Chul Han. I exempelvis *Trötthetssamhället* (2013) beskriver han hur samhället har gått från en tid med gränser och trösklar till ett transparensamhälle där dessa har suddats ut, vilket för den enskilda individen riskerar att leda till utmattningströtthet

(Han 2013: 11–12). Den djupa ledan är också ett uttryck för denna tidsålder där utrymmet för kontemplation minskar som ett resultat av den accelererande tiden: ”I dag lever vi i en värld som lider stor brist på avbrott.” (ibid: 37–38). Två typer av trötthet framträder när vi lider brist på avbrott: en ensamtrötthet, som är en form av utmattningströtthet och som omöjliggör handlande (Han 2013: 52; Handke 1991: 11); och en försonande trötthet som inspirerar till ett ”*inte-göra*” (Han 2013: 53–54). Den försonande tröttheten är sällsynt idag. Den paus, det avbrott för återhämtning som ofta lyfts fram i dessa sammanhang är egentligen bara en fas i arbetslivet. Detta blir särskilt tydligt i boken *I svärmen* (2014). Här argumenterar Han för att återhämtningen inte bara utgör en del av arbetets process utan också är ett uttryck för en accelererande arbetstid (Han 2014: 48). Och i *The Scent of Time* (2017) dras dessa teman till sin spets. Huvudtesen i denna bok är att vi lever i en tid av acceleration utan riktning, utan avslut och utan något att hålla fast vid. Den präglas av en slags punkt-tid, vilket skapar en form av tom varaktighet men också en känsla av leda och rastlöshet (Han 2017: 17). Och denna tomma varaktighet är något annat än den stillhet som är en förutsättning för tänkandet. Det kontemplativa tillståndet trängs undan av de snabba upplevelserna. Noga räknat är det inte accelerationen av tiden i sig som står i fokus för Hans undersökning, utan snarare att vi är ur led i tid och rum. Vi befinner oss i en tid av ”dyskronicitet” (ibid: vi–vii).

Även den tyske filosofen Rüdiger Safranskis bok *Tid: Vad den gör med oss och vi med den* (2016) diskuterar dessa teman. Om ledan som tid säger Safranski att det finns ett begär att komma ut ur den, men inte som något befriande utan snarare som något förlamande. Härur uppstår en inre tomhet (Safranski 2016: 24), en brist på mening som förvandlas till lidande. ”Uppmärksamhetsspannet blir allt kortare och upplevelseföljden alltmer fragmenterad med följderna att ledan, erfarenheten av tom tid, åter kan sippra in genom sprickorna i det bristande sammanhanget – så att de snabbt måste täppas till” (ibid: 28). Den norske filosofen Lars Fr. H. Svendsen säger något liknande i boken *Långtråkighetens filosofi* (2003). Långtråkigheten ”utmärker sig som ett modernitetsfenomen” (Svendsen 2003: 26). Om ledan ökar så innebär det ett ”allvarligt fel hos samhället eller kulturen som meningsskapande instans” (ibid: 27). Förbrukningen av

”berusningsmedel” (externa stimuli) är enligt Svendsen ett tecken på leda och långtråkighet, där det handlar om att ”göra sig av med tid som är överflödigt”, en tid som är tom (ibid: 28–29).

Syfte: smärtan som väg ut ur tomheten

Mot bakgrund av de inledande citaten och ovanstående diagnos, hur får själva tänkandet plats i en tid som präglas av acceleration? Kanske kan svaret finnas i Wittgensteins fråga om smärta? Kanske kan smärtan och inte begäret utgöra en väg ut ur den inre tomheten som just en befrielse, så att det ur denna högst privata upplevelse, det traumatiska tillståndet, kan framträda ett kontemplativt tillstånd som skapar rum för tänkandet? Frågorna är abstrakta, men det är även upplevelsen av tid. Tiden finns ju ständigt och ändå inte: den kan krympa och sträckas ut, accelerera och sakta ned. Åtminstone beskrivs den i sådana termer. I relation till dessa tidsbeskrivningar karakteriseras smärtan snarare av en stillastående punkt i tiden, vilken frambringar en specifik känsla av närvaro som manar till eftertanke – som om tiden, såväl den förgångna som den framtida, pressas samman. Vad som avses med tänkande är emellertid en öppen fråga. Men förmodligen rör det sig varken om ett filosofiskt eller vetenskapligt tänkande, utan snarare något som ligger bortom eller före detta och vars uppgift, som Martin Heidegger uttrycker det, inte är att förutsäga någon framtid, utan snarare ”säga samtiden något” (Heidegger 1998: 102). Detta betyder i all enkelhet ett tänkande som förbereder människan för möjligheter genom att bringa klarhet i det dunkla, genom att frambringa en ljusning i det varandes ”nuvaro” (ibid: 101–109). Ungefär så förstår jag tänkandets uppgift här.

Syftet med detta kapitel är att diskutera relationen mellan tänkande och smärta, tid och väntan och hur denna kan ta sig uttryck genom en särskild personlig erfarenhet, vilket naturligtvis sätter en speciell prägel på essän. Så, låt mig börja just där, i det personliga och i det teoretiska ramverk som syftar till att förstå vad Rosa, Han, Safranski och Svendsen vill säga om vår samtid. Därefter följer en diskussion av de metodologiska problem som sammanhänger med denna personliga erfarenhet, samt ett antal tematiska kommentarer med en reflekterande avslutning.

Kolon: som teoretiskt ramverk

Det grekiska ordet κῶλον (kólon) kan närmast översättas till klausul, slut eller avslutning, vilket via latin har kommit att betyda den paus som föregår en komplex mening. Kolon är även en benämning på tjocktarmen. Därav exempelvis koloncancer. Detta kommer att spela en central roll i det som följer. På så sätt förankras det grekiska ordet via det latinska i något konkret, fysiskt, kroppsligt. Med Hans idé att vår samtid karakteriseras av en brist på riktning, avslut och (meningsfulla) pauser blir kolon som begrepp och fenomen *genom* dess koppling till dessa teman ett teoretiskt ramverk som kan kasta ljus över relationen mellan tänkande och smärta, tid och väntan. Det är också här som det personliga ("det privata" i Wittgensteins värld) tränger igenom.

En kursivering av det tillfälliga i tillvaron: en autoetnografisk betraktelse

Det ligger kanske något i filosofen Emmanuel Lévinas svar på var tänkandet börjar. Traumatiska tillstånd *kursiverar*, för att låna en formulering av författaren Lars Gustafsson, något i upplevelsernas egen ström i syfte att säga: "*just det här skall du ta på allvar*" (Gustafsson 1993: 147). Det är också genom en sådan kursivering som denna essä tar sin början. Den hade inte kunnat skrivas utan erfarenheten av en specifik upplevelse, ett traumatiskt tillstånd, som har tvingat till reflektion över dessa teman. Essän är också ett uttryck för det tillfälliga. För inte allt för länge sedan publicerade jag en kort essä med titeln "Att vara är att vara en existens hos en essens: tid, död och omsorg". Denna cirkulerar kring en av Gustafssons romanfigurer, nämligen Lars Lennart Westin och dennes vardagliga funderingar kring livets mening efter att han drabbats av cancer i magen (Arvidson 2018: 21–33). Som läsare får vi ta del av Westins funderingar genom fragmentariska anteckningar som han efterlämnat (Gustafsson 1978).

Med denna text om Westin som fond framstår föreliggande essä på samma gång olustig och nödvändig att skriva. Vad jag då inte visste var att jag själv hade cancer i magen, närmare bestämt koloncancer. I efterhand framstår den essäns innehåll som mer verkligt än vad jag då kunde föreställa

mig – ett sammanträffande som om den *förberedde* mig inför en särskild kursivering i tillvaron, i linje med Heideggers idé om tänkandets uppgift. Jag ställde frågor som jag inte hade svar på, som hur konturerna av tidslighetens närvaro blir tydligare när man drabbas av något dödligt (Arvidson 2018: 33). Bara ett par månader efter publiceringen av den bok i vilken texten ingår låg jag plötsligt på Kirurgiavdelning 8 i Malmö med ett hål i magen och med ytterligare kirurgiska ingrepp och behandlingar att vänta. Om inte detta är en kursivering värd att ta på allvar, vad annat är värt att studera? En fråga, som jag emellertid inte kunde ställa i ovannämnda essä, var hur döden förhåller sig till den accelererande tiden. Det är också här som kolon som begrepp blir centralt.

Jag vill dock poängtera att även om essän har en autoetnografisk prägel så är syftet bredare än så. Kursiveringen får en att stanna upp en stund och betrakta sådant som annars glider en förbi genom att ställa frågor om vår samtid: Vad är det som gör att vi är så upptagna av tid? Vad är det som gör att vi upplever att tiden går för fort? Och vad gör denna upplevelse med oss? För att kunna besvara dessa frågor krävs att det autoetnografiska i viss mån lyfts till en nivå som ligger utanför det jagcenterade och att det förankras i något mer allmänt. I en tidigare publicerad autoetnografisk text om typ 1-diabetes försökte jag visa att ”ett första-personsperspektiv kan ge kunskap om [...] sjukdomar genom att de lyfter fram den sociala tillvaron” (Arvidson 2016: 287). Även den behandlar relationen mellan tid och paus. Texten ingick i ett temanummer i *Socialmedicinsk tidskrift* med fokus på fältet medicinsk humaniora. På samma sätt kan föreliggande essä skrivas in i detta forskningsfält. Det finns dock en viktig skillnad mellan dessa texter: medan typ 1-diabetes är en livslång dödlig sjukdom som man aldrig blir fri från, så utgör den typ av cancer som har drabbat mig av ett *kolon* eller en *passage* i livet, om än med vissa biverkningar – såväl fysiska (kroppsliga) som metafysiska (existentiella): det finns ett före och ett efter som markeras med ett kolon.

Smärta, minne och glömska: ett metodologiskt problem

Att skriva om fenomen som man befinner sig mitt i är svårt: det krävs att man kontinuerligt för anteckningar och därtill har sinnesnärvaro nog att reflektera över dessa. Minnet är nämligen en problematisk källa till

kunskap, inte minst minnet av sinnesupplevelser. Mina anteckningar består av såväl nedtecknade enskilda ord om olika subjektiva upplevelser, som kommentarer om samtal med läkare, kirurger, sjuksköterskor, undersköterskor, AT-, ST-, över- och underläkare, liksom med medpatienter och familj. Det är några få utdrag ur dessa anteckningar som min essä kretsar kring. Sinnesnärvaron har emellertid varit ett gäckande problem, eftersom behandlingen i sig påverkar den kognitiva förmågan att tänka, bearbeta information och minnas. På så sätt blir essän inte bara en prövning av ett antal teman att studera, utan också en prövning av min egen förmåga att formulera dessa i ord. Fåtoljen, väntrummen, passagerna mellan olika "hållplatser", tystnaden och den långsamt, nästan stillastående tiden har kommit att bli de fasta tid-punkterna för att artikulera denna essä. Inte minst stunderna på onkologen har kommit att bli de punkter i tiden som skapar rum för tänkande. På ett närmast komiskt sätt har onkologen fått benämningen *ontologen* efter en felsägning i ett samtal, något som i praktiken säger vad som "händer" i detta "händelse-fattiga" rum där det droppar gift in i kroppen. Tvivlen på om beskrivningarna av de subjektiva upplevelserna överhuvud kan ha bäring för de som inte har upplevt dem är emellertid många, eftersom vissa sinnesupplevelser tycks sakna ord som hör samman med dem och därmed gör beskrivningarna begripliga. Det är också detta som Wittgenstein diskuterar genom olika tankeexperiment när han talar om smärta. Essän får således karaktären av ett provande och eventuellt ett sökande efter en metod att göra innehållet betydelsefullt för den presumtiva läsaren.

Låt mig exemplifiera. Filosofen Jonna Bornemark visar i sin bok *Det omätbaras renässans* (2018) att vi lever i en mätbarhetens tidsålder och att det kvantitativa mätandet gör att vi undflyr att tala om det kvalitativa, nämligen de subjektiva upplevelserna. En sammanfattande och reflekterande kommentar, gjord någon gång mellan 24 och 27 augusti 2018 på Kirurgiavdelning 8, säger något om relationen mellan det kvantitativa och det kvalitativa: "Allt skall mätas. Apparaterna blinkar och ljuder och visar upp siffror, men de säger inget om den subjektiva upplevelsen av att andas tungt, av vad det innebär att ha ont." Smärta, precis som andning, är en kvalitativ upplevelse som är svår att uttrycka i kvantitativa skalor. Och även om sjukvården betonar att smärta endast kan uppskattas, inte

mätas, så är det just det den försöker göra. För att ge ytterligare ett exempel: ”Andningen trycker på, hård smärta, öm smärta, ärrer efter hålet i magen och det 25 cm långa snittet där agraferna sitter, stram smärta” (anteckningar gjorda strax efter operation nr 2, 19 september 2018). Orden ingick i en dialog med en smärteexpert som ställde frågor utifrån en specifik skala, kallad VAS (Visuell Analog Skala), i syfte att beskriva och förstå dessa typer av smärtor genom såväl ord som siffror. På en 10-gradig skala: 9–10: det värsta tänkbara; 8–9: det otänkbara; 7–8: svår. Skalan går ned till 0: ingen smärta. Vad är skillnaden mellan det otänkbara, det värsta tänkbara och det svåra? Svaret är förmågan att avleda smärtan, att rikta fokus mot det externa, det utomkroppsliga. När de positiva effekterna av denna uppmärksamhet minskar är det ett tecken på att smärtintensiteten, den kvalitativa upplevelsen, ökar i styrka. Den ”svåra smärtan”, och uppåt, kan endast lindras genom stark medicineri som exempelvis morfin. Smärtan är så pass intensiv och djup att all form av extern avledning, all form av externa stimuli, snarare fördjupar smärtupplevelsen och riktar den inåt: ljud, ljus, dofter utgör hinder för smärtlindrande. Det enda man önskar är tystnad, mörker och starka mediciner. Så var det åtminstone för mig, avskärmad från det som kallas verkligheten utanför de regnsmutsiga sjukhusfönstren.

Smärta, tid-punkt och kontemplation

I denna smärtupplevelse framträder paradoxalt nog en erfarenhet som man som patient inte vill glömma eller ens dölja, trots att den förknippas med lidande. Samtal med medpatienter vittnar om detta, men också om svårigheten att förmedla dessa upplevelser. Gemensamt, om än var för sig, försökte vi beskriva våra upplevelser, vilket skapade en slags mental omsorg för varandra där vi låg i våra sjukhussängar och samtalade om våra olika smärtor. Å ena sidan önskade vi bort smärtan, å andra sidan ville vi minnas den. Men hur minns man smärta? Och varför är det viktigt att minnas den?

I själva smärtögonblicken upplevs tiden ibland som frusen, stillastående. Det är också där som minnets funktion gör sig gällande på grund av tidens karaktär: minnet av smärta visar hur tiden kan användas till *annat* än att fyllas med tom varaktighet, nämligen kontemplation och tid för tänkande

(Han 2017). För vad annars kan man göra med tiden när den står stilla? Genom att vända uppochned på Hans beskrivning av samtiden som *punkt-tid* blir smärtan snarare ett konkret exempel på den *tid-punkt* som skapar rum för kontemplation och tänkande. Punkten drar ned på livstempot och sträcker ut den i tiden. Den är som noden inom fysiken, en punkt i en vågrörelse som står stilla. Det är en paradox, att ett lidande kan förvandlas till en sådan befriande insikt.

Väntrum, epiduralrum och passagerum

Den frusna tiden följde med till olika rum och därmed till olika tidsupplevelser. Sjukrummet var bara en typ av rum där smärtan existerade. Andra var akuten, kirurgmottagningen, stomimottagningen, vårdcentralen, de klinisk-kemiska labben, onkologen, endokrinmottagningen, hudmottagningen, liksom korridorerna, hisshallarna, perrongen och hemmet. Dessa typer av rum är att betrakta som passager, kolon, av olika slag: de utgör olika typer av hinder som måste passeras, men också möjligheter för tänkande.

Väntrummet som tålamodets gräns

Väntrummet är en specifik typ av passage. Westin i Gustafssons roman beskriver sin upplevelse av väntrummet som att besökarna hellre talar om ”dåliga bussförbindelser” än om den smärta de har (Gustafsson 1978: 654). Safranski beskriver det som ett rum där man kan ”få en känsla av att man blir bestulen på tid och hindrad att göra ett mer meningsfullt bruk av den” (Safranski 2016: 21). Det är en tom väntan utan händelser. Väntan blir hos Safranski till ett lidande, en leda, alltså inte alls det som Westin säger sig uppleva hos sin omgivning. Ingen av dessa har fel. Samtidigt kanske det i Westins rum rör sig om avledning, ett sätt att rikta fokus bort från kroppen till något annat, som om det gick att separera kroppen och därmed lidandet/ledan från världen? Och vad är det för mening man blir hindrad att fylla tiden med, om den fylls av meningslöshet? Meningslösheten i väntrummet kanske fyller en viktig funktion. Westin själv tycks inte ha

något vidare tålmod där han sitter i väntrummet: han räknar händelser i tiden för att få den att gå fortare; tiden är som ett slags ”mekaniskt klockspel” (Gustafsson 1978: 653).

Min första konkreta upplevelse av att befinna mig i denna väntan var på akuten i Lund, lördagen den 11 augusti 2018. Med autoetnografens ögon noterar jag omgivningen i rummet och ser att väntan är olika. Själv har jag först suttit i en av stolarna för att sedan förpassas till en säng med V-sond och kontrastvätska i väntan på att skickas iväg till skiktröntgen. Därefter väntan på läkarbesked samtidigt som smärtan stötvis gjorde sig påmind. Väntan avlöste väntan sömlöst. Därtill gjorde den mig uppmärksam på att det först fanns en brytpunkt i tiden som förvandlade den till punkt-tid och därmed till tom väntan, då jag, precis som Westin ovan, räknade händelser i rummet för att få tiden att gå fortare. Men det fanns också en brytpunkt som fyllde tiden med meningsfullt innehåll, då flyktiga tankar sakta började förankras i något vagt. Exakt var dessa brytpunkter inträffade går i efterhand inte att precisera. Men känslan var tydlig, både när punkt-tiden gick över i en tid-punkt och när kvardröjandet i denna tid-punkt öppnade upp för ett reflekterande tänkande om min position i världen: ”Därute rusade tiden, här inne bromsades den ned, och det bekom mig inte att jag skulle missa någon ’viktig’ händelse” (se Han 2017: 70; Han 2013: 39–40). Heidegger hade möjligen sagt att det i denna tid-punkt öppnade upp för en närvarokänsla (Heidegger 1998: 107–108). Kanske handlade det, i mitt fall, om orsaken till att jag var på akuten, om en slags förprogrammerad mental inställning till situationen, men också om rummets fysiska karaktär. Allmänt kan det också vara så att den drabbade har varit i liknande situationer tidigare eller att han eller hon är där i sin ensamhet eller tillsammans med någon. Jag var *inte* ensam. Tid-punkten delades mellan två individer. Smärtan var däremot min egen, än så länge utan vetskap om dess orsak.

Väntan är en prövning av tålmodet. Och tålmodet är en slags gräns som måste övervinnas, passeras. Att ordet ”patience” på engelska är närbesläktat med ”patient” synliggör denna prövning – att ha tålmod nog att uthärda ett lidande genom väntan. Det handlar om att landa och dröja kvar i ledan och möta tålmodets gräns markerad med ett kolon.

Väntan, (av)ledan och epiduralrum

Vissa väntrum smyckas av konst på väggarna, medan andra består av slitna besöksstolar och några trötta blommor som står i fönsterkarmarna med utsikt genom smutsiga fönster. Rummets fysiska karaktär gör något med upplevelsen av tiden. Detta gäller naturligtvis inte bara väntrum, utan alla typer av rum – som om objekten i rummen gör sitt allra bästa för att leda undan den möjliga ledan som annars gör sig påmind. Detta fenomen blev jag varse inför den första operationen:

Klockan är 14.45 och jag ligger med bedövningsrör i ryggen på en säng stirrandes i taket och på väggarna i ett slags förrådsliknande rum tills klockan slår 16.00. Märkligt utlämnad i ett rum med en tickande klocka på väggen: tick-tack, tick-tack, tick-tack... Är en sekund verkligen en sekund? Sedan inrullad på OP-salen. Aktiviteter, kontroller, mätningar, blinkande apparater och skärmar. En sekund förvandlas till timmar. Tre djupa andetag sedan vaknar jag upp en sekund senare i en annan tid med ett hål i magen. Och väntan på att rullas iväg till avdelning 8. (Anteckningar Malmö: 13–14 augusti 2018)

Väntan utmärks här av en brist på händelser som gör att uppmärksamheten ”riktas mot själva tidens gång” (Safranski 2016: 17). I denna uppmärksamhet, allestädes närvarande i det där förrådsliknande rummet som jag i efterhand har kommit att benämna epiduralrummet, uppstod en påtvingad väntan som omslöt av en tickande klocka. Epiduralrummet är det utrymme i ryggraden där bedövningen läggs in och blockerar vissa nerver. Begreppet rum får således här en dubbel betydelse. Tiden bromsades plötsligt in, *decelerade*. Ordvalet är inte slumpmässigt. Ur ett medicinskt perspektiv betyder detta en temporär nedgång av hjärtats frekvenser (framför allt hos foster). Dess motsats, *acceleration*, beskriver den subjektiva upplevelsen av tid som något negativt, eftersom den kan generera stress och ohälsa. En ökad frekvens av hjärtslagen riskerar att skapa stress. Men jag upplevde bara ett lugn, en stillhet, i rummet. Heidegger skulle möjligtvis benämna denna känsla som ”oförborgadhetens icke-skälvande hjärta” i vilken tänkandet förnimmer att närvaron närvarar (Heidegger 1998: 112).

Safranski använder, som vi har sett, klockan för att beskriva hur väntan förvandlas till leda genom att den skapar tom varaktighet (Safranski 2016: 19). Klockan dyker även upp hos Han genom en kort exkursion till det antika Kina. Fram till slutet av 1800-talet fanns det en speciell typ av klocka, en rökelseklocka som mätte tiden genom doften av rökelse: doften sträckte ut sig i rummet och därmed blev tiden varaktig (Han 2017: 57). Exemplet illustrerar att klockan kan mäta tid på annat sätt än punkt-vis och på annat sätt än att räkna händelser. Och kanske är det inte vad *tiden* gör med oss och vi med den som vi bör fokusera på, som titeln på Safranskis bok antyder, utan snarare vad *väntan* gör med oss och vi med den? Tiden är konstant men väntan utgör en osäkerhetsfaktor.

Dessutom, det där hålet i magen för tankarna till Jean-Paul Sartres diskussion om att fylla hål som ett sätt att skapa sig ett jag (Sartre 1992: 85). Om hålet får symbolisera Hans idé om punkt-tid, ett existentiellt tomrum som måste fyllas igen, så fylldes hålet i magen inte igen med tom varaktighet utan med spår av en tid som påminner om en smärta som en gång var. Hålet ”lades tillbaka”, som läkarna sade, förvandlades till ett veck i tiden, kroppsligt och existentiellt, och markerade därmed genom sin koppling till minne och kolon en ny början.

Tid som framtida händelse

”Tidens gång”, säger Safranski, ”framträder som sådan när den inte skymms av så många händelser. Denna så att säga tomma tid upplevs omedelbart som kvävande” (Safranski 2016: 12). Hur hänger detta samman med Rosas perspektiv på acceleration av tid? Svaret är kanske helt enkelt att vi i dag inte är vana vid en stillastående tid och att begäret att ta oss ut ur denna stressar oss sönder och samman. Vår upptagenhet av punkt-visa händelser skapar ett neurotiskt tillstånd: människan förvandlas till en jägare ständigt på jakt efter något som kan fylla tillvaron med innehåll (Han 2014: 57). Att stå inför en verklighet som rymmer få händelser, monotona förlopp, frammanar således en känsla av långtråkighet (Safranski 2016: 18). Han beskriver detta som den totala avsaknaden av mening (Han 2017: 81). Men hur är det med händelser som man vet kommer att äga rum men inte vid vilken tid-punkt?

Utskriven och hemskickad. Trött, utmattad. Totalt oförmögen till att handla: en promenad på sju minuter förvandlas till fyra timmars sömn. Väntan vilar. Osäker när nästa händelse inträffar, operation nummer två, den som skulle bli 12 timmar lång på grund av oväntade upptäckter mitt under operationen och därmed svåra val för kirurgerna. Och så är man plötsligt där, nedräkningen kan börja. (Anteckningar Lund: 27 augusti–21 september)

Denna framtida händelse var som en stor mur, som att tiden riktade sig mot ett (av)slut. Det fanns inga drömmar bortom tiden, bortom muren. ”Alla” runt omkring mig talade om vad som skulle hända ”bortom” när allt var klart, men bortom existerade inte där och då. Det var en väntan på en händelse som var något annat än punkt-tid. Det var en ensamtrötthet som plötsligt förvandlades till en försonande trötthet just eftersom tiden hade en riktning mot ett avslut och mot, men alltså inte bortom, ett markerande kolon. Här fanns det inte tid att göra sig av med överflödigt tid. Att inte göra blev till en handling i sig. Osäkerhetsfaktorn i denna väntan fick en mening där själva tröttheten blev en del av själva tillfrisknandet (se Handke 1991: 47).

Låsning, tid, väntan: ett onko/onto-logiskt tillstånd

Ett av Hans argument för att skapa rum för tänkande är att tiden då har något att hålla fast vid, något som ger den rytm (Han 2017: 2; 10). Men vad innebär detta att hålla fast vid ”något”? Vad är det som kan ge tiden rytm? Ett sätt att försöka förstå denna abstrakta tanke är att se vad som eventuellt ”döljer” sig bakom tid-punkterna, bakom noderna.

Det är det första läkarbesöket efter de kirurgiska ingreppen och samtal om den kommande cytostatikabehandlingen på onkologen (kirurgiska mottagningen Malmö: 24 oktober 2018). Ett specifikt ord fastnade under samtalets gång: *låsning*. Det var läkarens ord för att beskriva behandlingsprocessen och hur den enskilda individens handlingsutrymme begränsas. Låsningstiden kan variera och ta sig uttryck på olika sätt. Den fjättrar bokstavligen patienten med en pump kopplad till en så kallad inopererad, perifert inlagd central kateter (PICC-line), som går från

överarmen och in till hjärtats nedre hälften. Naturligtvis är man också fjättrad under sjukhusvistelsen med allehanda inlagda katetrar och sonder (PVK, CVK, TPN, urin-kateter, V-sonder, etc.) vilka begränsar ens rörelsefrihet. Men den perifert inlagda centrala katetern tar sig uttryck på ett annat sätt. Under tre dagar är man låst vid pumpen, vilket upprepas var fjortonde dag. Låsningen fortsätter dock under nästan hela denna behandlingscykel genom de olika biverkningar som cytostatikan skapar, och då särskilt den outsinliga trötthet som tränger sig in i alla typer av vener i kroppen, men också genom kontrollinstanser. Cytostatikan lagras dessutom på varandra, i kroppen, och efter sex månaders behandling väger man mer än vad man väger. Andfåddheten efter varje steg man tar är ett resultat av att behandlingen påverkar benmärgens produktion av röda blodkroppar. Detta leder ibland till ytterligare låsningar i form av blodtransfusioner. Men framför allt påverkas den kognitiva förmågan – vad som beskrivs som kognitiv trötthet eller fatigue. Den kan närmast liknas vid utmattningssyndrom. Denna form av utmattning är emellertid *inte* ett resultat av en accelererande tid: symptomen må vara likartade men alltså inte deras orsak. Tröttheten är en ensamtrötthet som på samma gång omvandlas till vad Peter Handke benämner ”skiljande”, ”förlamande” och till och med ”främlingsskapande” (Handke 1991: 15; II; 14).

Vad gör dessa låsningar med en? Vad är det som uppstår vid dessa tidpunkter? Ett är att handlingsutrymmet begränsas. Den sociala responsiviteten, för att låna ett ord av socialpsykologen Johan Asplund, sätts ur spel (Asplund 1987). Ett annat är att de öppnar upp för insikter som har med tidens gång att göra. Ett *onko/onto-logiskt* tillstånd uppstår – *onko* som i kropp och *onto* som i varande/blivande: en kroppslig förändring på grund av okontrollerade celldelningar som samtidigt också synliggör detta varande genom en slags påtvingad stillhet.

Passager och en ny konstruktion av tiden

På ett par ställen har jag gett de olika rummen benämningen passager. Det är en labyrint av passager, hinder som måste övervinnas. Det går naturligtvis att ge upp och låta slutet närma sig. Men det är inte det som är poängen. Poängen är känslan av att det finns ett slut *samtidigt* som det

finns en början markerad med ett kolon. Safranski talar om att börja på nytt. En början ”rymmer möjligheten till förvandling” (Safranski 2016: 34). Men till skillnad från Safranski, som argumenterar att vägen till en ny början går genom att glömma, vill jag göra tvärtom: det är genom att minnas som den verkliga förvandlingen kan ske (ibid: 38). Under en promenad längs korridorerna på Kirurgiavdelning 8, förbi all personal som förberedde sina ronder, hejade en undersköterska till: ”Du blir friare för varje dag som går.” Men jag var uppkopplad mot sjukhuset som apparat och apparaten som sladdarna var kopplade till – hals, mage, armar. Hur kunde jag bli fri? Jag var låst (anteckningar Malmö: 24 augusti 2018). Även om jag inte såg det då, fungerade korridoren som en passage, som ett kolon – en låsning som det också fanns en öppning i, en ny början. Passagen är som den mellan tunntarmen och tjocktarmen, en förbindelse mellan två punkter, som med det Bauhinska valvet eller med ileocekalclaffen, fast med en *ny konstruktion* i kroppen. Passager är att betrakta som tid-punkter, ej punkt-tider i Hans betydelse, något att hålla fast vid, som både kan sträckas ut som en linje i tiden och ligga stilla som en punkt, och som innebär såväl riktning, som avslut och påbörjan. Kanske är det så vi måste göra för att undvika att förvandlas till jägare, ständigt på jakt efter tom varaktighet: konstruera låsningar, hinder, gränser, i tiden? Punkter, noder, som tvingar oss att befinna oss i ett stillastående tillstånd och därmed tvingar oss att börja om på nytt men *utan* att glömma? Och på så sätt möjliggöra tänkande?

Avslut: kolon, tidens riktning och att dö vid det rätta tillfället

Tidens monotoni, för att referera till Lévinas, behöver inte nödvändigtvis vara ett tillstånd av leda och lidande utan kan också vara en tid-punkt som öppnar upp för tänkande. Lévinas fråga ”hur börjar man tänka?” inbegriper, vill jag mena, en specifik typ av befintlighet som utmärks av ett markerande *kolon*: det finns ett före och ett efter. Med Heideggers terminologi kastas subjektet in i en tillvaro av trauma där en specifik form av stämning framträder, en tillvaro som därtill kräver att man som subjekt stämmer om sig själv för att kunna förvandlas (Heidegger 2013: 27; Arvidson 2018: 65).

Kanske är det detta som Rosa, Han, Safranski och Svendsen avser att visa? Att det krävs en omstämning, inte bara av den enskilda individen utan också av kulturen som helhet, för att inse tänkandets förutsättning, nämligen stillhet? Jag tänker mig att omstämningen är som en ny konstruktion av tiden, där sådant som väntan får ett större utrymme. Denna reflektion är naturligtvis inramad av vad jag tidigare benämnt ett onko/onto-logiskt tillstånd, som har gjort mig uppmärksam på ett allmänt socialt tillstånd där acceleration av tid gör något med oss: den skapar leda och tristess men också stress och trötthet. Dödens närvaro gör därtill något särskilt med en i en tid av acceleration. I detta sammanhang ställer Han en fråga som kan framstå som absurd: När inträffar det rätta tillfället att dö? I en tid av acceleration tycks döden aldrig nå fram till sitt avslut, den hinns inte med. Svaret som Han ger kan också tyckas märkligt. Det rätta tillfället framträder endast när tiden har en riktning mot ett avslut (Han 2017: 3).

Frågan om hur tid erfars är naturligtvis mångtydig och situationsberoende – tiden är som en flod som både kan strömma mot en i hög hastighet och frysas till is. Min poäng med dessa exempel är att de påminner oss om tidens riktning, vilket tvingar till reflektion över sådant som har med tid och väntan att göra:

Referenser

- Arvidson, Mats (2018). Att vara är att vara en existens hos en essens: tid, död och omsorg. Arvidson, Mats. *Jag tänker. Och jag är ändå inte alldeles säker på att jag finns till: att spegla sig i Lars Gustafssons mikroskopiska värld – en fragmentarisk essäbok*. Malmö: Universus Academic Press.
- Arvidson, Mats (2018). Att göra slut på universum: en absurditet. Arvidson, Mats. *Jag tänker. Och jag är ändå inte alldeles säker på att jag finns till: att spegla sig i Lars Gustafssons mikroskopiska värld – en fragmentarisk essäbok*. Malmö: Universus Academic Press.
- Arvidson, Mats (2016). Det autoimmuna jaget – om att sätta gränser. Tema: Tio fallstudier i medicinsk humaniora: *Socialmedicinsk tidskrift*, 93(3): 280–287.
- Asplund, Johan (1987). *Det sociala livets elementära former*. Göteborg: Korpen.
- Bornemark, Jonna (2018). *Det omätbaras renässans: en uppgörelse med pedanternas världsherravälde*. Stockholm: Volante.
- Gustafsson, Lars (1993). *Historien med hunden*. Stockholm: Norstedt.
- Gustafsson, Lars (1998/1978). En biodlares död. *Valda skrifter 2*. Stockholm: Natur och kultur.

- Han, Byung-Chul (2017). *The Scent of Time: A Philosophical Essay on the Art of Lingerin*. Cambridge: Polity Press.
- Han, Byung-Chul (2015). *Eros Agoni*. Stockholm: Ersatz Förlag.
- Han, Byung-Chul (2014). *I svärmen: tankar om det digitala*. Stockholm: Ersatz Förlag.
- Han, Byung-Chul (2013). *Trötthetssamhället*. Stockholm: Ersatz Förlag.
- Handke, Peter (1991). *Tankar om tröttheten*. Stockholm: Bonniers.
- Heidegger, Martin (2013/1927). *Vara och tid*. Göteborg: Daidalos.
- Heidegger, Martin (1998). Tid och vara. *Till tänkandets sak*. Stockholm: Bokförlaget Thales.
- Heidegger, Martin (1998). Filosofins slut och tänkandets uppgift. *Till tänkandets sak*. Stockholm: Bokförlaget Thales.
- Lévinas, Emmanuel (1988). *Etik och oändlighet. Samtal med Philippe Nemo*. Stockholm/Lund: Symposion.
- Rosa, Hartmut (2014). *Acceleration, modernitet och identitet: tre essäer*. Göteborg: Daidalos.
- Safranski, Rüdiger (2016). *Tid: Vad den gör med oss och vi med den*. Göteborg: Daidalos.
- Sartre, Jean-Paul (1992/1943). *Varat och tid: I urval och inledning av Dag Østerberg*. Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Svendsen, Lars Fr. H. (2003). *Långtråkighetens filosofi*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Wittgenstein, Ludwig (1992/1953). *Filosofiska undersökningar*. Stockholm: Månpocket.

Från Hypoff till LUX. Framtiden i retrospektiv.

Birgitta Olander och Lynn Åkesson

Den här texten är en anomali. Den slutar när allting börjar och avviker från det övergripande temat 2010-tal för att istället ge en bild av de förutsättningar och överväganden som låg till grund för den nya institutionen. Det är en historieskrivning för framtiden men också en berättelse om den framtid som kunde förutses *före* 2010. Det är en backspeglingsberättelse, ett retrospektiv mot vilket det som då var framtid och nu är historia avtecknar sig.

År 2007 inleddes en unik process för samgående mellan fyra humanistiska institutioner vid Lunds universitet. Det unika var att initiativet kom från institutionerna själva, inte, som det vanligtvis brukar vara, från högre nivåer inom universitetet. Det var arkeologi, etnologi, konst- och musikvetenskap samt den dåvarande Institutionen för kulturvetenskaper som inledde diskussioner om en eventuell gemensam storinstitution. I december 2007 uppvaktades en – får man nog säga – förvånad områdesledning för humaniora och teologi (HT-området) med en gemensam avsiktsförklaring från de här fyra institutionerna om ett samgående. Områdesledningen ställde sig odelat positiv, men i övrigt genomfördes hela processen med att skapa en ny institution utan inblandning utifrån.

Ett drygt år senare, den 1 januari 2009, var den nya Institutionen för kulturvetenskaper ett faktum och startade sin verksamhet med ämnena etnologi, konst, musik och kultur. Arkeologiska institutionen kom av olika skäl trots allt inte att ingå i den nya storinstitutionen.

Vi kommer här att behandla de visioner och förutsättningar som låg bakom institutionsbildningen. Dessutom diskuterar vi de överväganden och

insikter som präglade det ofta komplicerade arbetet med att göra flera institutioner till en. Vi beskriver processen som ledde fram till den nuvarande Institutionen för kulturvetenskaper. Två av de tre prefekter som 2008 lämnade över sina institutioner till den nya institutionsledningen skriver här. Torsten Weimarck, den tredje av oss, gick bort 2017, men dokument från honom finns kvar och inkluderas i berättelsen om hur allting började.

Bakgrund

I början av 00-talet genomfördes en rad stora förändringar i den svenska högskoleutbildningen. Genom den s.k. Bologna-processen förstärktes grundutbildningens kvalitetsprofil, som samtidigt EU-anpassades. Studenternas anställningsbarhet skulle framgå av utbildningsbeskrivningarna, vilket var ett nytt synsätt inte minst inom humaniora. I svenska högskolor talade man också om humanioras kris. Den inbegrep en rad olika negativa faktorer: minskad studenttillströmning, otillräckliga medel för humanistisk utbildning och forskning, svagt intresse hos arbetsgivarna för humanistisk utbildning, bristande engagemang hos politikerna och dålig täckning i massmedia.

Under år 2007 uppmärksammades grundutbildningens ekonomiska problem alltmera. Inte minst inom humaniora i Lund menade man att de gällande ersättningsnivåerna var helt otillräckliga. Samtidigt erbjöd de många små humanistiska ämnena ett omfattande kursutbud. Det gick inte ihop. Under hösten 2007 hade man inom dåvarande HT-området diskuterat nödvändigheten av besparingar t.ex. genom minskat kursutbud inom grundutbildningen och genom att temporärt stoppa antagningen av nya doktorander. De fyra institutioner som stod bakom avsiktsförklaringen i december 2007 var alla små och bräckliga. Det var svårt att få bärkraft i de olika verksamheterna när både ekonomiska och personella resurser var otillräckliga. Detta ledde i sin tur till att det var svårt att bygga intellektuellt spänniga miljöer och skapa goda institutioner med ett arbetsklimat som gynnade både studenter och personal. Vårt resonemang gick ut på att en tillräckligt stor verksamhet kunde skapa en kritisk massa och därmed minska sårbarheten och öka förutsättningarna för en god forsknings- och utbildningsmiljö.

Men det var inte bara ekonomiska och organisatoriska överväganden som låg bakom bildandet av en storinstitution. Vi såg också fram emot nya möjligheter till berikande ämnesöverskridande samarbeten, såväl för forskning som för forskarutbildning och grundutbildning. Vi ville skapa bredare plattformar för dynamisk och innovativ forskning och utbildning. Våra erfarenheter visade att de små ämnesmiljöerna kämpade var och en för sig, och det var en ojämnhet mot urholkningen av ekonomiska och personella resurser.

De historisk-filosofiska institutionerna var 2007 geografiskt spridda i Lunds centrum, även om avstånden i sig inte var särskilt stora. Kvarteret Hyphoff präglades av tre drygt hundraåriga institutionsbyggnader inbäddade i en tilltalande parkmiljö med påtaglig campuskänsla. År 1997 hade den första Institutionen för kulturvetenskaper tillkommit genom att fyra verksamheter från olika institutioner samlokaliseras i den tidigare anatomiska institutionens byggnad. Namnet Kulturanatomen etablerades tidigt och vi kommer att använda den benämningen i denna text för att skilja den tidigare Institutionen för kulturvetenskaper från den större, nuvarande, institutionen som nu 10-årsjubilerar. Inom kvarteret Hyphoff fanns år 2007 också de etnologiska och konst- och musikvetenskapliga institutionerna, delvis inrymda i före detta bostadshus. Däremot låg arkeologiska institutionen vid den här tiden på Sandgatan.

Ledningen för HT-området hade länge sökt efter alternativ till de utspridda lokaler där de historisk-filosofiska och teologiska ämnena vistades. I flera fall var lokalerna också olämpliga och användes på dispens. Flera alternativ prövades. Så småningom kom planerna att konkretiseras genom om- och tillbyggnad av de så kallade Zoologen och Zoofysiologen till den nygamla byggnad som senare fick namnet LUX. Nu kunde resterande HT-ämnen samlas på samma sätt som de språkvetenskapliga ämnena några år tidigare samlats i SOL. Inledningsvis sattes inflyttningsdatum i LUX till 2013 men ändrades till augusti 2014 för att själva flytten skulle undvikas under terminstid.

Från Hyphoff-institutionernas perspektiv hade vi hade alltså drygt fem år på oss att skapa en gemensam verksamhet som vi kunde ta med till LUX. Det handlade om att utveckla vårt samarbete och att samordna och gradvis integrera våra verksamheter så att flytten till LUX skulle bli så smidig som möjligt.

Processen

Med de förutsättningar som skisserats ovan – bräckliga miljöer, sparkrav, visioner om att lyfta både forskning och utbildning genom att lägga ihop våra institutionsresurser, önskemål om en funktionell och transparent organisation i det framtida LUX – började vi prefekter ett intensivt arbete hösten 2007.

Mycket tid och möda lades på att utforma den formella organisationen. År 2009 omfattade de tre institutioner som gick samman 13 ämnen, med ett utbildningsuppdrag på 613 helårsstudenter (HÅS) och med 25 doktorander. Dessa undervisades och handleddes av omkring 40 lärare. Administrationen sköttes dels av prefekter och studierektorer med deltidsuppdrag, dels av tjänstemän: ekonomer, datortekniker, sekreterare, studievägledare och vaktmästare, sammanlagt motsvarande åtta heltidstjänster. Det var ett komplicerat arbete att skapa en ny organisation som fungerade effektivt i alla sina delar, samtidigt som kraven på transparens och medinflytande, bra ledarskap och god kommunikation internt och externt skulle tillgodoses. En omfattande dokumentation vittnar om detta.

Fördelning och omfattning av den teknisk/administrativa (T/A) personalens olika funktioner utreddes som en särskild del av arbetet med organisationen. Även om små institutioners administration fungerar bra är den påtagligt personberoende och därför sårbar. Det är också här en fråga om kritisk massa. En tillräckligt stor, professionellt vässad administration behövdes för att den nya institutionen skulle fungera bra med god service till forskare, lärare och studenter.

Under senhösten 2007 informerade vi personalen på respektive institution om att planering för en storinstitution pågick och att den nya institutionen skulle starta sin verksamhet 1 januari 2009. Ett stormöte med all personal vid de berörda institutionerna genomfördes i april 2008. Då diskuterades bland annat alternativa organisationsförslag, och synpunkter och önskemål från medarbetarna fängades upp.

Ett starkt argument för institutionsförändringen var onekligen det faktum att vi, som nämnts ovan, skulle flytta till gemensamma lokaler 2014. Men med den nya institutionsbildningen inleddes en omflyttning av avdelningar och samordning av undervisningslokaler redan före den

framtida flytten till LUX, eftersom befintliga lokaler nu kunde utnyttjas som en gemensam resurs. Wrangelbiblioteket hade redan tidigare inrättats som en gemensam resurs för Hyphoff-institutionerna.

Under processens gång mötte vi naturligtvis både motgångar och positiva överraskningar. En tidig motgång var att Arkeologiska institutionen drog sig ur samarbetet. Bland det positiva kan nämnas mycket stöd och uppmuntran från områdesledningen och sedermera fakultetsledningen som vi inte hade räknat med och som gav oss extra drivkraft.

Organisation och administration

Den nya institutionens ämnen fördelades på sex avdelningar: ABM och bokhistoria (arkivvetenskap, biblioteks- och informationsvetenskap, museologi, bokhistoria); Etnologi; Idé- och lärdomshistoria; Kulturarbete och intermedialitet; Konsthistoria och visuella studier; samt Musikvetenskap.

Den då gällande högskoleförordningen föreskrev hur en universitetsinstitution skulle organiseras när det gäller beslutsfattande: institutionens styrelse skulle bestå av nio till tretton ledamöter under ledning av en prefekt. I oktober 2008 beslutade de tre berörda prefekterna att den nya institutionens styrelse skulle bestå av tretton ledamöter (två studenter på grundnivå, en doktorand, två representanter för T/A-personalen, sju representanter för lärarna/forskarna) samt ordförande (prefekt). Samtliga sex kommande avdelningar skulle representeras i styrelsen, i enlighet med önskemål som framförts vid stormötet.

I den första gemensamma budgetskrivelsen för den nya institutionen äskades drygt en miljon kronor för etableringen med motiveringen att verksamheten på olika sätt skulle omstruktureras. Vidare framhölls att integrationsarbetet skulle innebära extra insatser för personalutveckling och den nya ledningsgruppens etablering. Det är värt att notera att 80 % av pengarna skulle användas till IT-utrustning, som vid denna tid var av mycket ojämn kvalitet vid de olika gamla institutionerna. År 2008 fanns heller inte det HT-gemensamma IT-stöd som numera ser till att upprätthålla en god och jämn standard. Varje institution fick då själv ansvara för och bekosta sina datorer och övrig IT i undervisningslokalerna.

Omvärldsfaktorer

Under år 2008 genomfördes Bolognaprocessen inom samtliga svenska högskolor. Det innebar bland annat att alla kursplaner inom grundutbildningen reviderades på ett genomgripande sätt. Tanken var att alla länder inom EU skulle ha jämförbara kriterier för kurser och examination. Det innebar för oss inom Lunds universitet ett förnyelsearbete som också medförde en kritisk granskning av kursutbudet och som riktade starkt fokus på kvalitetsmål i högre utbildning.

Högskoleverket gjorde årligen återkommande utvärderingar av grundutbildningen vid svenska högskolor inom grupper av ämnen. År 2008 rörde utvärderingarna flera av Hyphoff-institutionernas discipliner. Det innebar en nyttig genomgång av många aspekter av grundutbildningen men skapade också en hel del merarbete. Utvärderingarnas resultat var generellt positiva för våra institutioners ämnen.

Forskningen inom hela Lunds universitet utvärderades också 2007–2008. Det samlade projektet kallades RQo8 och genomfördes av flera grupper internationella bedömare. Flera av Hyphoff-institutionernas forskningsämnen fick goda vitsord av bedömarna, som också betonade vikten av det framtida samgåendet. Institutionen för kulturvetenskaper fick ett substantiellt tillskott för ett nytt gemensamt forskningsprogram med titeln ”Kunskap, kris och kultur” (Program K) och som även inkluderade doktorander. I områdesledningens anhängan till universitetsledningen om tilldelning av RQo8-medel ingick som en viktig motivering att man ville stärka och stimulera forskningsmiljön i den nya kulturvetenskapliga institutionen.

Integration och vision

Skapandet av en ny gemensam institution innebar en genomgripande lokal lösning på en problematik som i hög grad kan beskrivas som strukturell. I stället för att lappa och laga för att förbättra de tre institutionerna ville vi gemensamt bygga en ny plattform för verksamheten och därmed åstadkomma en radikal nystart med nya förutsättningar.

Men även i gemensamma projekt som detta måste de ingående ämnenas särarter respekteras. Det finns alltid en risk för att olikheterna i ämnenas

kulturer underskattas när man drömmer om att få fram starka forskningsmuskler och framgångsrik utbildning genom ämnesöverskridande samarbete. I värsta fall kan det leda till onödiga konflikter som tar kraft och motverkar fördelarna med en storinstitution. Interna rivaliteter mellan företrädare för olika synsätt eller prioriteringar kan vara av både ideologisk och ekonomisk karaktär, vilket måste beaktas. I ett samgående av det slag som vi genomförde måste administrativa och intellektuella vinster nog balanseras för att undvika slagsida åt ena eller andra hållet.

En enkät som gjordes ett år efter samgåendet uppvisade också (som väntat) motstridiga önskemål och åsikter: mindre revirtänkande, mindre ämnestänkande kontra mer ämnestillhörighet; uppskattning av professionell administration kontra för dyr administration; önskan om mer transparens och mer information kontra färre möten. Uttryck för längtan efter mer av det nya och mer genomgripande förändringar ställs mot uttryck för längtan tillbaka och oro för det egna ämnets framtid. Förändringarna gick för sakta – eller för fort, tyckte medarbetarna.

En akademisk kultur präglas av traditioner, medvetna och omedvetna värderingar och individuella erfarenheter. Mångfald tolereras så länge ingen inkräktar på någon annans revir. När en ny institution inrättas öppnas ett fönster mot möjligheter att neutralisera långdragna maktkamper mellan personer och ämnen. Gamla konflikter kan biläggas när nya kollegor samarbetar i gemensamma projekt. Men integration kräver varsamhet och lyhördhet och är en process som kräver tid. Målet måste vara att alla ska kunna känna sig inkluderade. Samförståndsanda och gemenskap kan uppmuntras genom att informella mötesplatser erbjuds, att man bildar tvärgrupper som arbetar med olika uppdrag samt genom återkommande informella personalmöten.

Allt detta ingick i de visioner vi prefekter ville realisera i den nya institutionen. Men i arbetet med detta varken kunde eller ville vi bortse ifrån de olika avdelningskulturer som vi flyttade med oss in i den nya institutionen. Vi ville skapa förutsättningar för både mångfald och självbestämmande.

Ansatser till gemensamma forskningsprojekt hade funnits bland annat på Kulturanatomen men inte övertygat externa finansörer. En bidragande orsak till detta var att ämnenas litenhet inte gav någon ”överkapacitet” för

gemensamma projekt. Det var dock tydligt att det i mycket större utsträckning än hittills krävdes fler- eller tvärvetenskapliga forskningsprojekt för att få substantiell externfinansiering. Detta var en stark drivkraft för samgåendet.

En satsning på att förbättra studiemiljön ingick i visionerna om vidareutveckling av grundutbildningen genom t.ex. nya utbildningsprogram och ökad pedagogisk kompetens hos lärarna. Vi ville också stärka banden mellan forskning och utbildning och rekrytera fler doktorander. Genom att regelbundet ha gemensamma diskussioner om forskningsidéer och starta ett gemensamt forskningsseminarium ville vi stimulera ämnesövergripande forskning och ge stöd för ansökningar om externfinansiering.

Som ett medel för att realisera dessa visioner skulle den nya institutionen profilera sig både inom och utom Lunds universitet med hjälp av en nyhet inom administrationen – en heltidsanställd kommunikatör. Ökade krav på åiterrapportering, uppföljning, prognoser, arbetsmiljö med mera krävde också en professionell och smidig administration. En sådan skapades av medarbetarna från de gamla institutionerna till nytta för både studenter och lärare.

Framtiden i retrospektiv

Det finns inte bara ett sätt att beskriva en så komplex och innehållsrik process som en institutionsbildning, där befintliga institutioner slås samman och integreras. Varje beskrivning kan rymma sin motsats. I efterhand kan det verka alltför positivt och alltför enkelt att genomföra en stor förändring. I efterhand får förändringen lätt det självklaras karaktär. Det är klart att värden också går förlorade. Det kan handla om korta, informella beslutsvägar, "familjekänsla" inom ämnen, lojaliteter, sidentapeter och kakelugnar i arbetsrummen, festlokaler under universitetsreglementets radar. Men som enkäten 2010 visade har det mesta mer än en sida: där någon ser det negativa ser någon annan det positiva i precis samma sak. Hur blev då den nya institutionen, blev det bra? Den här texten svarar inte på den frågan, den utvärderar inte. Vi båda författare kom att göra andra saker och har följt utvecklingen mera på avstånd. Och i det perspektivet ser det bra ut.

En reflexion som kan göras handlar om institutioners storlek på ett generellt plan. Det finns inget egenvärde i mycket stora institutionsbildningar som lätt kan bli ohanterliga. Kulturvetenskapliga institutionen verkar i det perspektivet ha ett bra format. En annan reflexion är att institutioner är levande materia, inte bara genom människorna som verkar där utan även ur ett organisationsperspektiv. Ämnen kan läggas till, inkluderas eller flytta till en annan institution eller fakultet. Institutionsgränser kan inte permanentas och bör inte ses i ett evighetsperspektiv. Men varje institution måste orka med att drivas professionellt och svara mot statens alla krav. Den måste också orka med att hålla undervisning och forskning vital, angelägen och oavbrutet intressant.

Sett i backspegeln kan vi konstatera att den nya institutionsbildningen låg helt rätt i tiden. Bolognaanpassningen förändrade högskolan liksom utvärderingarna av forskning och forskarutbildning. Bildandet av Institutionen för kulturvetenskaper var ett radikalt sätt att tackla dessa grundläggande omställningar. När omvärlden förändras, när stora beslut ska fattas, finns grovt sett två handlingsalternativ: att stimulera till förändringsberedskap eller vänta på det oundvikliga. Våra tre institutioner förhöll sig aktivt, ibland proaktivt, till de stora förändringarna i den akademiska omvärlden.

Med utgångspunkt i en realistisk analys av de tre gamla institutionernas förutsättningar i förhållande till förändringarna i omvärlden ville vi blicka framåt. Våra visioner bidrog till ett brett framtidsscenario men vi behövde nya redskap för att kunna realisera det. Vi behövde – och skapade därför – en större kritisk massa, professionell administration, ämnesöverskridande projekt och en medveten satsning på att få alla att känna sig inkluderade i en tydlig vi-känsla. Vi strävade efter att vara konstruktiva och finna både framsynta och klarsynta lösningar på den framtid som väntade. Till det krävdes nytänkande och ett visst mått av mod men framför allt en stark tro på värdet av en gemensam framtid.

Tidslinje

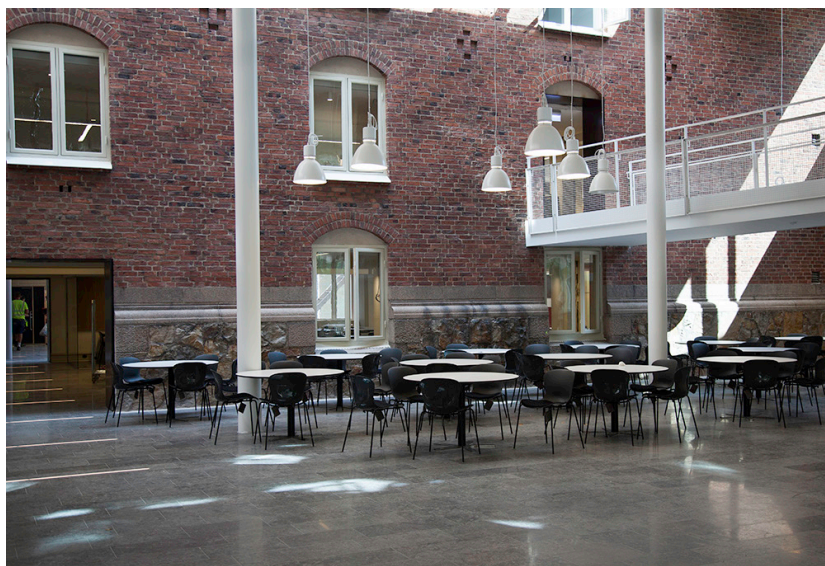
- Okt 2007 Internat med de historisk-filosofiska institutionerna på Örenäs slott. Institutionernas framtida organisation diskuterades, inklusive en eventuell storinstitution i kvarteret Hyphoff.
- Nov 2007 De fyra prefekterna (för arkeologi, etnologi, konst- och musikvetenskap, kulturvetenskap) diskuterar att bilda en gemensam institution; personalen informeras
- Dec 2007 Avsiktsförklaring lämnas till HT-området
- Jan 2008 Arkeologiska institutionen avstår från samgående
- Feb 2008 Prefekterna för de tre övriga institutionerna formulerar visioner och önskemål
- Apr 2008 Planeringsdag för all personal
- Maj 2008 Områdesledningen bifaller ansökan om att inrätta en storinstitution; den blivande prefekten rekryteras
- Juni 2008 Områdesordföranden anholder hos rektor om medel till nytt gemensamt forskningsprogram på den nya institutionen
- Sept 2008 Drygt en miljon kronor äskas gemensamt från Hyphoff-institutionerna i budgetskrivelse till HT-området för 2009 avseende merkostnader för sammanslagningen
- Nov 2008 Val till den nya institutionsstyrelsen
- Jan 2009 Den nya Institutionen för kulturvetenskaper startar

Formella dokument

- Avsiktsförklaring om samgående från institutionerna för arkeologi, etnologi, konst- och musikvetenskap, kulturvetenskaper 2007-12-13
- PM från HT-områdets kanslichef 2008-04-30
- Anhållan från HT-områdets ordförande till planeringsenheten vid Lunds universitet 2008-06-11
- Gemensam budgetskrivelse från Hyphoff-institutionerna till HT-området 2008-09-11
- Första budgetskrivelsen från den nybildade Institutionen för kulturvetenskap till HT-området 2009-09-02
- Boulton, GS och Söderström, B (2008). *RQ08: research quality assurance for the future: a quality review of research at Lund University 2007/08.*

Uppbrott från Finngatan 10. Foto Lynn Åkesson den 17 juni 2014.

Inflyttning i LUX. Foto Susanne Ewert den 12 augusti 2014.

Författarpresentationer

Mats Arvidson är docent i musikvetenskap och universitetslektor i intermediala studier. Han disputerade 2007 vid Göteborgs universitet på en avhandling om estetiska och sociala aspekter på svensk konstmusik under efterkrigstiden. Hans forskningsintressen under senare tid kretsar huvudsakligen kring musikens relation till andra konstarter och medieformer, men även kring kulturvetenskapliga ämnen i allmänhet.

Mikael Askander är docent i intermediala studier och involverad i kandidatprogrammet och forskningsnoden Digitala kulturer. Askander utkom 2017 med *Poesier och kombinationer. Bruno K. Öijers intermediala poesi*. Han är också redaktör för tidskrifterna *M&STE. Elektronisk tid-skrift för konferensen Musik och samhälle* och *Populär: Nordic Journal for Popular Culture Research*.

Henrik Brissman är forskare och lärare i idé- och lärdoms historia. Han disputerade 2010 med avhandlingen *Mellan nation och omvärld*. Brissmans forskningsintressen rör bilder av framtiden, värnpliktsvägran och Sverige och UNESCO. Brissman arbetar för närvarande med en bok kallad *Framtidens idéhistoria*, som handlar om föreställningar och förhoppningar om framtiden, både i teori och praktik.

Karin Gustavsson är etnolog, verksam som lärare och forskare, med en mångårig yrkeserfarenhet från musei- och kulturarvssektorn. Hon disputerade 2014 på en avhandling om utforskandet av ett förmodat försvinnande allmogesamhälle vid 1900-talets början. Hennes forskningsintressen rör kulturhistoria i bred bemärkelse liksom kulturarvsprocesser och kulturpolitik.

Charlotte Hagström är docent och som lektor i etnologi och arkivvetenskap. Tillsammans med Lars-Eric Jönsson arbetar hon med projektet *Cykeln och friheten*: att överskrida fysiska, rumsliga och kulturella gränser.

Kristofer Hansson är docent och forskare i etnologi. Han disputerade 2007 på en avhandling om att leva med astma som ung och var som doktorand en del av den tvärvetenskapliga forskarskolan Vårdalinstitutet. Arbetet i denna typ av forskningsmiljöer har fortsatt och genom åren har Hansson arbetat i forskningsprojekt rörande bland annat vård, funktionshinder och biomedicin. Under de senaste åren har Hansson arbetat med att bygga upp forskning inom medicinsk humaniora.

Måns Holst-Ekström är universitetsadjunkt vid avdelningen för Konsthistoria och visuella studier sedan 2007. Hans licentiatavhandling lades fram i Lund 1995. I den diskuteras en då nyfunnen kopia av Rafaels Madonnan med steglitsen. 2001–2006 var han lektor i fri konst vid Kungl. Konsthögskolan. Han är verksam som konstkritiker sedan början av 1990-talet. 2018 publicerades hans bok *Ekfraser i en förbannad tid: tankar kring städer, arkitektur, trädgårdar, rum, formgivning och konst*.

Victoria Höög (red.) är docent och lektor i idé-och lärdomshistoria. Hennes forskningsintressen finns i skärningspunkterna mellan filosofi, idéhistoria och vetenskapsstudier. Nyligen har hon påbörjat ett projekt med titeln ”Rethinking the Mythical Standards Accounts of the Enlightenment beyond Epistemology and Constructivism.” Ett syfte är att belysa hur olika historiografiska traditioner formar synen på upplysningen med särskilt fokus på tidsuppfattningar.

Markus Idvall är docent och lektor i etnologi. Hans forskning rör sig inom fältet medicinsk humaniora i huvudsak. Han är också föreståndare för Centrum för Öresundsstudier.

Sara Kärrholm (red.) är docent i litteraturvetenskap och lektor i förlags- och bokmarknadskunskap. Hon är även verksam lärare i kandidatprogrammet för Digitala kulturer. Hennes forskning har bland annat handlat om bokmarknad, populärlitteratur och barn- och ungdomslitteratur och berört frågor om litteraturens värden och ideologikritik.

Rui Liu är doktorand på Institutionen för service management och tjänstvetenskap, LU. Lius forskningsintresse handlar om marknadsföring och människors konsumtionspraxis på hälso-marknaden.

Susanne Lundin är professor i etnologi. Lundins forskning kretsar kring olika former av medicinska behandlingar som reser moraliska och legala

dilemma. Hon har intresserat sig för dessa frågor inom bl.a. reproduktionsteknologi, transplantationer, medicinsk turism, organhandel och handel med förfälskade läkemedel.

Gabriella Nilsson (red.) är docent och lektor i etnologi. Hennes forskningsintresse berör framförallt frågor om makt. Intresset har lett in henne på forskning om våld, barns hälsa och åldrande. Nilsson är aktuell med antologin *Rape Narratives in Motion* (Palgrave, 2019) som hon redigerat tillsammans med Ulrika Andersson, Monika Edgren och Lena Karlsson.

Birgitta Olander är docent i biblioteks- och informationsvetenskap, numera emerita. Hennes forskning har huvudsakligen rört dels vetenskaplig informationsförsörjning, dels bibliotekariers kompetens och yrkesroll. Hon var föreståndare för LUs magisterprogram i biblioteks- och informationsvetenskap (BIVIL) 1994-2006 och prefekt för "den gamla" institutionen för kulturvetenskaper 2006-2008.

Moa Petersén är universitetslektor i digitala kulturer. I sin forskning intresserar hon sig dels för frågan hur människors självbild samt deras uppfattning om världen formas genom interaktion med olika typer av teknik. För närvarande är hon aktiv inom tre forskningsprojekt: om svensk biohacking, en biografi om den amerikanske fotografen Jerry Uelsmann där den kreativa processen analyseras i ett miljöpsykologiskt perspektiv samt i ett tredje projektet utforskar hon visuella visioner av klimatförändringarnas påverkan.

Karin Salomonsson är docent och lektor i etnologi. Hennes forskningsområde är konsumtionskultur och handlingsutrymme, identitet och hållbarhetsfrågor i ett föränderligt samhälle. För närvarande driver hon projektet Lån, makt och moral. En etnologisk studie av lånandets sociala och kulturella betydelser i delningsekonomin och kreditsamhället. Under institutionens sex första år hade hon uppdraget som prefekt.

Margareta Troein är leg. läkare och specialist i allmän- och socialmedicin, distriktsläkare. Troein är professor emerita i allmänmedicin och forskar om hur läkare lär sig ny kunskap, om kulturkrockar i läkarens arbete, om hållbart arbetsliv i primärvården och om förfälskade läkemedel.

Philip Warkander är universitetslektor i modevetenskap. Han disputerade 2013 i modevetenskap vid Stockholms universitet. Avhandlingen

kombinerade etnografiska metoder med frågor om hur kläder, kropp och identitet samverkar, inte minst gällande om hur makt, genus och sexualitet reproduceras i samtida klubbkultur. De senaste åren har han intresserat sig för det kreativa arbetets villkor inom svensk modeindustri, men också varit verksam inom forskningsfältet för hållbart mode.

Robert Willim är docent i etnologi och konstnär. Hans forskning handlar om digitala kulturer, materiell kultur och hur föreställningsvärldar växer fram och förändras. För närvarande forskar han om hur människor upplever digital uppkoppling av hemmiljöer och hur tongivande teknikföretag visar upp sin verksamhet. Han har också undersökt estetisering av fabriksmiljöer och industrisamhällets kulturmiljöer. I sin konst utforskar han koncept som härrör ur hans arbete som forskare och etnolog. Mer om Robert: www.robertwillim.com

Lynn Åkesson är professor i etnologi. Åkesson var prefekt för etnologiska institutionen 2003-2008 och dekanus för humaniora och teologi 2009-2017. Sedan 2018 är Åkesson verksamhetsledare för den akademiska tankesmedjan LU Futura vid Lunds universitet.

Lund Studies in Arts and Cultural Sciences

Previously Published in the series:

23. Olsson Dahlquist, Lisa 2019. *Folkbildning för delaktighet. En studie om bibliotekets demokratiska uppdrag i en digital samtid.*
22. Jönsson, Jimmy 2019. *Den biologiska vändningen. Biologi och skogsvård, 1900–1940.*
21. Wiszmeg, Andréa 2019. *Cells in Culture, Cells in Suspense. Practices of Cultural Production in Foetal Cell Research*
20. Hanell, Fredrik 2019. *Lärarstudenters digitala studievevardag. Informationslitteracitet vid en forskolläraryr utbildning.*
19. Herd, Katarzyna 2018. "We can make new history here". *Rituals of producing history in Swedish football clubs.*
18. Ludvig Qvarnström (ed.) 2018. *Swedish Art History. A Selection of Introductory Texts.*
17. Karin Salomonsson (red.) 2018. *Mitt och ditt. Etnologiska perspektiv på ägandets kulturella betydelse.*
16. Bengtsen, Peter, Liljefors, Max & Petersén, Moa (red.) 2018. *Bild och natur. Tio konstvetenskapliga betraktelser.*
15. Cridland, Meghan 2017. *'May contain traces of'. An Ethnographic Study of Eating Communities and the Gluten Free Diet.*
14. Jönsson, Lars-Eric (red.) 2017. *Politiska projekt, osäkra kulturarv.*
13. Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik (red.) 2017. *Kulturhistoria. En etnologisk metodbok.*
12. Askander, Mikael 2017. *Poesier & kombinationer. Bruno K. Öijers intermediala poesi.*
11. Alftberg, Åsa, Apelmo, Elisabet & Hansson, Kristofer (red.) 2016. *Ljud tar plats. Funktionshinderperspektiv på ljudmiljöer.*
10. Arvidson, Mats 2016. *An Imaginary Musical Road Movie. Transmedial Semiotic Structures in Brad Mehldau's Concept Album Highway Rider.*
9. Brenthel, Adam 2016. *The Drowning World. The Visual Culture of Climate Change.*
8. Rekers, Josephine V. & Sandell, Kerstin (eds.) 2016. *New Big Science in Focus. Perspectives on ESS and MAX IV.*
7. Gunnarson, Martin 2016. *Please Be Patient. A Cultural Phenomenological Study of Haemodialysis and Kidney Transplantation Care.*

6. Lindh, Karolina 2015. *Breathing Life into a Standard. The configuration of resuscitation in practices of informing.*
5. Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik (red.) 2014. *Skratt som fastnar. Kulturella perspektiv på skratt och humor.*
4. Blaakilde, Anne Leonora & Nilsson, Gabriella (eds.) 2013. *Nordic Seniors on the Move. Mobility and Migration in Later Life.*
3. Carlsson, Hanna 2013. *Den nya stadens bibliotek. Om teknik, förnuft och känsla i gestaltningen av kunskaps- och upplevelsestadens folkbibliotek.*
2. Hagen, Niclas 2013. *Modern Genes. Body, Rationality and Ambivalence.*
1. Lysaght, Patricia (ed.) 2013. *The Return of Traditional Food. Proceedings of the 19th International Ethnological Food Research Conference.*